

Slovenski
JUDJE

Zgodovina in
HOLOKAVST II

Uredila:

Nuša Lešnik in Marjan Toš

Slovenski
JUDJE

**Zgodovina in
HOLOKAVST II**

Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa – spominjajmo se 2012/2013

Uredila:
Nuša Lešnik in Marjan Toš

Maribor 2013

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

SLOVENSKI JUDJE:
ZGODOVINA IN HOLOKAVST II
Razprave in članki z znanstvenih srečanj
Šoa – spominjajmo se 2012/2013

Urednika: Nuša Lešnik, Marjan Toš

Uredniški odbor: Marjetka Bedrač, Klemen Brvar, Nuša Lešnik, Oto Luthar, Marjan Toš

Avtorji prispevkov: Anna Maria Gruenfelder, Klemen Brvar, Boris Hajdinjak, Vera Klopčič, Franc Kuzmič, Renato Podbersič, Marjan Toš, Irena Šumi

Recenzentka: Irena Šumi

Prevodi: Leila Al Shammary, Anna Maria Gruenfelder, Hana Kovač, Vera Klopčič, Nuša Lešnik, Marjetka Bedrač, Irena Šumi

Jezikovni pregled: Tanja Gregorič, Rado Torkar, Kelly Lenox

Oblikovanje in priprava za tisk: Anja Premk

Izdajatelj: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor

Zanj: Marjan Toš, direktor

Tisk: Dravski tisk d.o.o.

Naklada: 300 izvodov

Maribor 2013

Copyright © 2013, vse avtorske pravice pridržane.

Zbornik je bil pripravljen v okviru projekta Šoa – spominjajmo se 2012/2013, ki ga je finančno podprla mednarodna zveza za spomin na holokavst – IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance). Izdajo zbornika je sofinancirala Mestna občina Maribor.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4=411.16)(082)

341.485(=411.16)(082)

SLOVENSKI Judje : zgodovina in holokavst II. Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2012/2013 / [avtorji prispevkov Anna Maria Gruenfelder ... et al.] ; uredila Nuša Lešnik in Marjan Toš. - Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013

ISBN 978-961-93361-1-3

1. Gruenfelder, Anna-Maria, 1948- 2. Lešnik, Nuša
266562560

Fotografija na naslovnici strani:

Spomenik žrtvam holokavsta na judovskem pokopališču v Dolgi vasi pri Lendavi (foto: Maja Toš)

Vsebina

<hr/>	
Irena Šumi	
Predgovor	5
<i>Foreword</i>	8
<hr/>	
Marjan Toš	
Holokavst in zgodovinski spomin na slovenske Jude	9
<i>Holocaust and Historical Memory on Jews in Slovenia</i>	18
<hr/>	
Anna Maria Gruenfelder	
Tuji judovski emigranti v Neodvisni državi Hrvaški	23
<i>Foreign Jewish Emigrants in Independent State of Croatia</i>	55
<hr/>	
Vera Klopčič	
Začetki mednarodnega preučevanja genocida nad Romi 1938–1945	61
<i>Origins of International Research of the Roma Genocide 1938–1945</i>	72
<hr/>	
Franc Kuzmič	
Holokavst in prekmurski Romi	74
<i>The Holocaust and the Roma of the Prekmurje Region</i>	78
<hr/>	
Klemen Brvar	
Judje v vrstah slovenskih komunistov med obema vojnama – Ali Kardoš	80
<i>The Jews among the Slovenian Communists between the Two World Wars – Ali Kardoš</i>	90
<hr/>	
Marjan Toš	
Reševanje Judov preko Maribora v letih 1938–1941 in slovenski pravičnik	94
Uroš Žun	
<i>Slovenian Righteous Among the Nations Uroš Žun</i>	105
<hr/>	
Marjan Toš	
Andrej Tumpej – »stari Balkanec« in slovenski Schindler iz Beograda	107
<i>Andrej Tumpej – »Old Man from the Balkans« and Slovenian Schindler from Belgrade</i>	115
<hr/>	
Renato Podbersič	
Junaki in žrtve (o avstro-ogrskih častnikih judovskega rodu na soški fronti, ki so trpeli med holokavstom)	117
<i>Heroes and Victims (on Austro-Hungarian Officers of Jewish Descent Who Suffered during the Holocaust)</i>	129

Boris Hajdinjak

Kratko življenje Sepija Obradovića (1934, Maribor – 1942, Beograd): 132
holokavst v Srbiji v letih 1941–1942

The Brief Life of Sepi Obradović (1934, Maribor – 1942, Belgrade): the Holocaust in 160
Serbia during the Years 1941–1942

Seznam slik 164

Bibliografija 167

Predgovor

Irena Šumi¹

Zbornik prispevkov, ki ga držite v rokah, je večinoma nasledek vsakoletne prireditve v režiji Sinagoge Maribor, ki poteka že več let na dan spomina na holokavst pod naslovom Šoa – spominjajmo se. Vsako leto ta dogodek, enodnevni znanstveni posvet, prinese toliko novega gradiva, spoznanj in sintez, da lahko brez pretiravanja rečemo: čeprav so slovenske judovske študije in študije holokavsta močno finančno podhranjene in v nacionalni shemi financiranja temeljnega raziskovanja komajda tu pa tam pridobijo kak skromen projekt, so prav te študije v Sloveniji med najbolj propulzivnimi.

Problem sistematično zatrttega socialnega spomina, ki je po vojni ovil usodo slovenskih Judov in holokavsta v pozabo, je sam po sebi del teh študij in eden od njihovih osrednjih fenomenov preučevanja. V vsakdanjem razumevanju navadno zadevo označimo kot stvar »povojnega režima« in vse prepogosto domnevamo, da ta oznaka sama po sebi zadovoljivo pojasni dolgoletni javni, politični in strokovni molk o holokavstu in njegovih posledicah na današnjih slovenskih tleh. Podobno kot na drugi strani razmah študij holokavsta v zadnjem desetletju in pol radi odpravimo kakor obče slovensko prizadevanje za doseg »evropskih standardov« pa tudi kakor izpolnjevanje mednarodnih obvez, ki jih je država Slovenija sprejela zlasti kot članica EU.

Oboje je seveda dejstvo, nista pa ne distanca od povojnega režima ne novi status Slovenije edini in tudi ne poglavitni instigaciji, zaradi katerih slovenske judovske študije in študije holokavsta dosegajo tolikšen razmah. Konec koncev se glede njiju še vedno na vsakem koraku zapletamo v ideološke mreže, ki žal tudi v znanstvenih krogih vse prevečkrat in vztrajno spodnašajo korak v politikantske in moralizatorske zanke. Politični in nazorski bipolarizem v Sloveniji tako kar naprej vsako znanstveno in strokovno refleksijo o holokavstu in posledicah speljuje v vode konfesionalnega spora »partizani – domobranci«, tako da si raznovrstni akterji celo dan spomina na holokavst prikrajajo za spominjanje na etape tega spopada; prav tako smo se morali, zlasti v prizadevanjih za polno članstvo Slovenije v IHRA (*International Holocaust Remembrance Alliance*; prej ITF – *Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research*), nenehno bojevati s kategoričnimi predstavami, po katerih zgodovina slovenskih Judov in Romov ni slovenska zgodovina, ampak zgodovina nekakšnih tujcev, ki so bili v usodnih 40. letih prejšnjega stoletja nekako naključno na današnjih slovenskih teritorijih. In še bi lahko naštevali tovrstne ideologizirane, spontane in načrtne, intervencije v znanstvenoraziskovalno delo.

Vendar se kljub tovrstnim zankam tudi v Sloveniji vedno bolj razločno izrisujejo veliko bolj razveseljiva dejstva in procesi: med njimi je gotovo spoznanje, ki svojo veljavnost v znanstvenih in laičnih javnostih v Sloveniji uspešno širi in ki bi ga označili

---

1 Dr. Irena ŠUMI, antropologinja, Alma Mater Europaea – Evropski center Maribor.

kot rastoče zavedanje o nedokončanosti procesa defašizacije in denacifikacije po drugi svetovni vojni. Velik del današnjih socialnih, političnih in ideoloških dogajanj v Sloveniji je mogoče pripisati prav temu nedokončanemu procesu. Ta proces sicer ni nikjer v povojni Evropi in svetu nastopil nemudoma ali brez kontroverz, prav nasprotno: morali smo dočakati prelomno leto 1962, ki ga zaznamuje zgodovinsko edinstveno sojenje Adolfu Eichmannu v Izraelu, da se je nezaslišani evropski genocid nad Judi, Romi in Slovani izrisal v vsej svoji razsežnosti, načrtnosti in pošastnosti; dolgoročne, medgeneracijske posledice druge svetovne vojne pa še vedno razkrivamo, kajti njihova vraščenost v povojno zgodovino in naš vsakdanjik jih dostikrat uspešno prekriva s samoumevnostjo in privajenostjo.

Nekako v teh okoliščinah in razpoznavah gre iskati tudi vzroke za tolikšen razmah slovenskih judovskih študij in študij holokavsta. Spoznanje, da se zgodovina (lahko) ponavlja, ni le banalna ljudska modrost, temveč je procesualna cikličnost, vrtenje družbenega procesa in odnosov v spiralah, tudi kulturnozgodovinsko dejstvo, ki se je nedavno, ob globalni finančni krizi 2008, množicam ljudi po svetu razkrilo v vsej raznolikosti. Priča smo prav podobnim finančno-ekonomskim spiralam uničenja, ki so Evropo in svet potegnile v vrtinec fašizma in nacizma v 20. in 30. letih prejšnjega stoletja. Še več, neoliberalni grabež uveljavlja socialne odnose ostrih nasprotij, ki jih doživljamo kar kot nekakšno refevdalizacijo, v kateri se zgodovinsko priborjene politične in socialne pravice in načela demokracije gazijo z grozljivo lahkoto. Dobro pri tem je, da nesluteno razmahnjene komunikacijske in informacijske možnosti danes ustvarjajo razmere, v katerih so ti spiralni krogi socialnih, političnih in gospodarstvenih brodolomov in katastrof dojeti kot tako pospešeni in tako dokumentirani in razvidni, da se interpretacije med enim in drugim ciklom ne izgubijo in ne pozabijo: še posebno v sistemskih tranzicijskih razmerah, v kakršnih je tudi Slovenija zadnjih dobrih dvajset let, se vedno bolj razločno prepoznavajo strukturni mehanizmi, ki so slovensko zgodovino vodili skozi 20. stoletje, kot trdoživo zlo: ideologije »krvnega« avtohtonizma, nacionalnega ekskluzivizma, spravaštva, turbokapitalističnega grabeža, bipolarnih nazorskih delitev ... pospešeno izgublajo zavetje ignorance in slepih verjetij, ki so ga v prejšnjem stoletju, tudi na samem koncu stoletja, mogoče še brez posebnih težav vzdrževale.

V teh razmerah je mogoče z zadoščenjem zapisati, da je bilo oblikovanje znanstvenoraziskovalnega polja judovskih študij in študij holokavsta v Sloveniji proces, ki je združil v zgledno sodelujočo ekipo cele vrste odličnih znanstvenikov in raziskovalcev na temelju prav spoznanja, da je nujno treba skrita stara zla privleči na ostro luč dneva in si jih temeljito ogledati, jih opisati in analizirati. V tem smislu sploh ne gre za prvenstveno historiografski napor, temveč za akutno potrebno intelektualno intervenco, ki je bila in ostaja uspešna.

Tudi pričujoči zbornik je pomemben korak v rasti teh vedenj in še ena v seriji prelomnih objav, kakršne so slovenske judovske študije in študije holokavsta realizirale skozi preteklo dobro desetletje. Še posebno pomembno se mi zdi, da zbornik tematiko holokavsta tokrat odločno širi tudi na romske žrtve, saj so bili prav Romi ob Judih prvenstveno obsojeni na nacistično totalno, načrtno iztrebljenje; upravičeno pa tudi

nenehno opozarjamo, da imajo konture današnje kvaziznanstvene »romologije« zelo skrb zbujujoče podobnosti s predvojnimi antisemitizmom in evgenično rasistično »znanostjo« ne le v Sloveniji, temveč tudi široma po Evropi. Zbornik to tematiko relevantno nadgrajuje z dvema preudarkoma o posebnih življenjskih poteh Judov v kotlu druge svetovne vojne, s portretom prekmurskega partizana Alija Kardoša in avstro-ogrskih oficirjev judovskega rodu, ki so bili veterani soške fronte. Ekskurz v val judovskih beguncev po anšlusu leta 1938, ki je tudi ozemlje bivše Jugoslavije preplaval z več kot 50.000 ljudmi, ki so na vse načine iskali izhod iz »mišnice Evrope«, pri tem povezuje zgodovinski tok dogodkov od prve svetovne vojne proti drugi na način, ki omogoča prepoznavo kontinuitete, ali, kot smo rekli zgoraj, spiralne cikličnosti uničujočega toka socialnih procesov v Evropi prejšnjega stoletja. Oris dveh posameznih usod, Uroša Žuna in Andreja Tumpeja, ki sta utelešenje redke, nenavadno pokončne moralne države v tako razrušenih in nevarnih družbenih razmerjih in ki sta svoji življenji in karieri brez pomisleka tvegala pri reševanju judovskih žrtev preganjanja, pa je prav tisti nauk študij holokavsta, ki mora postati splošna drža: samo ta lahko namreč prepreči, da bi se ponavljajoči krogi uničevanja še kdaj izšli v tolikšno morijo, kot jo je videlo evropsko 20. stoletje.

Bralcem s tem želim preišljenih in poglobljenih ur ob zborniku, pri čemer jim želim tudi, da svojih razpoznav podobnosti v procesih in okoliščinah, ki jih prinašajo avtorji, z našo lastno sodobnostjo nikakor ne zagledajo kot kako svoje pretiravanje ali prenapetost. Zgodovina je učiteljica življenja zgolj in samo, če in ko smo take strukturne in ideološke podobnosti pripravljene zagledati in se jim odločno upreti.

In če smo pripravljene uvideti, da se holokavst ni zgodil samo »njim,« ampak nam vsem.

Marec 2013

Foreword

Irena Šumi¹

Although the Slovenian Jewish and Holocaust studies which have successfully consolidated during the past decade and a half do not enjoy any systematic support and financing from the part of the Slovenian state, they are nevertheless one of the most propulsive fields of scientific inquiry, with a proliferation of seminal publications. The yearly “Shoah – Let Us Remember” symposium organised by Synagogue Maribor as a central part of the commemorations of the Holocaust Remembrance Day that regularly brings to light a wealth of new data, insights and syntheses. The reasons for such flourishing of the Slovenian Jewish and Holocaust studies are perhaps twofold: one, there exists a growing understanding especially among the engaged intellectuals in the social sciences and historiography that Slovenia has yet to embark on, and conclude the process of de-Fascistisation, a process that was nowhere in the western world a particularly swift or immediate one. Two, there exists a growing public awareness that history tends to repeat itself in a cyclic fashion, and that the collapse of social and economic structures and the sharp decline of democratic principles such as we have witnessed especially since the 2008 world financial crisis bear striking resemblances to the circumstances that existed in pre-WWII world, and that caused an unheard of genocide and global war.

This volume is yet another in the series of very poignant publications on the Holocaust in Slovenia. It is especially commendable that the authors have taken a decisive step into studying the genocide perpetrated on the Romany who were, next to the Jews, principal victims of systematic Nazi extermination policies. Most appropriately, the volume also examines the more exceptional fates of the Jews who were veteran officers of WWII in the Austro-Hungarian armada, and a portrait of Slovenian resistance fighter Ali Kardoš. Two portraits of Slovenian “Righteous Among the Nations”, customs officer Uroš Žun and Catholic priest Andrej Tumpej, complement these historical portraits. All these histories are cast against the backdrop of a huge, tragic canvas of Jewish refugees who have, following the Anschluss of Austria in 1938, flooded Europe, ex-Yugoslavia as well, in their frantic search of an exit from “mousetrap Europe.”

---

1 Dr. Irena ŠUMI, anthropologist, Alma Mater Europaea – Evropski center Maribor.

Holokavst in zgodovinski spomin na slovenske Jude

Marjan Toš¹

Na območju današnje Slovenije se Judje nikoli niso naselili v večjem številu. V srednjem veku je bila izjemno pomembna judovska skupnost v Mariboru in še v nekaterih drugih štajerskih in koroških mestih. Po srednjeveških izgonih iz slovenskih dežel Koroške, Štajerske in Kranjske med letoma 1496 in 1515 se Judje v sredini 18. stoletja vnovič v večjem številu naseljujejo v Prekmurju. Judovska skupnost v pokrajini ob Muri je dosegla višek ob koncu 19. stoletja in bila nato tudi v prvih desetletjih 20. stoletja najbolj vplivna in dejavna na celotnem slovenskem ozemlju. Žal je bila ta dobro organizirana, gospodarsko in kulturno prominentna judovska srenja uničena med drugo svetovno vojno. Za nameček je bila po letu 1945 iz javnega socialnega spomina zelo temeljito izrinjena, ostanki njenih ostankov pa potisnjeni na sam rob zgodovinskega spomina ali iz njega celo povsem izbrisani. Tragična usoda genocida je torej najbolj prizadela Jude v Prekmurju, v tisti slovenski pokrajini, ki je bila po nekajdnevni nemški okupaciji aprila 1941 nato priključena k Madžarski. Strinjati se moramo, da je bila usoda prekmurskih Judov skoraj docela primerljiva z usodo drugih vzhodnoevropskih Judov, zlasti Judov na Madžarskem. Judi v preostalih delih okupirane Slovenije med letoma 1941 in 1945 pa so delili usodo Judov na nemških okupiranih območjih Evrope.

Pred aprilskim napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo je največ Judov živelo na območju Murske Sobotne in Lendave, nekaj pa tudi na prekmurskem podeželju.² Po uradnih statističnih podatkih je leta 1921 v Kraljevini SHS živelo 64.159 Judov, od tega na Slovenskem 860.³ Slovenski Judje so bili vplivni v gospodarskih krogih in razpoznavni tudi po kulturni ustvarjalnosti. Leta 1931 je po podatkih ljudskega štetja v Kraljevini Jugoslaviji na območju Dravske banovine živelo skupaj 820 Judov, od tega največ v Murski Soboti (269) in v Lendavi (207). Večje število Judov je živelo še v Ljubljani (95), v Mariboru (81), na Ptuju (32) in v Celju (30). Še zanimivejši so podatki za leto 1939, ki pa se ne ujemajo z dejanskim stanjem.⁴ Ob tem je treba

---

1 Dr. Marjan TOŠ, višji kustos, direktor Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor.

2 Franc KUZMIČ, Marjan TOŠ, *Holokavst 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*, katalog razstave v Sinagogi Maribor, Maribor 2004.

3 KUZMIČ – TOŠ 2004. Daleč največ jih je živelo na območju Prekmurja, in sicer v Murski Soboti 179, v Lendavi 259, v Beltincih 4 in v vaseh na prekmurskem podeželju 200, skupaj jih je bilo leta 1921 v Prekmurju 642 (prim. *Jews and Slavs, Jews and anti-semitism in the Balkans*, Jeruzalem–Ljubljana 2004, pp. 37–38).

4 Pri štetju niso ugotavljali judovskega porekla, temveč le pripadnost veri, zato se število 1533 Judov na območju Dravske banovine ne ujema z dejanskim stanjem. Judovska skupnost Slovenije to dejstvo navaja v gradivu raziskave *Zaplemba in nacionalizacija judovskega premoženja po drugi svetovni vojni (1946–1949)*, popravljena in dopolnjena verzija, Ljubljana 2005. Avtorji študije opozarjajo na dejstvo, da so nacisti upoštevali tako pripadnost veri kakor krvne prednike – Nürnberški zakon: »Jud je vsaka oseba, katere prednik je bil Jud vsaj eden od starih staršev.« Z izrazom »nürnberški zakonik« svetovna javnost označuje dva razpita zakona, ki sta bila razglašena 15. septembra 1935 na nürnberškem

poudariti, da se v primeru statističnih podatkov o judovski skupnosti v Sloveniji pred drugo svetovno vojno podatki statističnih uradov in posameznih raziskovalcev zelo razlikujejo. V zadnjem uradnem jugoslovanskem popisu Kraljevine Jugoslavije je bilo na ozemlju Slovenije (Dravske banovine) leta 1931 popisanih 820 prebivalcev z judovsko vero. Po podatkih Zveze judovskih občin Jugoslavije so v jugoslovanski Sloveniji (Dravski banovini) leta 1938 našteji 760 članov judovskih verskih občin.⁵ Po drugih podatkih Zveze judovskih občin Jugoslavije sta imeli judovski verski občini iz Slovenije 1940. leta 845 članov, od tega verska občina Murska Sobota 711 in Lendava 134. Ti podatki se torej skoraj povsem ujemajo, zaradi česar bi lahko upravičeno sklepali, da je v jugoslovanski Sloveniji v 30-ih letih 20. stoletja živelo okoli 800 Judov.⁶

V času Kraljevine SHS oz. kasnejše Kraljevine Jugoslavije, torej v obdobju med obema svetovnima vojnoma v 20. stoletju, so bili slovenski Judje leta 1921 najprej priključeni zagrebški verski skupnosti oz. občini, leta 1929 pa izraelski verski občini Murska Sobota. To je bil čas, ko so bili slovenski Judje vplivni v gospodarskih krogih, saj je imel judovski kapital močan vpliv v pivovarni Union, v trboveljski Premogokopni družbi in še kje. Število Judov se je postopoma vidno zmanjševalo, saj jih je na primer v Lendavi pred izbruhom druge svetovne vojne živelo samo še 143 ali 4,2 % skupnega števila prebivalcev Lendave (mesto se je takrat imenovalo Dolnja Lendava). V tem obdobju se je zmanjšalo tudi število Judov v Murski Soboti, saj so iz strahu pred pogromi nad Judi v deželah Hitlerjevega rajha proti koncu 30-ih let 20. stoletja pričeli množično vstopati v Evangeličansko in Katoliško cerkev in menjavati priimke s »krščanskimi«. Po aprilskem napadu sil osi na Kraljevino Jugoslavijo leta 1941 je bila jugoslovanska Slovenija (Dravska banovina) razdeljena med italijanske in nemške okupatorje. Slednji so za nekaj dni zasedli tudi Prekmurje, a ga že 16. aprila 1941 prepustili Madžarom. Z okupacijo se je začelo tudi nacistično preganjanje Judov z vso silovitostjo. Najhuje je bilo na območju Spodnje Štajerske in Gorenjske, ki sta bili pod nemško okupacijsko upravo. Italijanski okupatorji so zasedli večji del Dolenjske, Notranjsko in Ljubljano, Madžari pa Prekmurje.

6. aprila 1941 se je z napadom sil osi na Jugoslavijo nacistično preganjanje z vso svojo

---

strankarskem dnevu NSDAP. Z Zakonom o državljanih rajha so bili vsi nemški državljani judovske vere ali z dvema starima staršema judovske vere degenerirani na ljudi z omejenimi pravicami. Zakon o zaščiti nemške krvi in nemške časti, imenovan tudi Zakon o zaščiti krvi, je prepovedal in kaznoval zakonsko zvezo med Nejudi in Judi. Prganjanje Judov – ki se je začelo že leta 1933 z nacionalsocialističnim prevzemom oblasti – je tako dobilo pravno podlago.

5 Andrej PANČUR, *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*, Celje 2011, p. 5. Avtor se sklicuje na Definitivne rezultate popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, *Knjiga II: Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938.

6 S tem podatkom operira tudi eden najboljših poznavalcev lokalnih zgodovinskih razmer v Prekmurju mag. Franc KUZMIČ, avtor številnih razprav in člankov o usodi predvojne judovske skupnosti v Prekmurju in avtor tega dela nove stalne postavitve v Pomurskem muzeju Murska Sobota. Mnogi raziskovalci te podatke ocenjujejo za prenizke in opozarjajo, da bi bilo treba pri popisih prebivalstva prišteti še vse tiste ljudi in njihove družinske člane, ki so zapustili judovsko vero, pri članih judovskih verskih občin pa dodatno še vse judovske vernike, ki niso bili člani judovskih občin na slovenskem ozemlju, čeprav so prebivali v Sloveniji. A med raziskovalci o tem ni enotnega mnenja (prim. PANČUR 2011, p. 6). Treba je še zapisati, da nekateri raziskovalci s številčnostjo predvojne judovske skupnosti v Sloveniji pretiravajo in številko dvigujejo celo na 4000 Judov, kar je daleč od resnice.

silovitostjo razširilo na Jude iz okupirane Spodnje Štajerske in Gorenjske. Tamkajšnji tuji Judje so bili pred prihodom v Slovenijo že deležni različnih oblik preganjanja, zaradi katerih so se odločili izseliti iz svoje matične države oz. niso imeli nobenega razloga, da bi se tja nekoč vrnili. V Nemčiji, Avstriji in na Češkem so jih do takrat oropali ne le vseh državljanskih in človekovih pravic, temveč v veliki meri tudi njihove gospodarske eksistence. Kot poudarja Andrej Pančur, se je z nemškimi osvajalnimi pohodi po Evropi po letu 1939 preganjanje Judov preneslo tudi na zasedena ozemlja.⁷ Na okupiranem poljskem ozemlju so bila vedno bolj ogrožena celo njihova življenja. Tudi nemške zaveznice so že pred vojno kot po tekočem traku sprejemale antisemitsko zakonodajo, s katero so drastično omejele pravice domačih Judov. Tako sta tudi sosednja Italija in Madžarska po letu 1938 Judom vse bolj omejevali državljanske pravice in možnost svobodnega gospodarskega udejstvovanja.⁸ V tem pogledu je bilo jugoslovanskim Judom prizaneseno vse do oktobra 1940,⁹ ko je tudi jugoslovanska vlada izdala dve antisemitski uredbi. Z eno so omejili vpis judovskih učencev na univerze, visoke šole z veljavnostjo univerz, višje, srednje, učiteljske in druge strokovne šole. Število judovskih učencev na teh šolah naj bi bilo v sorazmerju s številom judovskega prebivalstva v krajih, kjer so bile te šole nastanjene. Z drugo uredbo so Judom prepovedali odpirati živilska grosistična trgovska podjetja, judovskim lastnikom že obstoječih trgovskih obratov pa je bilo mogoče prepovedati nadaljnje obratovanje ali pa so jim postavili komisarje za vodenje poslov.¹⁰ Zlasti slednja uredba je prizadela kar nekaj judovskih trgovcev.¹¹ Po drugi strani pa uvedba »*numerus clausus*« za judovske učence in študente praktično ni veljala dovolj dolgo, da bi lahko pokazala svojo pravo moč, ki bi jo imela predvsem v okoljih z večjo koncentracijo judovskega prebivalstva. Tako je moralo npr. kar nekaj judovskih dijakov zapustiti gimnazijo v Murski Soboti.¹²

Ti uredbi sta jugoslovanskim Judom napovedovali negotovo prihodnost, ki se je z okupacijo in razkositvijo Jugoslavije izkazala za še veliko bolj črno. Nič čudnega torej, da so nekateri štajerski Judje zbežali pred hitro prodirajočo nemško vojsko, še preden je dejansko zasedla kraj njihovega bivanja, mdr. tudi celjski industrialec Henrik Weinberger.¹³ Drugi so zbežali nekaj dni kasneje, še preden bi jih okupator lahko aretiral. Kranjski judovski tovarnar Artur Heller je tako 27. aprila 1941 skupaj s svojo družino preprosto sedel na vlak in se odpeljal v Ljubljano, ki je bila na italijanskem okupacijskem ozemlju.¹⁴ Konec avgusta 1941 je bilo v Ljubljani nekaj več kot 400

---

7 *Preganjanje judovskega prebivalstva, Premošenski in civilnopravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, rokopis študije, INZ, Ljubljana 2008 (Andrej PANČUR, Marko ZAJC, Andrej STUDEN, Zdenko ČEPIČ, Damjan HANČIČ, Renato PODBERSIČ).

8 Carlo MOOS, *Ausgrenzung, Internierung, Deportation: Antisemitismus und Gewalt im späten italienischen Faschismus (1938–1945)*, Zürich 2004; Thomas SCHLEMMER, Hans WOLLER, *Der italienische Faschismus und die Juden 1922 bis 1945*, *Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte*, 53, št. 2, 2005, pp. 165–201; Rolf FISCHER, *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939*, München 1988.

9 Ervin DOLENC, *Zmaga ali poraz? Marginalije h Koroščevi antisemitski uredbi leta 1940*, *Stiplovskevo zbornik*, Ljubljana 2005, pp. 199–209.

10 *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, XI, 16. oktober 1940, št. 83, pp. 862–863.

11 Prim. Vlado VALENCIČ, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana 1992, p. 72.

12 Borut BRUMEN, *Na robu zgodovine in spomina*, Murska Sobota 1995, p. 54.

13 Damjan HANČIČ, Renato PODBERSIČ, *Nacionalsocialistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem, Hitlerjeva dolga senca*, Celovec 2007, pp. 179–180.

14 Jože ŽONTAR, *Kaznovana podjetnost: Kranjski trgovec in industrialec Franjo Sivc*, Ljubljana 2005, p. 114.

judovskih beguncev z nemških okupacijskih ozemelj, iz Nemčije in Avstrije ter vedno več iz Hrvaške. Nekateri so za izhod iz Spodnje Štajerske dobili celo dovoljenje nemških okupacijskih oblasti. Tako je konec aprila v Ljubljano prispelo 55 avstrijskih in nemških Judov, ki so bili prej nastanjeni v begunskem centru v Leskovcu pri Krškem.¹⁵ Do maja naj bi jih bilo od tam prišlo že skupaj 108.¹⁶ Ti Judje so se samo pridružili širokemu valu slovenskih beguncev z nemškega okupacijskega območja, ki so pred nemškim preganjanjem bežali na italijansko okupacijsko območje. Do leta 1943 je bila stopnja italijanskega protijudovskega nasilja v primerjavi z nacistično Nemčijo izredno majhna. Ob italijanski kapitulaciji je bilo v Ljubljani malo tujih Judov, nekaj Judov z bivšim jugoslovanskim državljanstvom, med katerimi je bilo tudi veliko pokristjanjenih oz. so živeli v mešanih zakonih. Razmere so se na območju Ljubljane in Ljubljanske pokrajine drastično spremenile, ko so Nemci okupirali severni in srednji del Italije in seveda prejšnje italijansko okupirano območje v Sloveniji. Začelo se je radikalno preganjanje Judov na Tržaškem in Goriškem (posledice tega preganjanja so bile usodne za obe skupnosti, saj je bilo v holokavstu uničenih 764 Judov s Tržaškega in 45 Judov iz Goriške), septembra 1944 so aretirali še 32 preostalih Judov in njihovih nejudovskih sorodnikov iz Ljubljane in jih odpeljali v koncentracijska taborišča.¹⁷ Še vedno so relativno malo poznane usode mariborskih predvojnih Judov. Večina se jih je sicer umaknila, tisti, ki so ostali, pa so kmalu postali žrtve holokavsta. Najbolje sta raziskani znani mariborski judovski družini Singer in Kohnstein.¹⁸ Po nemški okupaciji Maribora so družinama najprej odvzeli večino premoženja in ju v začetku septembra 1941 izgnali iz Spodnje Štajerske. Zatočišče sta našli v takratnem madžarskem Medžimurju, kjer je od leta 1935 živel Emil Kohnstein z družino, sicer brat mariborskega Juda Arnošta Kohnsteina. Že leta 1941 so se soočili z ukrepi zadnje stopnje uničevanja Judov: ustaši so julija ali avgusta v Jadovnu v Liki ubili Nikolo, sina Eugena Singerja. Viljem, ki se je po letu 1937 preselil v Prago, je bil novembra odpeljan v geto Terezin. A glavnina članov omenjenih mariborskih judovskih družin je preživela vse do aprilskih aretacij leta 1944, ko so se začeli množični pomori Judov po vsej takratni Madžarski. Kohnsteini in Singerji so bili aretirani 26. aprila 1944, zaprti v geto Nagykanizsa do sredine maja in odpeljani v Auschwitz, najverjetneje 21. ali 22. maja 1944. Po prihodu v taborišče je takoj sledila zloglasna selekcija: desno za delovno taborišče, levo za plinske celice, kar je v tem času zaradi izredno množičnega prihoda madžarskih Judov pomenilo okoli 75 % vseh prispelih. Tako so odšli na levo, med drugimi, Olga in Pavla Kohnstein ter Marija, Erna in Milan Singer. Njihova trupla so bila še isti dan upepeljena.¹⁹ Omenjenim žrtvam holokavsta iz Maribora so bili v trajen spomin leta

15 Klaus VOIGT, *Zuflucht auf Widerruf: Exil in Italien 1933–1945*, 2. knjiga, Stuttgart 1993, p. 211; August WALZL, *Die Juden in Kärnten und das Dritte Reich*, Klagenfurt 1987, pp. 278–279.

16 Tone FERENC, *Fašisti brez krinke: dokumenti 1941–1942*, Maribor 1987, p. 32.

17 Andrej PANČUR, *Judje v Ljubljanski pokrajini*, neobjavljen prispevek na znanstvenem srečanju v okviru projekta Šoa – spominjajmo se, Maribor 2010.

18 Na tem področju je opravil največ dela Boris HAJDINJAK, profesor zgodovine na mariborski Prvi gimnaziji in sodelavec mariborske Sinagoge, ki je o izsledkih objavil več daljših prispevkov, ekspertiz in člankov v dnevnem časopisju.

19 Prim. Boris HAJDINJAK, Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem, Družini Singer in Kohnstein iz Maribora, *Slovenski Judje, Zgodovina in holokavst*, Maribor 2012, pp. 133–241. Naknadne raziskave so pokazale, da je Arnošt Kohnstein umrl leta 1944 v Stutthofu, Rudolf Kohnstein pa najverjetneje v letih 1944/45 v Mauthausnu.

2012 postavljeni *Tlakovci spomina*. Akcijo je vodil Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, na svečani zaključni otvoritvi Tlakovcev spomina pa je sodeloval tudi takratni slovenski predsednik dr. Danilo Türk.

Slika 1: Tlakovci spomina

Spomladi 1944 so bili v kontekstu množičnih deportacij Judov na Madžarskem na udaru tudi Judje v Prekmurju. Treba je poudariti, da so Madžari sicer izvajali protijudovsko politiko in ukrepe, a holokavsta vse do leta 1944 ne. Povsem drugačna, ostra in radikalna politika zoper Jude na Madžarskem je zavladala po vkorakanju nemških čet 19. marca 1944. Takrat je bila postavljena Nemčiji naklonjena oblast, ki je začela sistematično preganjati in uničevati Jude, in v tem kontekstu je bila skoraj docela uničena tudi predvojna judovska skupnost v Prekmurju.²⁰ Prvi val aretacij Judov v Prekmurju se je zgodil 26. aprila 1944, ko so odpeljali Jude iz Lendave in Murske Sobote. Drugi, manjši val je bil maja, tretji pa oktobra 1944. Aretacije so potekale pod nadzorom žandarmerije oz. matične madžarske policije.²¹ Aprila 1944 so madžarske oblasti aretirale 387 Judov,²² jih preko Čakovca odpeljale v začasni

20 Vse do leta 1944 so Judje na Madžarskem v bistvu živeli v senci dogodkov druge svetovne vojne, saj oblasti niso dovoljevale, da bi se Nemci vmešavali v madžarske notranje zadeve. V začetku aprila 1944 pa so izšli ostri zakoni proti Judom, ki so zajeli tudi prekmursko judovsko populacijo (prim. Marjan TOŠ, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, rokopis doktorske disertacije, Maribor 2007, p. 44).

21 Formalno je po zapovedi madžarskega ministrstva za notranje zadeve vse akcije madžarske žandarmerije vodil podpolkovnik Laszlo Ferency.

22 Čeprav se številke nekoliko razlikujejo, nesporno drži ocena, da so aprila 1944 iz Murske Sobote, Lendave, Beltincev in okoliških vasi odpeljali 300 Judov (prim. Oto LUTHAR, *Po robovih spomina, Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, Ljubljana 2012, p. 75 in TOŠ 2007, p. 73). Po zadnjih raziskavah je prvi, aprilski val deportacij Judov iz Prekmurja zajemal 367 Judov (prim. Marjan TOŠ, *Otroci med holokavstom*, referat za 36. zborovanje slovenskih zgodovinarjev na Rogli 18.–20. 10. 2012, rokopis). Boris HAJDINJAK, ki se sicer ukvarja s preučevanjem holokavsta v Mariboru, navaja, da naj bi bilo iz Prekmurja in Medžimurja skupaj deportiranih 672 ljudi (pri tem ne navaja

judovski geto v Nagykanizso in od tam v Auschwitz – Birkenau. Novembra tega leta so aretirali še zadnjo, manjšo skupino prekmurskih Judov, ki so jim pred tem prizanesli. Zgodilo se ja natančno to, kar so mnogi napovedovali in tudi slutili. Vse deportacije so potekale pod nadzorom žandarmerije oz. matične madžarske policije, za preglede in z njimi povezane kraje premoženja pa so bili pristojni Nemci. Na teren so se v akcije odpravljali tudi madžarski žandarji in madžarski fašisti, ki so pri aretacijah po vaseh sodelovali tudi s slovenskimi žandarji v madžarski žandarski službi. Pri ropanju judovske posesti oz. premoženja so sodelovali tudi mnogi člani Kulturbunda.²³ Kot navaja Oto Luthar, naj bi jih bila večina med temi prihajala iz Turopolja, predmestja na zahodnem robu Murske Sobotne. Po drugi strani pa je mogoče s podobno gotovostjo trditi, da Slovenci pri pokolih v večjih madžarskih mestih in manjših krajih niso sodelovali oz. za takšne trditve doslej nismo našli nobenega dokaza. Sodelovanje Slovencev pri aretacijah in deportacijah prekmurskih Judov leta 1944 se je končalo s predajo deportirancev v Čakovcu. Obseg njihove odgovornosti za uničevanje in ropanje judovskega premoženja po izgonu Judov oz. njihovih deportacijah v taborišča smrti bo zelo težko opredeliti. Na voljo imamo namreč le splošne pripovedi o ropanju in krajah premoženja, ne pa tudi jasnih opisov teh dejanj.²⁴

Lahko trdimo, da so bili deportacije in holokavst v tem delu današnje Slovenije (torej v Prekmurju) najbolj učinkoviti in katastrofalni, saj je bila Hitlerjeva zahteva po dokončnem uničenju Judov tako rekoč v celoti izpolnjena. To je bil prvi korak na poti dokončnega izbrisa prekmurskih Judov²⁵ iz javne in socialne memorije. »Endlösung«²⁶ v Prekmurju pomeni učinkovito dejanje, izbris, ki je sinonim za aretacije, izselitve in množične usmrtitve v koncentracijskih taboriščih. Zaradi izjemne učinkovitosti množičnih deportacij, ki so se zgodile v predzadnjem letu druge svetovne vojne, je Slovenija uvrščena med države, ki se »lahko pohvalijo« z neverjetnim uspehom, saj je bilo uničenih 86,6 % Judov.²⁷ Za Slovenijo je holokavst

---

eksplicitno Judov in se pri številki sklicuje na Nemeth–Paskya; prim. LUTHAR 2012, p. 75).

23 Kulturbund, Švabsko-nemška kulturna zveza (Schwäbisch-deutscher Kulturbund).

24 LUTHAR 2012, pp. 76–77.

25 Termin »prekmurski Judje« je uporabljen kot geografsko določljivejši in ne pomeni nikakršne slabšalnice ali morebitne negacije dejstva, da so to bili naši ljudje, Slovenci torej, ki so sobivali z večinskim nejudovskim prebivalstvom pokrajine ob Muri. Za uporabo sem se odločil tudi zaradi nekaterih specifičnosti, ki so odlikovale Jude v tej včasih odmaknjeni slovenski pokrajini, ki so ji prav Judje dali veliko gospodarskih in s tem tudi kulturno-duhovnih spodbud.

26 »Endlösung« (»die Endlösung der Judenfrage«) – »dokončna rešitev judovskega vprašanja«. Izraz je skoval Adolf Eichmann, odločitev o »dokončni rešitvi judovskega vprašanja« pa je sprejela skupina nacističnih veljakov pod vodstvom Reinharda Heydricha v berlinskem predmestju Wannsee 20. januarja 1942. Sicer pa gre za oznako za pobjo Judov, živčih v Nemčiji in na vseh območjih Evrope, ki jih je zasedla nemška vojska in so bila pod nadzorom nemškega rajha. Izraz »dokončna rešitev judovskega vprašanja« se prvič pojavi 12. marca 1941 pri Adolfu Eichmannu, vodji preselitvenega in judovskega oddelka, najbolj znanega po kratiki Oddelek IV B 4 RSHA, in 29. maja 1941 v ukazu rajhovske varnostne službe gestapovskim organom kot napotek za »prihajajočo dokončno rešitev judovskega vprašanja«.

27 Dr. Hannah STARMAN, raziskovalka iz Ljubljane, pripominja, da je bilo med vojno deportiranih in ubitih 99,6 % slovenskih Judov. »In to očitno ne pove ničesar. Holokavst ni nekaj, kar bi bilo povezano s slovenstvom ali slovensko zgodovinsko izkušnjo, kar je po svoje zanimivo, saj je bil plod iste rasistične ideologije, ki smo jo na lastni koži izkusili tudi Slovenci (prim. Sebastjan WEBER, *Dobro jutro*, 3. 11. 2008. Intervjuvanka dr. Starmanova še poudarja, »da so bili Judje historično gledano pojmovno vedno tuji in zato jih v slovenskem diskurzu ni.«).

pomenil izginotje prekmurske in goriške judovske skupnosti.²⁸ Za drugo dejanje izbrisa iz zgodovinskega spomina je poskrbelo zgodovinopisje – v tem primeru je izbris sinonim za zamolčevanje, spregledovanje, črtanje, odštevanje, neobčutljivost – za nespomin. Če so Nemci poskrbeli, da je Slovenija postala »Judenrein«, smo Slovenci poskrbeli, da je bilo to odrinjeno v stranski rokav spomina in odšteto.²⁹ Lahko se strinjamo, da so bili prekmurski (in vsi slovenski) Judje na Slovenskem po letu 1945 izbrisani in potisnjeni na rob zgodovinskega spomina.³⁰ K temu so dodobra pripomogli že omenjeni ukrepi povojnih oblasti, zlasti nacionalizacija premoženja. Pri odvzemu premoženja pa ni bila odločilna nacionalna, verska ali rasna pripadnost, ampak razredna.³¹ Po umorjenih prekmurskih Judih v koncentracijskih taboriščih so premoženje dedovali njihovi oporočni ali zakoniti dediči. A ker jih ni bilo, je lastnina avtomatično pripadla »splošnemu ljudskemu premoženju«. Vanj je spadalo tudi premoženje, ki je preseгло zemljiški maksimum po zakonu o agrarni reformi. Zapljenjeno je bilo tudi premoženje nekaterih prekmurskih Judov, ker so bili zaradi nemško zvenceh priimkov razglašeni za osebe nemške narodnosti in razlašeni po že omenjenem odloku predsedstva AVNOJ-a. Med te moramo prišteti tudi tiste, ki so se po letu 1948 izselili v Izrael.³² K zapisanemu naj dodamo še asimilacijo in prikrito judovsko prisotnost v slovenskem javnem življenju po letu 1945, relativno majhnost judovske skupnosti³³ in ne nazadnje partijsko (ideološko) stigmatizacijo žrtev vojne 1941–1945. Skupaj je bilo doslej na območju Slovenije ugotovljenih 558 žrtev holokavsta, od tega 481 v koncentracijskih taboriščih. Kot poudarja Vida Deželak Barič, je bilo med njimi tudi 69 otrok. Od skupnega števila vseh žrtev holokavsta na Slovenskem jih je bilo 392 iz Prekmurja.³⁴ Od 481 Judov, kolikor jih je bilo uničenih

---

28 Klemen JELINČIČ BOETA, *Kratka zgodovina Judov*, Celovec 2009, p. 327.

29 Alenka PUHAR, Iskanje izgubljenih Židov, *Delo*, 19. 4. 1994.

30 Rudi ČAČINOVIČ, pismo Marjanu Tošu z dne 2. 6. 2004.

31 Marsikaterega Juda so razglasili za osebo nemške narodnosti ali celo za člana Kulturbunda in ga razlastili na podlagi odloka predsedstva AVNOJ-a z dne 21. 11. 1944 o prehodu sovražnikovega imetja v državno last. Paradoksalno je bilo to, da so Judom premoženje leta 1941 zaplenili fašisti (nacisti), po vojni pa še komunisti; prvi zaradi nacistične zakonodaje, drugi pa najbolj zato, ker »naj bi bili nekateri slovenski Judje Nemci oz. v Prekmurju Madžari«. Na seznamu članov Kulturbunda je res mogoče najti nekaj judovskih imen, a treba je biti zelo previden, saj so bili mnogi tovrstni sezname narejeni bolj na osnovi pričevanj lokalnih informatorjev in aktivistov OF in so bolj ali manj nastajali od poletja 1944 dalje.

32 Po takratni zakonodaji je jugoslovanski državljani, ki je prestopil oz. dobil tuje državljanstvo, izgubil lastninsko pravico na nepremičninah na ozemlju Jugoslavije, te so prešle v državno last oziroma v splošno ljudsko premoženje brez odškodnine.

33 Peščici članov povojne Judovske skupnosti Slovenije ni uspelo povrniti religioznega predznaka, kakršnega je skupnost imela pred aprilskim zlomom Kraljevine Jugoslavije. Versko življenje je bilo skoraj povsem okrnjeno in do določene mere je bilo javno izpovedovanje vere nezaželeno celo med Judi samimi. Judovska skupnost je prevzemala le minimalno versko vlogo, skrbela je za organizacijo pogrebov in mladinske dejavnosti, s čimer se je ukvarjala tudi Judovska skupnost Jugoslavije, katere članica je bila slovenska skupnost. Slovenskih Judov je bilo v vsem povojnem obdobju malo, bili so zelo nepovezani, javno neznan in za javnost nepomembni. Ob razglasitvi samostojne Slovenije je Judovska skupnost štela 130 članov, vseh Judov pa naj bi takrat v Sloveniji bilo okoli 300 (prim. Andrej KOŽAR – BECK, Ob vstopu v leto 5761, *Judovski koledar 5761*, Ljubljana 2000).

34 V literaturi in spominskih zapisih ter pričevanjih je v glavnem zabeležena številka 387, s katero operirajo tudi lokalni raziskovalci v Murski Soboti in v Lendavi. A domači publicist Bojan ZADRAVEC iz Lipe poleg uradno objavljenega seznama 387 žrtev holokavsta iz Prekmurja navaja še 5 žrtev, med njimi Saro Schwarz, Etelko Markovič, Ano Ebenspanger, Jakoba Spietzerja in Ludvika Kocha (prim. TOŠ 2007,

v koncentracijskih taboriščih, jih kar 430 odpade na taborišče Auschwitz.

Tudi ko govorimo o žrtvah holokavsta, smo v novejšem času v Sloveniji soočeni z mnogimi pomotami pri vključevanju slovenskih nejudovskih žrtev med žrtve holokavsta. To se najbolj pojavlja v revijalnem tisku in publicističnih zapisih, v katerih je vse več tako imenovane popularne interpretacije druge svetovne vojne v Sloveniji. Domače žrtve, predvsem taboriščnike, pogosto prištevajo med žrtve holokavsta, kar je napačno. Gre za neke vrste simbolno združevanje z Judi (»za nacizem smo bili vsi Judje, holokavst ni bil izvršen samo nad Judi, ampak tudi nad nami. Tudi Slovence so obravnavali enako kot Jude ...«). Takšno poenostavljanje in enačenje je najmanj nekorektno in seveda znanstveno zelo sporno. Povsem po nepotrebnem vnaša nemir zlasti med mlajše, ki se za to temno poglavje 20. stoletja tudi v Sloveniji vse bolj zanimajo. Lahko se celo strinjamo, da gre za orodje zlorabljanja ali občasnega obračunavanja znotraj lokalne politike.³⁵ Sicer pa velja vnovič opozoriti, da so med drugo svetovno vojno nacisti vsilili prebivalstvu podjarmljenih dežel zatiralski režim, da so lahko brezpravnemu ljudstvu odvzeli vse imetje, ki so ga uporabili za vzdrževanje mogočne nemške vojske in drugih sistemov za vzdrževanje oblasti na zasedenih območjih. Milijoni tujih delavcev so bili prisiljeni delati v nemogočih razmerah v nemški industriji; da bi nadomestili delavce, poslane na fronto. Takšno ravnanje nacističnih oblastnikov je izhajalo, poleg vojaških razlogov, iz znane rasistične ideologije, za katero so bili Poljaki, Rusi in Judje nižje vrste brez vsakršnih pravic.³⁶ Velja poudariti, da je nacistični vodja Adolf Hitler že v svojem razvpitem govoru o judovskem vprašanju 16. septembra 1919 v Gemlichu zapisal, da »antisemitizem ne sme temeljiti na čustvih, temveč na dejstvih, pri čemer je prvo dejstvo to, da je judovstvo rasa in ne religija. Čustveni antisemitizem bi porajal pogrome,« je menil Hitler in dodal, da »antisemitizem, utemeljen v razumu, mora po drugi strani peljati k temu, da se jim sistematično odvzamejo vse pravice. Njegov glavni cilj mora biti v vsakem primeru popolna odstranitev Judov.«³⁷ Tako so bili prvič javno odkriti tudi ključni elementi Hitlerjevega Weltanschauunga (svetovnega nazora), sloneči na antisemitizmu na podlagi rasne teorije in »ustvaritve zedinjajočega nacionalizma, ki je slonel na potrebi po boju proti zunanji in notranji oblasti Judov«. Strinjati se moramo, da je njegovo globoko sovraštvo do Judov veljalo za »nenasitno manično obsedenost z Judi in od leta 1920 se ta obsedenost pokaže malodane v vsakem govoru – za vsem zlom za Nemčijo stoji podoba Juda.«³⁸ Vse do zloma tretjega rajha maja 1945.

---

p. 49). Vseh žrtev vojne 1941–1945 in zaradi nje na območju Prekmurja je bilo 1879, kar je pomenilo izgubo 1,8 % predvojnega prebivalstva v tej pokrajini (okoli 97.000 prebivalcev). Več kot tretjina vseh civilnih žrtev vojne v Prekmurju je bila Judov (prim. *Žrtve vojne in revolucije*, Zbornik Državnega sveta RS, Ljubljana 2008, pp. 18, 21). V tej pokrajini je bilo največ žrtev vojne leta 1944, kar je posledica množičnih deportacij Judov. Leta 1944 so namreč na območju Prekmurja zabeležili 468 žrtev vojne.

35 Oto LUTHAR, *Na robu spomina, Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, rokopisno gradivo, Ljubljana 2012 (prim. Janoš ZORE, Med žrtvami holokavsta tudi 20.000 slovenskih otrok, *Delo*, 28. 1. 2011; Vanja ALIČ, Za nacizem smo bili vsi Judje, *Dnevnik*, 31. 1. 2011).

36 20. stoletje, *Človek in čas*, Ljubljana 1998, p. 13.

37 Ian KERSHAW, *Hitler*, Ljubljana 2012, pp. 102–103. Hitlerjev protijudovski govor 16. septembra 1919 je tudi njegova prva ohranjena pisna izjava o »judovskem vprašanju«.

38 KERSHAW 2012, p. 118.

Namesto epiloga

Prekmurski (in drugi slovenski) Judje so trpeli kot vsi drugi, ki so krvavo občutili nacistični škorenj po prihodu nacistov na oblast v Nemčiji leta 1933 in vse do propada nacistične Nemčije leta 1945. Govorimo torej o posledicah ideologije, ki je hotela sredi Evrope imeti etnično, rasno in kulturno čisto družbo. In resnično moramo vedno znova poudarjati, da spominjati se holokavsta zahteva pogum; odkrito se soočiti s prikazom tega zla brez milosti; trpeti zaradi neutolažljive žalosti otrok in staršev; občutiti praznino in izgubo; brati nedoumljiva pričanja o izprijenem in zlobnem človeškem umu; povleči se v senco suma, ki jo holokavst poskuša vreči na moralo vseh ljudi in narodov. »Da bi izgubljena življenja milijonov imela trajno vrednost, se moramo spominjati tega zla in biti budni. Šele takrat resnično lahko pričakujemo, da bodo pepel in neoznačeni grobovi milijonov žrtev, tudi nedolžnih otrok, lahko postali posvečena tla, iz katerih vedno znova rastejo človeško upanje, spoštovanje in moralni pogum. Zgodovinarjem in drugim zato ostaja – in to kljub številnim študijam in dokumentom, ki so sprva služili ohranjanju sledi in nato prikazovanju dogajanja – naloga, da nam pojasnijo vzroke in namen zločina: Je bil holokavst logičen in torej vračunan cilj ideologije antisemitizma in večvrednosti germanstva; je bil sestavina politike moči, premišljen račun z vštetim premeščanjem prebivalstva; je bil to od samega začetka Hitlerjev namen ali je bil pomor Judov posledica radikalizacije nacističnega gospostva ali kratko malo rezultat ponujenih možnosti? O dejstvih holokavsta ni mogoče dvomiti, še vedno pa traja iskanje razlage s stališča človeške morale in razuma.«³⁹ Tudi zato se moramo holokavsta vedno znova spominjati, da se največje zlo 20. stoletja ne bi več nikoli in nikjer ponovilo.

Ko govorimo o usodah Judov in Slovencev med drugo svetovno vojno, moramo paziti, da jih vendarle ne spravljamo na isti imenovalac. Če je bila usoda Slovencev v prvi vrsti odvisna od njihovega odnosa do okupatorja ali partizanskega gibanja (ali celo njegovih nasprotnikov iz tako imenovanega protikomunističnega tabora), je bilo judovsko prebivalstvo po vsej nemški Evropi slej ko prej vedno in brezpogojno obsojeno na smrt. Pri tem je povsem vseeno, ali so bili preganjani Judi stari ali mladi, moški ali ženske, vojaki ali civilisti, bogati ali revni.⁴⁰ Množični pomori Judov so bili del resničnosti okupirane Evrope in zato je znamenita wannseejska konferenca 20. januarja 1942 le še formalizirala »edinstveno ogabni in strašni zločin človeške zgodovine, genocid nad Judi«.⁴¹

Slovinci nismo nikoli v zgodovini imeli veliko stikov z Judi. Tudi ko se priznava obstoj antisemitske tradicije, se izpostavlja dejstvo, da je bilo število Judov na območju današnje Slovenije v 19. in 20. stoletju zelo majhno. Tudi na Slovenskem govorimo o antisemitizmu, ki ima zgodovinske nastavke, katerih relevantne vsebine in oblike segajo v drugo polovico 19. in vsaj še v začetek 20. stoletja. Za slovenske razmere ni bil nikoli značilen radikalni antisemitizem, pač pa je slovenski antisemitizem pojav v okolju, v katerem ni avtohtonega izvora in ne predstavlja močnejše zgodovinske dediščine.

39 Wolfgang BENZ, *Holokavst*, Ljubljana 2000, pp. 107–108.

40 PANČUR 2011, p. 93.

41 BENZ 2000, p. 15. »Pogovor pri zajtrku« je pripravil Reinhard Heydrich kot šef glavnega urada državne varnosti, centralne policije in tajne policije nacistične države. Srečanje opoldne 20. januarja 1942 je napak razumljeno kot priložnost, ob kateri je bila sklenjena »dokončna rešitev«. To ne drži. Ta zunanja dramatičnost je wannseejski konferenci manjkala, saj je bil množični pomor Judov že zdavnaj resničnost.

Holocaust and Historical Memory on Jews in Slovenia

Marjan Toš¹

Before the attack of Axis alliance on Kingdom of Yugoslavia in April 1941 the majority of Jews in Slovenia had lived in the area of Murska Sobota and Lendava, but some had also lived on the country side of the Prekmurje Region. According to the official statistics data for 1921, 64.159 Jews lived in the Kingdom of SHS (from 1929 Kingdom of Yugoslavia), 860 of them lived on Slovenian territory. Slovenian Jews have been very influential in economic circles and recognized for their cultural creativity. In 1931, according to public census data in Kingdom of Yugoslavia, 820 Jews lived in Drava Banate (Dravska banovina, Slovenian territory in Yugoslavia); the majority lived in Murska Sobota (269) and Lendava (207). A bigger number of Jews also lived in Ljubljana (95), Maribor (81), Ptuj (32) and Celje (30). Data for 1939 is even more interesting, although it is not consistent with the actual number of Jewish residents. At this point it has to be pointed out, that the official statistics data about the Jewish community in Slovenia before World War II and statistics data from various researchers are very different. According to the last official population census in the Kingdom of Yugoslavia in 1931, 820 persons of Jewish religion were stated to live on Slovenian territory (Drava Banate). The Federation of Jewish Communities in Yugoslavia stated that in 1938 Jewish communities in Slovenia (Drava Banate) had 760 members. According to some other data of the Federation of Jewish Communities in Yugoslavia there were two communities on Slovenian territory in 1940 that had 845 members; community in Murska Sobota had 711 members and community in Lendava 134. Those data are almost consistent with each other; therefore we can assume that around 800 Jews lived in Slovenian part of Yugoslavia in the 1920's and 1930's.

During the Kingdom of SHS and later Kingdom of Yugoslavia, that is during the period between the world wars, Slovenian Jews were first joint to the Zagreb Jewish Community in 1921, and later, in 1929, to the Israeli Jewish Community Murska Sobota. At that time Slovenian Jews had a significant role in economy, since Jewish capital had a powerful influence in many companies, among others in Union Brewery and Coal mining Company in Trbovlje (Premogokopna družba). The number of Jews was slowly, but apparently, decreasing. A good example of that is Lendava (Dolnja Lendava at the time), where only 143 Jews had lived before World War II, that is 4,2% of the entire population. A similar fact can be observed in Murska Sobota, where by the end of 1930's, numerous Jewish inhabitants started converting to Catholicism and Evangelicalism and changing their last names to more "Cristian" ones, out of fear of violence over Jews, spreading all-around Hiltler's reich. After the Axis alliance attack in April 1941, Slovenian territory in Yugoslavia

---

1 Dr. Marjan TOŠ, Senior Custodian, director of Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor.

(Drava Banate) has been divided between Italian and German invaders. The latter have also occupied Prekmurje for a few days, but left it to Hungary on 16 April 1941. The violent Nazi persecution of Jews began with the occupation on 6 April 1941. The persecutions began most aggressively in Lower Styria (Spodnja Štajerska) and the Gorenjska Region; regions that were under German occupying government. Italians have occupied most parts of the Dolenjska Region, Notranjska Region and Ljubljana. The Prekmurje Region, as already mentioned, belonged to Hungarians.

Even before they arrived to Slovenia, Jews, living in Lower Styria and Gorenjska, had already been victims of different kinds of persecutions, which stimulated them to leave their home with no intention of returning. By that time they have been robbed of their citizens and human rights, as well as their economic existence in Germany, Austria and the Czech Republic.

Andrej Pančur emphasizes, that the German conquering marches around Europe brought Jewish persecutions also to occupied territories after 1939. In occupied Polish territory even their lives were more and more in danger. Rigorous anti-Semitic laws, which drastically limited the rights of local Jews, had been accepted before the war, not only in Germany, but also in its alliances. The same happened in neighbouring countries Italy and Hungary, which limited citizens' rights and the possibility of free economic engagement soon after 1938. From this point of view, Yugoslav Jews were connived with restrictions until 1940, when Yugoslav government issued two anti-Semitic regulations. With one of them the government intended to restrict matriculation of Jewish students at universities, colleges with university status, high schools, teaching schools and other professional schools. The number of Jewish students should be proportional with the number of Jewish inhabitants in towns where those schools were seated. With the second regulation Jews were forbidden to open food wholesale shops and to those that already owned a shop license could be suspended or a commissary to run the business could be put in position. Especially the latter regulation had affected many Jewish merchants. On the other hand, introduction of "numerus clausus" for Jewish students hasn't been valid long enough to show its true meaning, which would be visible especially in areas with higher concentration of Jewish population. Due to this regulation many Jewish students were forced to leave the Murska Sobota high school.

Those two regulations predicted a very uncertain future for the Yugoslav Jews, which turned out to be even worst with the occupation and dismemberment of the Yugoslav territory. It is not surprising that many Jews from Styria decided to flee even before the Germans reached their hometowns. One of them is Henrik Weinberger, an industrial from Celje. Others left their hometowns a few days later, before they would get arrested. A factory owner from Kranj, Artur Heller, and his family simply took the train to Ljubljana on 27 April 1941; since Ljubljana was under Italian govern. By the end of August 1941 there were more than 400 Jewish refugees from territories occupied by the Germans in Ljubljana; some were from Germany and Austria, but many of them from Croatia. Some of them had even received an official permission from the German authorities to leave Lower Styria.

At the end of April 55 Austrian and German Jews, from refugee centre in Leskovec pri Krškem, arrived to Ljubljana. The estimated number of Jewish refugees that arrived to Ljubljana until May is 108. Jewish refugees from other countries represent only a small number of refugees in Ljubljana. A major part of refugees came from Slovenian territory occupied by Germans. Italian persecution of Jewish residents hasn't been as violent as the anti-Semitic persecution and violence of Nazi Germany, at least until 1943 when Italy capitulated. At the time of Italian capitulation there were not many foreign Jews living in Ljubljana. Some of them were Jews with former Yugoslav citizenship and many of them have been Christianised or have lived in mixed marriages. After German occupation of central and north Italy the situation in Ljubljana and its wider area drastically changed. A radical persecution of Jews in Trieste and Goriška area began (the aftermath of the persecution were fatal for both communities, 764 Jews from the Trieste area and 45 Jews from the Goriška area lost their lives in the Holocaust). In September 1944 the last 32 Jews and their non Jewish relatives from Ljubljana were arrested and sent to concentration camp.

A lot is still unknown about the fate of Jews living in Maribor before the war. Although most of them left Maribor in time, those who stayed unfortunately became Holocaust victims. Only lives and fate of two families, Singer and Kohnstein, have been investigated. Most of their assets have been taken away soon after the German occupation of Maribor and in the beginning of September 1941 both families were expelled out of Lower Styria. At first they found refuge in Medžimurje in Hungary, where Emil Kohnstein and his family lived since 1935 (Emil was Arnošt Kohnstein's brother). They faced the Final solutions aftermath already in 1941: in July or August Ustasha killed Nicola, Eugen Steiners son, in Jadovno in Lika. Viljem, who moved to Prague after 1937, was deported to Terezin Ghetto in November. Nevertheless a majority of both families' members survived until the arrests in April 1944, when mass eliminations of Jews all over the territory occupied by Hungary began. Kohsteins and Singers were arrested and imprisoned in Nagykanizsa Ghetto on 26 April 1944 and deported to Auschwitz in the middle of May, probably on 21 or 22 May 1944. As soon as they arrived to Auschwitz a flagrant selection began – to the right for working camp and to the left for gas chambers. At that point, due to the numerous arrivals of Hungarian Jews, 75% of all arrivals went straight to the gas chambers. Olga and Pavla Kohnstein, as well as Marija, Erna and Milan Singer shared the same sad destiny. Their bodies were cremated on the day of their arrival. Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor has organized a laying of so-called 'Stumbling stones' in memory to both families, holocaust victims from Maribor. The final ceremony of Stumbling stones has also been visited by Dr. Danilo Türk, Slovenian president at the time.

Spring 1944 brought mass deportations of Jews, not only in Hungary, but also in the Prekmurje Region, which was under Hungarian administration at that time. It has to be pointed out, that even though Hungary was executing anti-Semitic politics and measurements, holocaust was not executed until 1944. The situation changed radically after German troops entered Hungary on Thursday, 19 March 1944 and a government sympathetic to Germany was established. The new government

immediately started the systematic persecutions and terminations of Jews on Hungarian territory. This resulted in an almost complete destruction and elimination of Jewish community in the Prekmurje region. On 26 April 1944 first arrests of the Prekmurje Jews happened, when the majority of Jews from Murska Sobota and Lendava were deported. It was followed by a much smaller wave of arrests in May and another one in November. In April 1944 Hungarian government arrested and deported 387 Jews, who were first deported to a temporary Jewish ghetto in Nagykanisza via Čakovec and from there to Auschwitz – Birkenau. In November 1944 the last smaller group of Prekmurje Jews was arrested. All arrests and deportations were executed under control of gendarmerie i.e. Hungarian police force, investigations and property confiscations were under German competence. Hungarian police and Hungarian fascists participated in arrests with cooperation of Slovenian gendarmes, who were in service of Hungarian gendarmerie. Several members of Kulturbund also participated in robbing Jewish property. As Oto Luthar cites many of them were from Turopolje, a suburb on the west side of the town of Murska Sobota. On the other hand it can be claimed with certainty that Slovenes did not participate with Hungarians in massacres, or at least no proof has been found for such claims. Slovenian participation in arrests and deportation of Prekmurje Jews ended with deportation to Čakovec. The extent of their responsibility for destruction and confiscation of Jewish property after their deportation will be very difficult to define. There are only general reports of such actions available with no actual descriptions or proof.

It can be said that in this part of Slovenia (that is the Prekmurje Region) deportation and Holocaust were the most successful, since Hitler's demand of complete elimination of Jews was almost completely fulfilled. This was just the first step towards final elimination of the Prekmurje Jews from public and social memory. "Endlösung" in Prekmurje means efficient act of elimination of Jews. Due to the high efficiency of mass deportations in the last two years of the war, Slovenia belongs to "successful" countries regarding "Endlösung", since 86,6% of all Jewish population was eliminated. For Slovenia, Holocaust means disappearance of Jewish communities in Prekmurje and the Goriška Region. The second act of elimination from historical memory is a responsibility of history and historians – in this case elimination is a synonym for concealment, ignorance, insensitivity – for "unmemory". If it is German fault for Slovenia to be "Judenrein", it is Slovenian fault for eliminating Holocaust from memory. We can agree that the Prekmurje Jews, and actually all Jews in Slovenia, were eliminated and set aside of historical memory after 1945. Authorities that came to power after the war helped the elimination, especially with nationalization of property, which wasn't a question of nationality, religion or race, but a question of class. The property of Jews, killed in concentration camps, should be inherited by their lawful or testimonial heirs, but since there weren't any it automatically belonged to "general public property", that also included properties that exceeded land maximum after the agrarian reform law. Due to a regulation of AVNOJ, some Jewish property was also confiscated because the Jews were identified, based upon their German sounding last names, as people of German nationality. The property lost also those who have moved to Israel after

1948. To this facts we can add assimilation of Jewish population and concealed Jewish identity in public life, as well as a relative small Jewish community, and mostly ideological stigmatization of war victims of the Communist Party after 1945.

So far, 558 Holocaust victims have been determined in Slovenian territory: 481 of them died in concentration camps, among them 430 in Auschwitz, and as Vida Deželak Barič cites, there were 69 children among all victims. 392 of all Holocaust victims in Slovenia were from Prekmurje.

Tuji judovski emigranti v Neodvisni državi Hrvaški

Anna Maria Gruenfelder¹

Avtorica raziskuje zgodovino Judov iz Avstrije, Nemčije, bivše Češkoslovaške in Poljske, ki so od leta 1933 v bivši Jugoslaviji iskali zatočišče pred nacionalsocialističnim pregonom. Po evidencah Judovske cerkvene občine v Zagrebu v obdobju od 1933 do aprila 1941 je približno 55.500 Judov iz držav, ki so do leta 1941 prišle pod nacionalsocialistično oblast, prispelo v Kraljevino Jugoslavijo ali potovalo skozi njo. Za več kot 800 judovskih imigrantov v Kraljevino Jugoslavijo obstajajo podatki o njihovem bivanju v Jugoslaviji do leta 1940, za nekoliko desetih njih tudi informacije o končnih mestih, kamor so prispeli, in sicer v tretjih državah (Palestini, Avstraliji, Severni Ameriki in latinskoameriških državah). Od 4000 do 5000 tujim Judom ni uspelo zapustiti Jugoslavije pred nemškim napadom na Kraljevino Jugoslavijo in vzpostavitev Neodvisne države Hrvaške (NDH).

Ključne besede: *Judje, begunci, trpljenje, identifikacija, preživel*

Usode teh nekaj tisoč beguncev v NDH so osrednja tema avtoričinih raziskav v hrvaških in slovenskih arhivih. Čeprav dokumenti – fondi Kraljevskih banskih uprav Dravske in Savske banovine (od 26. 8. 1939 banovine Hrvaške) in njihovih oddelkov za zaščito države govorijo o „tujih judovskih emigrantih“, se je bilo treba vprašati o pomenu pojma emigranti in o tem, ali so Judje zapustili Nemčijo, Avstrijo, Češkoslovaško, Poljsko ... v iskanju boljših ekonomskih razmer prostovoljno in z možnostjo, da se vrnejo v svojo domovino; to je namreč pomenil pojem emigracija v sodobnih konvencijah.² V omenjenih arhivskih fondih v Arhivu Republike Slovenije³ in Hrvaškem državnem arhivu v Zagrebu⁴ jugoslovanske oblasti dosledno uporabljajo pojem tuji judovski emigranti – vendar dokazujejo, da se zavedajo „težkih življenjskih razmer Judov v nemškem rajhu“. Zato v tem tekstu uporabljam pojem begunci.

Fondi ustaških oblasti v Hrvaškem državnem arhivu, tamkajšnja zbirka zapiskov policijskega odposlanca nemškega rajha v NDH, Hansa Helma⁵, in fondi v Arhivu

1 Dr. Anna Maria GRUENFELDER, Zagreb.

2 O mednarodnih konvencijah, povezanih z „emigracijo“ Judov iz nemškega rajha med letoma 1933 in 1938 glej: Kateřina ČAPKOVÁ, Michal FRANKL, *Unsichere Zuflucht, Die Tschecoslowakei und ihre Flüchtlinge aus NS-Deutschland und Österreich 1933–1938*, Wien-Köln-Weimar 2012, p. 19.

3 Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Kraljeva banska uprava Dravske banovine (KBUDB), sign. „AS 067“ in „AS 068“.

4 Hrvaški državni arhiv Zagreb (HDA), Savska banovina – Odjeljak za državnu zaščito (SB-DZ), fond št. 145; Banovina Hrvatska – Odjel državne zaštite (BH-ODZ), fond št. 158; Savska banovina i Banovina Hrvatska - Odjel upravnih poslova (SB/BH-OUP), fond št. 157; Savska banovina i Banovina Hrvatska - Kabinet bana (SB/BH-Kab), fond št. 155.

5 HDA, Ravnateljstvo ustašskog redarstva – Židovski odsjek (RUR-ŽO), fond 252; Ustaška nadzorna služba (UNS), fond 248; Zapovjedništvo ustašskog redarstva (ZUR), fond 1511; Ministarstvo unutarnjih poslova NDH-Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost (MUP NDH - RAVSIGUR),

Republike Slovenije⁶ vsebujejo informacije, povezane z usodo več kot 200 Judov iz omenjenih držav; njihove biografije je mogoče spremljati vse do deportacije v taborišča na območju bivše Jugoslavije. Ugotovila sem, kje so verjetno umrli; za nekatere od njih se lahko najdejo celo podatki o mestu pokopa.

Ni mogoče ugotoviti, koliko se jih je rešilo, ker se preživeli tuji Judje niso javljali jugoslovanskim institucijam. Jugoslovanska komisija za repatriacijo tujih državljanov je v svoji kartoteki vodila zgolj eno in edino avstrijsko Judinjo iz Gradišča, ki je bila vrnjena v Avstrijo, a nekaj avstrijskih Judov, ki so sodelovali v NOB, je ostalo v Jugoslaviji.

Maloštevilni zgodovinarji zunaj ozemlja bivše Jugoslavije so uporabljali citirane arhivske fonde, da bi obdelali zgodovino tujih judovskih beguncev na območju bivše Jugoslavije. Zato te raziskave izpopolnjujejo informacije o avstrijskih Judih v bankah podatkov Dokumentacijskega arhiva avstrijskega odpora (Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, DÖW) na Dunaju in osrednje banke podatkov Centra Yad Vashem.

I. Kraljevina Jugoslavija in problem judovskih beguncev med letoma 1933 in 1938

Kraljevina Jugoslavija se je soočala z eskalacijo protijudovskih ukrepov v nemškem rajhu že od leta 1933. Judje so prihajali v Jugoslavijo v obdobju, v katerem se je ta država gospodarsko in politično približevala nemškemu rajhu. Jugoslavija se je pod okriljem Nemčije hotela zaščititi pred teritorialnimi pretenzijami svojih sosedov (največ pred italijanskimi ozemeljskimi zahtevami)⁷; imela je korist od gospodarskega sodelovanja⁸, vendar so se bilateralni odnosi poglobljali ne v duhu enakopravnosti dveh partnerjev, marveč v smeri vse večje dominacije Nemčije nad Jugoslavijo.

Vendar je, ne glede na tak politični razvoj, Jugoslavija med letoma 1933 in 1937 nemškemu Judom z veljavnimi potnimi dokumenti velikodušno dovoljevala vstop v državo brez vizuma. Vizumski režim za tuje Jude je Jugoslavija uvedla konec leta 1937 (in ne šele marca 1938, po nemški okupaciji Avstrije). Obveznost se je sprva nanašala na Romunijo, kjer je oktobra 1937. leta prišla na oblast pronemška nacionalno-krščanska vlada in sprejela prve protijudovske zakone.⁹ Odredba o

---

fond 223; Arhiv Helm; fond 1512; Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatorja i domaćih pomagaća (ZKRZ), fond 306; Zemaljska komisija za repatrijaciju-kartoteka, fond 1514.

6 ARS, Deželni svetnik okrožja Kranj, AS 1604, fasz. 899, Komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, AS 220.

7 Arnold SUPPAN, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938*, Wien 1996, pp.1214, 1215.

8 H. J. SCHRÖDER, Südosteuropa als „Informal Empire“ Deutschlands, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* Nr. 23, *Konzept der nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik für Südosteuropa*, pp. 71–91, tukaj p. 72.

9 Romunska vlada je leta 1937 sprejela diskriminacijske, protijudovske zakone. Do 1939. leta je približno tretjina v Romuniji nastanjenih Judov izgubila romunsko državljanstvo. Mariana HAUSLEITNER, predavanje na „*Berliner Gesellschaft für Faschismus- und Weltkriegsforschung*“ o Romuniji v drugi svetovni vojni in kultu Antonescu po letu 1945: *Rumänien im Zweiten Weltkrieg und die aktuelle Auseinandersetzung mit dem Antonescu-Kult*, http://www.2i.westhost.com/bg/1_5.html [11. 4. 2013].

uvedbi vizumov za Jude je bila formulirana tako, da se je lahko uporabljala tudi za druge države: „*Obvezne vstopne vize za Jude iz držav z rasno zakonodajo*“.¹⁰ Od nemške okupacije Avstrije (marca 1938. leta) je razvidno, kako so jugoslovanske oblasti postopoma zaostrovale vizumski režim. Reagirale so na prakso avstrijskih nacionalsocialistov, ki so potencialne emigrante prisiljevali v „*prostovoljno in neodložljivo zapuščenje Avstrije*“, izdajali so jim potne liste z izhodnimi dovoljenji, vendar brez dovoljenja za vrnitev v Avstrijo, in z grožnjami, da bo morebiten poskus povratka za seboj potegnil deportacijo v koncentracijsko taborišče. Posebno taborišče za take primere je obstajalo v Hinterbrühl (blizu Dunaja).¹¹ Začetek sudetske krize ter vpeljevanje in uveljavitev rasnih zakonov v Italiji, kristalna noč in fizični izgredi nemških nacionalsocialistov proti judovskim sodržavljanom predstavljajo „kvalitativni preskok“ v jugoslovanski vizumski politiki: v juliju 1938 so vizumi postali obvezni za Jude iz Sudetske pokrajine; decembra 1938 so v to obveznost vključeni drugi Judje iz Češkoslovaške in Italije.¹²

Jugoslovanske oblasti so se zdale, da bodo judovski emigranti, ki so praviloma prihajali zgolj z majhnimi svežnji in z največ desetimi rajhmarkami (RM) na osebo, „*padli na pleča države*“ in „*razpihovali antisemitizem*“ v Jugoslaviji.¹³ Na očitno taktiko avstrijskih nacionalsocialistov prevladati skrb za razlastninjene, osiromašene avstrijske Jude na druge države je Jugoslavija šele po posredovanjih mednarodnih judovskih organizacij odgovorila z bolj humanim odnosom, s sprejetjem beguncev in skrbjo za njih, pri čemer pa ni odstopila od restriktivnega izdajanja jugoslovanskih vizumov. S tem je Jugoslavija še bolj spodbudila ilegalne prihode v državo.

Čeprav je jugoslovanski zakon iz 1920. leta za ilegalni prehod jugoslovanske meje predpisal kazen zapora do šestih mesecev¹⁴ in prisilno vračanje ilegalca v državo porekla, se je ilegalna imigracija – in z njo povezano tihotapljenje ljudi, ponarejevanje potnih dokumentov, vpletanje službenih oseb v protizakonito prehajanje ljudi prek mej – v letu 1939 tako razmahnila,¹⁵ da so se oblasti oktobra 1939 odločile odnehati z neselektivnim prisilnim vračanjem ilegalcev v Avstrijo in so dovolile bivanje v Jugoslaviji tistim ilegalcem, ki so se sami javili policiji in zahtevali reguliranje statusa.

---

10 HDA, Savska banovina, Odjeljak državne zaščite (skrajšano:SB-ODZ, fond št. 145), inv. št. 469/4, št. spisa: Pov(jerljiv) 7287 dne 17. 2. 1938.

11 O obstajanju takšnih taborišč so jugoslovanske oblasti izvedele od italijanske policije: HDA, BH-ODZ, škatla 52, št. 39343 dne 18. 9. 1938; Andrea STRUTZ, „Suddely I was a Judenbua“, Intervju z Leonom D. (anonimiziran na lastno zahtevo), *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz*, št. 38/39, Graz 2009, p. 42 in naslednja.

12 HDA Zagreb, Banovina Hrvatska, Odjel državne zaščite (BH-ODZ, fond št. 158), škatla št. 1, dok. št. 61573 in škatla št. 4, dok. št. 4501; Milan RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji. Bekstvo od Holokausta 1941-1945*, Beograd 1998, pp. 31-40.

13 HDA Zagreb, BH-ODZ, škatla 1, št. 61573, Banska vlast Banovine Hrvatske – izvještaj Ministarstvu unutarnjih poslova, Beograd.

14 HDA Zagreb, BH-ODZ, škatla 1, št. 61573, Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo unutarnjih poslova (v nadaljnjem besedilu MUP), Odjelenje za državnu zaščito, obavijest Bansknoj vlasti Zagreb, dne 26. 1. 1939, P. I. št. 3770; BH-ODZ, škatla 40, dok. št. 3741/40.

15 HDA, BH-ODZ, škatla 11, dok. št. 57082, Odjel državne zaščite Banovine Hrv. Redarstvenom ravnateljstvu Zagreb, 2. 12. 1939 i Bansknoj upravi Dravske banovine Ljubljana; Okružnica za sve redarstvene službe št. 57588-I-Pov-DZ-1939, škatla 11 in dok. št. 59999, Pov. št. 44046/1939.

Takšne ljudi so oblasti poslale na „prisilno bivanje“ do odločitve o njihovi nadaljnji usodi v manjše zaselke in mesteca. Samo tisti, ki se niso odzvali na to ponudbo, ali tisti, katerim nihče ni zagotovil vzdrževanja, so se morali vrniti v države, iz katerih so prišli.¹⁶

Prisilno bivanje je imelo elemente azila v smislu mednarodnih konvencij, kakršne so v medvojnem obdobju obstajale za ljudi, preganjane zaradi političnega prepričanja; za civilne begunce, ki niso imeli argumentov za politični pregon, so se mednarodne konvencije zelo samovoljno in selektivno uporabljale, medtem ko se je njihov status reguliral šele po drugi svetovni vojni. Judje na prisilnem bivanju so uživali zaščito pred izročitvijo nacionalsocialističnim oblastem; vzdrževanje je jugoslovanska država naložila judovskim skupnostim, prav tako odgovornost za primerno vedenje beguncev. V banovini Hrvaški je bilo največje število mest, v katerih je judovska cerkvena občina plačevala namestitvev beguncem v hotelih, turističnih naseljih, toplicah in zasebnih stanovanjih. Pošiljali so jih v Varaždin, Stubičke Toplice, Draganić, Samobor, Fužine, Crikvenico, Makarsko, Lipik, Daruvar, Dervento, Bansko Slatino blizu Banjaluke in v Rumo. Begunci so sami smeli oditi iz mesta prisilnega bivanja zgolj ob odobritvi oblasti – oblasti pa so jih spodbujale, da so iskali in si pridobivali imigracijska dovoljenja za tretje države.¹⁷ Za hrano in osebne potrebe jim je judovska občina izplačevala žepnino v višini 50 dinarjev dnevno na osebo – kar je pomenilo pomembno postavko v proračunu občine in vse večje finančno breme.¹⁸

Na začetku velikega vala beguncev, po okupaciji Avstrije, je zagrebški nadškof dr. Alojzije Stepinac¹⁹ ustanovil „*službo za pomoč nearijskim krščanom*“. V njenem uradu na zagrebškem glavnem kolodvoru so begunci – ne samo Judje, temveč vsi tisti, ki so bežali pred nacionalsocialističnimi oblastmi iz Avstrije: socialdemokrati, komunisti, monarhisti, uslužbenci avstrijske katoliško-avtoritarne vladavine (1934–1938) in

---

16 HDA Zagreb, BH-ODZ, škatla 34, št. 3027/39, 15923/1939 in 16695/39; škatla št. 41, dok. št. 4734/40; št. 3318/39 in 47364/38.

17 Pripadnice in pripadniki judovskih skupnosti iz Gradišča, ki so bili internirani v Podravske Slatine, so odpotovali v Palestino: BH-ODZ, škatla 68, dok. št. 6812 dne 14. 3. 1940 in dokumenti v škatli št. 52., dok. št. 13605.

18 O stikih z mednarodnimi društvi za pomoč beguncem: Ivo GOLDSTEIN, *Kontakti Zagrebačke židovske općine s inozemstvom 1933-1945 (International Contacts of the Zagreb Jewish Community)*, *Kladovo Transport, Zbornik radova sa Okruglog stola (Roundtable transcripts)*, Beograd 2002, pp. 23-49 (angleško besedilo pp. 383-410).

19 Dr. Alojzije Stepinac (1898–1960), zagrebški nadškof od 1937. Od 1947. ni več mogel opravljati svoje škofovske službe, ker ga je komunistično sodišče zaradi „sodelovanja z okupatorji in domačimi pomagači“ obsodilo na 16 let zavora s prisilnim delom. Po osmih letih so komunistične oblasti spremenile obsodbo v dosmrtni hišni pripor. Njegov tajnik, frančiškan o. Aleksa BENIGAR, je leta 1978 v Rimu objavil prvo znanstveno biografijo: Aleksa BENIGAR, *Alojzije Stepinac. Hrvatski kardinal*, Roma 1978. V Zagrebu so biografijo lahko izdali šele po letu 1990 (tukaj je uporabljena 2. izdaja, Zagreb 1993). Biografija je osredotočena na opravljanje škofovskih dolžnosti in na pastoralno dejavnost nadškofa Stepinca, ki jo je sam doživljal kot svojo prvo in najpomembnejšo obveznost. Okoliščine v bivši Jugoslaviji so ga prisiljevale, da razmisli in nastopa kot politik – za kar sam ni imel niti malo ambicij; biografija se na politične aspekte ozira zgolj površno. Benigar za posamezne aktivnosti in nadškofove izjave ne navaja virov in kontekstov. Zagotovo je o. Benigar opisal zgolj svoja osebna spominjanja.

drugi, ne glede na poreklo in motiv bega – dobivali pomoč pri iskanju namestitve, urejanju dovoljenj za bivanje, denarno podporo in za materialne izdatke. Nadškof je na potrebo po pomoči beguncem reagiral leto dni prej, kot je državni tajnik svete stolice, Eugenio kardinal Pacelli (od 1939. leta papež Pij XII.), poslal apel vsem škofom svobodnih držav, da naj poskrbijo za pokristjanjene Jude in judovske begunce.²⁰ Biograf in osebni tajnik nadškofa Stepinca, oče Aleksa Benigar OFM, je zabeležil nadškofova posredovanja pri državnih ustanovah in na policijskih postajah za dovoljenja za bivanje, prošnje, poslane bankirjem, za denarno pomoč in stike s konzulati Italije, Francije, Švice in Portugalske za vstopna dovoljenja.²¹ V uradu so se zaposlili avstrijski begunci. Dunajski Jud dr. Georg Nussbaum (roj. 1912) je bil pravzaprav katolik od rojstva, vendar je bil po političnem prepričanju komunist; v Zagrebu se je poročil s hčerko bivšega pripadnika madžarske komunistično revolucionarne vlade (1919. leta). Skupaj s soprogo in svakom je vzdrževal stike z zagrebškimi komunisti in pomagal jim je zahvaljujoč pomoči, ki jo je dobil od nadškofove službe za pomoč nearijskim Judom.²²

Arhiv nadškofovega urada za pomoč judovskim beguncem ni ohranjen, ker ga je nadškof, zaradi zaščite zaposlenih dal zažgati neposredno pred prihodom nemškega Wehrmachta v Zagreb (kljub temu pa je Gestapo nemudoma aretiral voditeljico urada, Terezijo Škrinjarić, jo odpeljal v gestapovsko centralo v Gradec in jo obsodil na koncentracijsko taborišče; na nadškofovo vztrajno posredovanje pri poglavarju NDH, Anteju Paveliću, je Terezija Škrinjarić bila rešena pred deportacijo).²³

II. Judovski begunci v Neodvisni državi Hrvaški

II.1 Vsakdan pod represijo

Razdelitev poražene Kraljevine Jugoslavije med sile osi in njihove zaveznike je ustvarila nove meje, nove težko obvladljive prepreke tistim tujim Judom, ki jim do takrat ni uspelo zapustiti Jugoslavije.²⁴ Vendarle pa ilegalne migracije s tem

---

20 Nadškofovski arhiv Zagreb (NAZ), nota Državnega tajništva Svete stolice z dne 9. januar 1939, NAZ, prezidijalni spisi 183. Pr/1939. Zahvaljujem se ravnatelju arhiva prof. dr. Stjepanu RAZUMU za dostavljene faksimilnote (z elektronsko pošto dne 24. 2. 2009).

21 BENIGAR 1993, p. 365. Eden od pristojnih sodelavcev nadškofa Stepinca je bil kasnejši kardinal in prefekt Kongregacije za vero Svete stolice, kardinal dr. Franjo Šeper. Tudi za to informacijo o. Benigar ne navaja vira.

22 HDA, Arhiv Helm (Zbirka nemškega policijskega odposlanca v NDH, Hansa Helma): škatla 18, št. 86 (spis: dr. Georg Nussbaum) in škatla 19, št. 19 (spis: Erih Rosen, Nussbaumov svak). Dr. Georg Nussbaum se je vzdrževal z zasebnim poučevanjem tujih jezikov. Leta 1941 ga je ena od njegovih učenk ovadila, da ima stike s komunisti in da zagotavlja zdravila za partizane. O tem v škatli 31, št. 153 (spis: dr. Alexander Florić). Dr. Alexander Florić je prav tako po rodu z Dunaja, vendar je odraščal v Novem Sadu. Leta 1941 je bil ustreljen kot talec.

23 NAZ, prezidijalni spis št. 183. Pr/1939.

24 Ministra za zunanje zadeve nemškega rajha, Joachim von Ribbentrop, in Italije, Galeazzo grof Ciano, sta se dogovorila o razdelitvi teritorialnega nasledstva bivše Jugoslavije 21./22. aprila 1941 na Dunaju: Italiji sta pripadli južna in zahodna Slovenija z glavnim mestom Ljubljano, vendar je zaradi železniške proge od predora skozi Karavanke in Jesenic do Ljubljane, pri nadzoru katere je Nemčija vztrajala zaradi oskrbe vojske v Srbiji in Grčiji, bilo treba doseči dogovor o posebnih rešitvah. Dennis I. RUSSINOW, *Italy's Austrian Heritage 1919–1945*, Oxford 1969, p. 273.

niso prenehale – celo nasprotno. Še prej ko je nemški okupator začel preganjati „neprimerne“ Slovence, so južnoštajerske občine z nemško občinsko oblastjo zaletavo in poslušno razveljavile dovoljenja za bivanje tujim judovskim beguncem. To se je zgodilo bivšemu direktorju dunajske banke Ludwigu Fürstenthalu (staremu 65 let) in njegovi soprogi Gizeli²⁵ ter soudeležencu Alijah-emigracije iz Berlina, Ervinu Süßmannu, ki se je nastanil v Šmartnem pri Slovenj Gradcu in se tam tudi krstil.²⁶ Vsi so morali neodložljivo zapustiti južno Štajersko, zato jim je preostala samo beg na območje NDH.²⁷

Tja so prihajali kot ilegalni imigranti. V Neodvisni državi Hrvaški je namreč bila že 15. 4. 1941 sprejeta *zakonska odredba o prepovedi izdajanja vstopnih dovoljenj in dovoljenj za bivanje državljanom držav, ki so zaradi vojnih operacij nemškega rajha propadle ali zamenjale svoj status, če nosilci potnih listov teh držav niso imeli potnega lista z dovoljenjem za povratek v nemški rajh*.²⁸ Odredba se je izrecno nanašala na Avstrijo, Češko, Moravsko in Slovaško, Poljsko, Srbijo in Makedonijo.²⁹ Tuji Judje, izgnani iz slovenskih občin, so zaradi ilegalnega vstopa bivali kot zaporniki v dvorcu Kerestinec (blizu Zagreba).³⁰

Tujim judovskim beguncem, ki so jih oblasti Savske banovine (banovine Hrvaške) pošiljale v razna mesteca na prisilno bivanje, je bilo prepovedano, ob grožnji s strogo kaznijo za nedovoljeno oddaljevanje,³¹ zapustiti mesta.

Dne 28. maja 1941 je ravnateljstvo ustaškega redarstva v Zagrebu razglasilo obvezno registriranje z grožnjo najstrožje kazni, pošiljanja v koncentracijsko taborišče.³² Škatle številka 17-20 fonda „Ravnateljstvo ustaškega redarstva“ vsebujejo prijavnice judovskih družin in posameznikov iz Nemčije, Avstrije in Češko-Moravskega protektorata, vestno izpolnjene, s podatki o poreklu, z datumom prihoda v NDH, z naslovom stanovanja in premičnim premoženjem (radijski sprejemniki, pisalni stroji, kolesa, nakit in drugi vredni predmeti ter devize). Ustaško redarstvo je tako dobilo vse potrebne informacije, kažipote za racije in argumente za obtožbe in zapiranja – zaradi „illegalnega vstopa v NDH“ ali zaradi „tihotapljenja deviz“. Naslovi na prijavnica kažejo na stanovanja v zagrebškem Donjem gradu (ker je bil Gornji grad za Jude, Srbe in Rome prepovedan) v lasti Judov in v katerih se je stiskalo več

25 HDA, RUR-ŽO, škatla 4, št. 2264/1941 – Inv. št. 27874.

26 HDA RUR-ŽO, škatla 5, št. 4011 – Inv. št. 28003 z dne 21. 8. 1941.

27 Andrej PANČUR, Reševanje Judov preko avstrijsko-jugoslavanske meje od anšlusa do aprilskega napada sil osi na Jugoslavijo, *Vsako leto eno ime: Reševanje Judov 1938-1941 in slovenski pravičnik Uroš Žun. Znanstveno srečanje v okviru projekta Šoa – spominjajmo se ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta*, povzetki referatov, Marjetka BEDRAČ (ur.), Maribor 2011, p. 5.

28 HDA, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (MUP NDH, fond št. 223), škatla št. 301, Okrožnica Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR), št. 21689-VI-21.8.1941 – Inv. št. 10087 z dne 21. 8. 1941.

29 HDA, MUP NDH, škatla 301, RAVSIGUR, št. 21689-VI-21.8.1941 – Inv. št. 10087 z dne 21. 8. 1941.

30 HDA, MUP NDH, škatla 326; RUR-ŽO, škatla 7, št. 6841/1941 – Inv. št. 28307; Zlatko DIZDAR, Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugoga svjetskog rata 1941–1945, *Časopis za suvremenu povijest* (ČSP), št. 22, Zagreb 1990, pp. 83–110, tu p. 98.

31 HDA, MUP NDH, škatla 194, št. 11882 – I.3. / odredbe z dne 9. 6. 1941 in 21. 6. 1941.

32 Ivo GOLDSTEIN (soavtor: Slavko GOLDSTEIN), *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001, p. 125.

begunskih družin.³³

Za nabavo judovskih znakov za emigrante so bile odgovorne judovske občine v mestih njihovega bivanja. Vendar pa je večina manjših občin kmalu po konstituiranju NDH obubožala zaradi odhodov članov v emigracijo in zaradi zaplenitve njihovega imetja, ki so jo izvedli ustaši, tako da je zagrebška občina morala prevzeti to obveznost za tuje Jude. Strogo je nadzirala, da tudi v najmanjših mestih judovski begunci pridejo do predpisanih znakov, in sicer zato, da jih ne bi ogrožala in da ne bi ustaškim oblastem dajala povoda za kaznovanje občine.³⁴

Z odredbo z dne 29. 5. 1941 je judovski odsek Ministrstva za notranje zadeve ali t. i. MUP-a judovski cerkveni občini predpisal obveznost preskrbovanja tujih judovskih emigrantov, ne upošteva dejstvo, da so ji oblasti že 14. aprila 1941 (samo štiri dni po vzpostavitvi NDH) z blokado bančnih računov³⁵ presekale dotok finančne pomoči iz tujine in onemogočale vsakodnevno skrb in prehranjevanje domačih pomoči potrebnih članov skupnosti in tujih prejemnikov pomoči. Dne 5. 5. 1941 so oblasti deblokirale nekatere račune, ker je nova država zaradi pomanjkanja deviz želela ločiti devize s tujih nakazil.³⁶

Po začetku deportacij v koncentracijska taborišča je judovska cerkvena občina v Zagrebu prevzela tudi skrb za judovske zapornike.³⁷

Dve krščanski verski skupnosti, Katoliška cerkev in tudi nemška Evangeličanska krščanska cerkev v NDH,³⁸ sta sebe doživljali kot pristojni samo za pokristjanjene Jude.³⁹ Pisne sledi o Karitasovi pomoči tujim judovskim beguncem ne obstajajo.⁴⁰

Nemški policijski odposlanec v NDH je izvedel, da je Evangeličanska krščanska cerkev⁴¹ prejela pomoč britanskih karitativnih združenj za judovske begunce,

---

33 HDA, RUR-ŽO; škatle 17-20.

34 HDA, RUR ŽO, škatla 2, št. 286/1941 – Inv. št. 27255, št. 556/1941 – Inv. št. 27373.

35 I. GOLDSTEIN 2001, pp. 23–49, tu p. 38.

36 HDA, RUR-ŽO, škatla 2, št. 286/1941 – Inv. št. 27255.

37 HDA, RUR-ŽO, škatla 4, št. 2353/1941 – Inv. št. 27893.

38 Uradni naziv Evangeličanske cerkve Augsburgske izpovedi (Luteranske cerkve) v Zakonu o verskih skupnostih Kraljevine Jugoslavije iz leta 1931 in odločbe Nemške narodne zveze Podonavskih Švabov iz 1941. Georg WILD, *Die Deutsche Evangelische Kirche in Jugoslawien 1918-1941*, München 1980, p. 303.

39 Dokument v Arhivu Nadbiskupskog duhovnog stola v Zagrebu (NAZ), št. 117/1941; Jure KRIŠTO, *Sukob simbola*, Zagreb 2001, p. 274. O zavzemanju nadškofa Štepinca za nearijske katolike je spremljal agent policijskega atašeja Helma, Gošnjak. HDA, Arhiv Helm, škatla 4, št. 66.

40 Delo Karitasa od 1941 do 1945 je neraziskano področje novejših cerkvenih zgodovine na Hrvaškem. Nekaj podatkov je v *Dnevniku Diane Budisavljević 1941-1945*, ur. Josip KOLANOVIĆ – Silvija SABO, Zagreb 2003, pp. 20, 54, 55, 99, 117.

41 Evangeličanski škof za NDH, dr. Filip Popp (1893–1945), vpliven svetovalec in osebni prijatelj kralja Aleksandra I., eden od petih namestnikov predsednika Društva Nemcev za narode in razumevanje med narodi v Društvu narodov. *Festbuch der Evangelischen Kirchengemeinde A. B. in Zagreb zur Amtseinführung ihres Pfarrers Dr. Philipp Popp zum Bischof der Deutschen Evangelisch-christlichen Kirche A. B. im Königreiche Jugoslawien*. Hrsg. v. d. Presbyterium. Zagreb [Agram] : Verl. d. ev. Kirchengemeinde A. B. Leta 1941 je bil posvečen v škofa Evangeličanske cerkve v NDH. (WILD 1980). Okrožno sodišče v Zagrebu

vendar niti on ni odkril bančnih sledi za dozdevnimi nakazili, tako da je sklepal, da gre prej za laži denunciantov kot za dejstvo.⁴² Institucionalne pomoči krščanskih cerkva zagotovo ni bilo – in ne obstajajo niti pričevanja preživelih o tem, da bi bili njihovi verniki pomagali tujim judovskim beguncem.⁴³

II.2 Endlösung in tuji judovski begunci v NDH (Endlösung v ustaški režiji)

Začasna taborišča

Spomladi 1941 nemški nacisti še niso imeli jasne vizije o tem, kako uresničiti načrt iztrebljanja judovstva iz Evrope. Deportacije nemških Judov v taborišča na Poljskem, pošiljanje češkoslovaških Judov v geto Terezín (Theresienstadt), poljskih Judov v gete v Generalgouvernementu in v takrat že obstoječe taborišče Auschwitz, ki še ni imelo za cilj aktivnega masovnega ubijanja; razmere v getih na okupiranem območju Poljske in v Generalgouvernementu so bile zaradi lakote in boleznih smrtonosne. Vse do jeseni 1940 so nemški Judje dobivali dovoljenja tudi za odhod iz Nemčije. Gord Mc Fee⁴⁴ in Christopher Browning⁴⁵ domnevata, da je Hitler odločitev o „Endlösung“ z masovnim ubijanjem Judov sprejel v evforiji uspešnega prodora Wehrmachta v Sovjetski zvezi, torej poleti 1941, in da se je, skupaj s Himmlerjem, prav tako odločil izkoristiti pripravljenost ukrajinskih nasprotnikov Stalina na sodelovanje z Nemci proti Rdeči armadi.

O pripravljenosti ustašev na sodelovanje z nemško okupacijsko oblastjo nemške službe niso podvomile: o veliki „hvaležnosti in nagnjenosti Hrvatov k nemškemu rajhu“ je poročal nemški general na Hrvaškem, Avstrijec dr. Edmund Glaise von Horstenau, ki je 11. 4. 1941 prispel v NDH kot Hitlerjev osebni predstavnik.⁴⁶ Da je ustaška vlada program iztrebljevanja Judov iz NDH sprejela pod nemškim pritiskom, so verjeli in trdili tisti, ki so bili navdušeni nad vzpostavitvijo „neodvisne“, „samostojne“ hrvaške države: zagrebški nadškof dr. Alojzije Stepinac in vsi škofje NDH⁴⁷, medtem ko so poznavalci osebnih profilov vodilnih ustaških uslužbencev bili prepričani, da Nemcem sploh ni bilo treba pritisniti na svoje hrvaške zaveznike, temveč da so se ustaši iz silne hvaležnosti za prihod na oblast naprezali z dokazi o lojalnosti: „A s čim bi jo lahko uspešneje dokazovali kot s pregonom tistih, ki so jih Nemci izobčili iz

---

ga je leta 1945 kot enega od treh najvišjih verskih vodij (poleg hrvaško-pravoslavnega metropolita Germogena in zagrebškega imama Ismeta Muftije) zaradi sodelovanja z okupatorjem obsodilo na smrt in izvršilo obsodbo. Vladimir GEIGER, Smrtna presuda evangeličkom biskupu dr. Philippu Poppu, *Časopis za suvremenu povijest*, god. XXVII., št. 1, Zagreb 1995, p. 157–166.

42 HDA, Arhiv Helm, škatla 5, Zl. 208 (spis: agent Kurt Hoppe).

43 2012. leta je današnja Republika Hrvaška odlikovala 111 hrvaških *pravičnikov med narodi*. Vsi so prejeli odlikovanje za reševanje Judov z območja bivše Jugoslavije.

44 Gord MC FEE, *When did Hitler decide on the Final Solution*, dostopno na: <http://www.holocaust-history.org/hitler-final-solution> [18. 3. 2013].

45 Christopher R. BROWNING, *The Path to Genocide, Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge 1992, pp. 25 in naprej.

46 Peter BROUČEK, *Ein General im Zwielicht, Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*, III. Band, Wien 1988, pp. 88, 89.

47 Anna Maria GRUENFELDER, Katholische Kirche und Ustascha-Herrschaft 1941–1944/18945, *Südost-Forschungen*, Band 69/70, Regensburg 2010/2011, pp. 182–227.

*človeške skupnosti in ki so bili najmanj zaščiteni skupina?*⁴⁸ se je kot 17-letni gimnazijec retorično vprašala priča časa, zagrebški pisec, književnik in bivši glasbeni urednik Radia Zagreb, Branko Polić (r. 1924 v Zagrebu). Njegovi starši so bili seznanjeni o položaju Judov pod nacionalsocialistično vladavino, sprejeli so judovske begunce v svojem domu in zagotovili trajno zaščito avstrijskemu glasbeniku Fritzu Lunzeru, profesorju opernega petja na dunajskem konservatoriju, čigar kariera je bila leta 1938 naglo prekinjena in ki mu je Gestapo zagrozil z aretacijo. Z njim so bili deležni gostoljubja pri družini Polić tudi njegovi učenci, katerim so nacionalsocialistične oblasti v Avstriji prepovedale študij in nastope v avstrijskih opernih hišah.⁴⁹

Tuji judovski emigranti, ki so se po prehodu iz Slovenije v NDH redno policijsko prijavi, so prišli v roke ustaškemu redarstvu, „strankarski“, tj. ustaški policiji. Dvorec Kerestinec (30 kilometrov zahodno od Zagreba), kamor so jih pošiljali, je ustaško redarstvo prevzelo 17. 4. 1941 od jugoslovanskega sistema, ki je tja interniral ilegalne komuniste. Ustaši so dvorec še naprej uporabljali prav v te namene. Ker se je dvorec vse bolj polnil s komunisti in premožnimi zagrebškimi Judi, odvetniki in drugimi intelektualci, so bili 25. aprila 1941 ilegalni judovski emigranti premeščeni v nekdanjo kemijsko tovarno Danica pri Koprivnici, kamor so ustaši že prve dni po vzpostavitvi svoje vladavine (10. 4. 1941) priprli Srbe in jugoslovanske vojake, ki so jih v času kratkotrajnih borb proti vstopu nemškega Wehrmachta ujeli kot vojne ujetnike.⁵⁰ Judinje in njihovi otroci so bili 20. julija 1941 premeščeni iz Kerestincev v bosansko taborišče Kruščica pri Travniku.⁵¹

Taborišče državne delovne službe

V tovarni Danica v Drinju pri Koprivnici so ustaši za svoje zapornike uveljavljali delovno obveznost, zakamufirano s pojmom „*državna delovna služba*“. Zaporniki so morali zasuti rove, ki jih je Kraljevska jugoslovanska vojska izkopala v bojevanju proti nemškim okupatorjem.⁵²

Za Ludwiga Fürstenthala in Erwina Süßmana⁵³ je ustaško redarstvo 25. julija 1941 izdalo sklep o odpustu iz taborišča – vendar v tem času nobeden od njiju ni bil več v Danici. Prošnjo Stefanie König za osvoboditev njenega moža Maximiliana in sina Hansa, zaradi moževega slabega zdravstvenega stanja, je ustaško redarstvo obravnavalo šele 27. januarja 1942, vendar niti Maximilian niti Hans König nista

48 Branko Polić (roj. 1924 v Zagrebu), sin direktorja Diskontne banke, d.d., Zagreb, 1941. leta politično ozaveščen in zainteresiran gimnazijec, je v svojih avtobiografskih zapisih opisal razpoloženje v Zagrebu na dan prihoda nemškega Wehrmachta v Zagreb, ki se je skladal z dnem razglasitve NDH. Branko Polić je dobro poznal tudi vodilne politične sile v državi, nacionalno ozaveščene Hrvate in Hrvatice, člane nemške narodnostne skupine in niz ljudi, ki so se iz oportunističnih pobud ali v pričakovanju karier in privilegijev kakor hitro mogoče priključili novi oblasti in istočasno začeli denuncirati in/ali šikanirati svoje dovčerajsnje judovske sosede, kolege, prijatelje. Branko POLIĆ, *Vjetrenjasta klepsidra (Avtobiografski zapisi 1924–1. 11. 1942)*, Zagreb, Durieux 2004, p. 378.

49 POLIĆ 2004, pp. 299 in naslednja.

50 HDA, RUR-ŽO, škatla 4, št. 2139 – Inv. št. 27874/1941.

51 HDA, RUR-ŽO, fasz. 6, Zl. 6196/1941 – Inv. št. 28240 in Zl. 6320/1941 – Inv. št. 28247.

52 HDA, RUR-ŽO, škatla 3, št. 901/1941 – Inv. št. 27054.

53 HDA, RUR-ŽO, škatla 5, št. 4011 – Inv. št. 28003 dne 21. 8. 1941.

doživela izpustitve iz taborišča. Imeni teh dveh sta med žrtvami koncentracijskega taborišča Jasenovac⁵⁴; medtem ko se je za Ludwigom Fürstenthalom in Erwinom Süßmannom po tem, ko sta bila poslana v taborišče Danica, izgubila vsaka sled. Sklepa o odpustu z dne 25. 7. 1941 je poveljnik taborišča Danica vrnil ustaškemu redarstvu z opombo, da ju ni več v taborišču. Ni ju niti na seznamih žrtev drugih taborišč. Zato je mogoče sklepati, da sta dospela v transporte, ki so od začetka julija 1941 iz Danice krenili v Gospić ali v soline na otoku Pagu.

Delovna taborišča in/ali taborišča za masovne likvidacije

Ker je v juniju 1941 ustaško redarstvo izvrševalo racije velikih razsežnosti v skoraj vseh mestih z judovskimi skupnostmi, je oblast javnosti posredovala „pojasnilo“. Dne 26. junija 1941 je izdala sporočilo, da se bodo Judje kaznovali, „*ker širijo lažne informacije in vstaje ter sejejo zmedo v narodu*“.⁵⁵

„*Kazen za širjenje laž*“ je bila pravzaprav zgolj navidezen povod za premeščanje judovskih zapornikov iz taborišča Danica v Gospić: pravi razlog je bila kritika nemške inšpekcije v taborišču Danica zaradi „*neustrezno komfortnih pogojev in prevelikih svobod zapornikov*“. Ustaško poverjeništvu za mesto in okraj Koprivnica (lokalna obveščevalna služba ustaškega redarstva) je obvestilo ravnateljstvo ustaškega redarstva, da je inšpekcija pripomnila, da „*Hrvati očitno ne vedo, kako ravnati z Judi, pa bomo morali mi stvar vzeti v svoje roke*“. Načelnik ustaške lokalne policije v Koprivnici alarmantno opozarja ustaško redarstvo v Zagrebu, da bodo „*Nemci stvari zares vzeli v svoje roke, deportirati Jude v rajh, in da bo Hrvaška v tem primeru ostala brez judovske lastnine*“.⁵⁶

Transporti za Gospić so v začetku julija 1941 tja pripeljali zapornike. Mesto in Lika sta spadala v območje, ki ga je po kapitulaciji Jugoslavije (17. 4. 1941) zasedla italijanska Druga armada kot „zaščitna moč“. Lika do Plješivičke gore, del Dalmatinske Zagore, dolg pas od slovenske meje v Beli krajini do zahodne meje z Bosno in Hercegovino je italijanska vojna uprava imela kot svoje interesno območje, drugo cono ali tamponsko območje za anektirano območje Primorja in Dalmacije (cona I). Ustaška oblast je torej zapornike iz Danice iztrgala iz nemškega dosega. Zapornikom so sporočili, da bodo opravljali komunalna dela v mestu Gospiću, opravljali poljska dela na vaških posestvih, ki so jih pregnani Srbi zapustili, ali delali v solinah na otoku Pagu.⁵⁷

V Gospiću se je komunalna uprava uprla zaposlovanju zapornikov koncentracijskega taborišča v mestu. Zaposlovanje v vaških gospodinjstvih zunaj njega pa je zahtevalo prevoz do oddaljenih zaselkov, a tega ni bilo mogoče organizirati. Poleg tega ni bilo

54 HDA, RUR-ŽO, škatla 11, Zl. 3170 – Inv. št. 29131.

55 HDA, RUR-ŽO, škatla 5, Zl. 4133/1941 – Inv. št. 28012 dne 8. 7. 1941.

56 HDA, RUR ŽO, škatla 3, št. 1117/41 – Inv. št. 27592. Zasedbeni zapisnik dopisa Ustaškega poverjeništvu za mesto in okraj Koprivnica dne 30. 6. 1941.

57 Seznama zapornikov iz Gospića in Jadovna ni v Jevrejskom istorijskom muzeju v Beogradu (JIM) niti v delu Jaše ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, pp. 105-112.

predvidenih toliko namestitev za zapornike – zato so jih mestne oblasti provizorno poslale v občinske in sodne zgradbe. Zaporniki, nameščeni v zapornem poslopju, so bili ponoči priča mučenja in umorov, katerih sledi so morali čez dan odstranjevati. Zaporniki so se obrnili na italijanske vojake zaradi zaščite, vendar so se ti izgovarjali na „*zapoved striktno nevturalnosti v notranjih hrvaških sporih*“.⁵⁸

Gospić, Velebitski greben s svojimi kraškimi jamami in zaselek Jadovno ob vznožju Velebita so postali sinonim za prvo masovno likvidacijo zapornikov iz ustaškega koncentracijskega taborišča. To se je zgodilo, ko je italijanska vojaška oblast v drugi coni hrvaški strani 7. avgusta 1941 notificirala ponovno okupacijo („reoccupazione“) teritorija, ki ga je imela kot zaščitna sila. Italijanska vojska je svojo odločitev pojasnila s potrebo po učinkovitejši borbi proti partizanskim aktivnostim; glede na to, da jim hrvaška oblast očitno ne zna narediti konec. Odločitev bi morala začeti veljati 7. septembra 1941, pri čemer je bila hrvaška stran dolžna do 25. avgusta 1941 umakniti vse oborožene formacije iz druge cone in redno hrvaško vojsko podrediti poveljstvu italijanske vojske. Ustaško redarstvo se ni trudilo urejeno evakuirati zapornikov, marveč se je odločilo, da jih bodo likvidirali na mestu samem. Od maloštevilnih preživelih tega pokola je Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in domačih pomočnikov izvedela, da so bile žrtve žive potisnjene z roba brezna v kraške jame in da so straže za njimi metale ročne bombe.⁵⁹

Ne obstajajo izvirni sezname žrtev masovnega pokola v Jadovnem. Bivši ravnatelj Hrvaškega državnega arhiva v Karlovcu, Đuro Zatezalo, je 2007. leta objavil seznam, ki ga je rekonstruiral na osnovi pričevanja preživelih in članov družin. Po teh spominih sodeč je umrlo približno 1600 Srbov in okoli 700 Judov.⁶⁰ Da so v Jadovnem ustreljeni avstrijski Judje Erwin Süßmann in Ludwig Fürstenthal, Maximilian König in njegov sin Hans ter pripadniki skupine Alije z Dunaja, iz Gradca, Berlina, Leipziga, Soprona, Pecsca, Győra, Sombora in Mediasa, se lahko domneva, ker njihovih imen ni na seznamu žrtev koncentracijskega taborišča Jasenovac, kamor so bili odpeljani preživeli iz Gospića in Jadovnega.⁶¹

V skupini zapornikov – moških in žensk, ki so iz Gospića morali kreniti na marš smrti čez Velebitski greben v Karlobag, da bi jih z ladjami prepeljali na otok Pag⁶² – je bil tudi avstrijski emigrant in član zagrebškega atletskega kluba Makabi, Willy Kaiser (dospel je v transport skupaj s celotnim članstvom Makabija, ki so ga ustaši 26. junija 1941 aretirali v raciji v klubskih prostorih). Willy Kaiser je tvegala beg z otoka. V poskusu, da bi ponoči preplaval Velebitski kanal, je izgubil orientacijo, bil

---

58 Zeev MILO (alias Vladimir MUELLER), *Im Satellitenstaat Kroatien, Eine Odyssee des Überlebens 1941–1945, Mit ausführlicher Beschreibung der historischen Ereignisse*, Klagenfurt 2002, p. 67.

59 O delu Državne komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in domačih pomagačev: Martina GRAHEK RAVANIĆ, *Djelovanje Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i domaćih pomagača*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Zagreb, Zagreb 2011.

60 Đuro ZATEZALO, *Jadovno, Komplex ustaških logora 1941*, Beograd 2007.

61 Javna ustanova – Spomen-področje Jasenovac: Survey and search of the individual victims: www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6711 [18. 3. 2013], www.jusp-jasenovac.hr/poimenicnipopis [18. 3. 2013].

62 B. OSTOJIC – M. SOBOLEVSKI, *Pag*, št. 175.

ujet in naslednji dan ustreljen.⁶³ Ženske so na otoku Pagu prebivale v zapuščenih hišah otočanov v vasi Metajna. Po poizvedbah Branislava Ostojića in Mihaela Sobolevskega je v glavnem šlo za pravoslavke.⁶⁴

Multifunkcionalni taboriščni sistem – Ustaško zbirno in delovno taborišče Jasenovac

Gradnja kasnejšega kompleksa petih taborišč v štirih vaseh na robu Lonjskega polja (na obrežju Save in z močvirnimi tlemi), ki je dobil uradni naziv Ustaško zbirno in delovno taborišče Jasenovac, se je začela konec junija 1941. Vas Krapje je bila prva vas taborišče; vasi Bročice in Uštica pa tudi mesto Jasenovac so se prav tako preoblikovali v taborišča, medtem ko je bila Jasenovška opekarna, last pobegle srbske družine, zgrajena kot centralno taborišče. Celoten kompleks (Jasenovac I-IV), ki je na začetku leta 1942 vključil tudi trdnjavo iz 18. stoletja v Stari Gradiški (Jasenovac V), je bil zasnovan kot taborišče za dolgoročno zadrževanje zapornikov. Trdnjava Stara Gradiška, ki so jo zgradile oblasti Vojne krajine v 18. stoletju, in v kateri je Kraljevina Jugoslavija zapirala svoje politične kaznjence, je 1942 služila kot žensko taborišče, a od 1943. leta kot kazenski zapor. Trdnjava, zgrajena iz velikih kamnitih blokov, in njen stolp s podzemnimi kazematami, v katerih so ustaške straže kazensko imele zaprte zapornice, sta od začetka 1942. leta do konca 1944. (ko so bile ženske že likvidirane, moški pa preseljeni v Lepoglavo pri Varaždinu) sprejela več kot 3000 žrtev. Največ žensk je bilo Srbkinj iz bosanske regije Kozara, pregananih v času ustaško-nemške kozarske operacije proti partizanom. Tudi bosanske Judinje so bile poslone v Staro Gradiško, prav tako kot Judinje iz Srema in vzhodne Slavonije. Srbkinje so imele možnost oditi iz Stare Gradiške, če so se prijavile za prostovoljno preseljevanje v Srbijo ali za delo v nemškem rajhu.⁶⁵ Judinje pa nikakor niso mogle iz tega taborišča.⁶⁶

Po pravni regulaciji, „*Zakonski odredbi o pošiljanju nevarnih in nezaželenih v delovna in zbirna taborišča*“ (25. novembra 1941), je Zbirno in delovno taborišče Jasenovac služilo prvenstveno kot kazensko in delovno taborišče, ki mu je v nacistični Nemčiji ustrezal sistem gestapovskih „Arbeitserziehungs-Lager“ (taborišč za prevzgojo z delom, skrajšano: AEL⁶⁷). Da je ustaška uprava predvidevala tudi masovne eksekucije zapornikov, torej je bilo zasnovano (tudi) kot taborišče smrti, so izvedeli člani družin maloštevilnih srečnikov, ki so bili izpuščeni iz taborišča (na osnovi osebnih zvez in posredovanj), a to so slutili tudi prejemniki obvestil o smrti zapornikov. Da je ustaška nadzorna služba (UNS) – Oddelek III ministrstva za notranje zadeve NDH – ki je bil pristojen za ustanavljanje, upravljanje in vodenje koncentracijskih taborišč in za pošiljanja žrtev v njih – obvestil družino o smrti njihovih zaprtih članov, se je

63 M. PERŠEN, *Ustaški logori*, Zagreb 1965, pp. 98-99; I. GOLDSTEIN 2001, p. 284.

64 B. OSTOJIĆ – M. SOBOLEVSKI, *Pag*, št. 176.

65 Ilija JAKOVLJEVIĆ, *Konlogor na Savi (Das KZ an der Save)*, Zagreb 1999, pp. 99, 114. Anna Maria GRUENFELDER, *U Radni stroj Velikoga Njemačkog Reicha, Prisilni radnici iz Jugoslavije 1938/1941-1945*, Zagreb 2007, pp. 239, 240.

66 Jožef KONFORTI, *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1972, p. 134.

67 O sistemu „Arbeitserziehungslager“ (AEL) glej: Gabriele LOTFI, *KZ der Gestapo. Arbeitserziehungslager im Dritten Reich*, München 2000.

dogajalo zelo redko, samo okoli konca leta 1941.⁶⁸

Uprava taboriščnega kompleksa Jasenovac je zasedla lokalne obrtniške delavnice, da bi zaposlila zapornike za uradne potrebe, a tudi v zasebne namene. Delali so tudi za nemške okupacijske oblasti: v pralnici, v delavnicah za vojaško opremo, v vojaškem kemijskem pogonu, v mlinu, pekarni, mizarski, čevljarški in krojaški delavnici za izdelavo ustaških uniform. Krojačnica je jeseni 1941 zaposlovala skupaj 269 Judov, med njimi tudi Dunajčana Sigmunda Wenkarta in Izidorja Mandla.⁶⁹ Ta dva sta bila še 1. avgusta 1943 na seznamu krojaških delavcev. V juniju 1943 je tam delalo 169 ljudi, v juliju istega leta 183, dne 1. avgusta pa le še 132 Judov.⁷⁰

Zaporniki so skrbeli za vzdrževanje voznega parka nemških služb; strojnica z agregatom za elektriko je omogočala delo avtomehničnim delavnicam. Lastne ambulante in bolnišnični oddelek so delali ločeno za ustaške straže in za zapornike. Interniranci so vodili laboratorije in lekarno.⁷¹ Ženske so prav tako bile zaposlene v krojačnici, v ambulantah, na bolnišničnem oddelku in v taboriščnih farmah.⁷² Poskusi komercializacije dela zapornikov (kot tudi v taboriščih SS-a v nemškem rajhu) niso obrodili sadov.

Od sredine julija 1941 so tekle racije v mestih, kjer so tuji Judje bili internirani. Dne 17. julija 1941 so pregnani – skupaj z domačimi Judi – judovski begunci iz Srema, zatem 4. 8. 1941 iz Daruvarja in Bjelovarja. Iz Srema in zahodne Slavonije so transporti še krenili proti Gospiću, a so tja prišli takrat, ko so ustaši zaradi italijanske reokupacije umikali svoje sile iz Like, zapornike pa so zbirali v mestu Jadovno. Vlaki z begunci iz vzhodne Hrvaške so bili preusmerjeni proti Karlovcu. V Jastrebarskem so se kompozicije zaustavile, stražarji so moške ločili od žensk, in kasneje so oboji v zasebnih vagonih končali v mestu Krapje, ki je bilo prvo taborišče v sistemu Jasenovac. Ženske in mladoletniki so nadaljevali pot v žensko taborišče Loborgrad pri Varaždinu⁷³, moški so ostali v Krapju.

O taboriščnem vsakdanu tujih judovskih zapornikov in zapornic nimamo nikakršnih

---

68 N. MATAUŠIĆ, *Jasenovac, Radni logor i logor smrti 1941–1945*, Jasenovac 2003, p. 33f.

69 Sigmund Wenkart (rojen 28. 5. 1916 na Dunaju). Dne 31. 3. 1938 je prispel v Varaždin. Marca 1940 je dobil dovoljenje za potovanje v Beograd, kjer bi moral prevzeti vstopno dovoljenje za Palestino (Palestinski certifikat): HDA, BH-ODZ, škatla 56, št. 16439. Podatkov o tem, kako in kdaj je bil poslan v Jasenovac, v Hrvaškem državnem arhivu v Zagrebu ni.

70 Anton MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Beograd 1986, dok. št. 35, 145 in 158.

71 Poročilo izpuščenega zapornika Vojislava Prnjatovića Komisiji za begunce in preseljence srbske (pronemške) Nezićeve vlade dne 11. marca 1942 o delovanju in organizaciji taborišča Jasenovac; MILETIĆ 1986/1987, dok. 44, pp. 106–119, tu p. 107.

72 M. KEVO, *Veže Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne države Hrvatske*, dok. št. 1, Kairo, 22. januarja 1942, p. 36; dok. št. 68 dne 18. 7. 1942, p. 386. Poročilo poverjenika Britanskega komiteja Rdečega križa za Bližnji vzhod, Duncana Mackenzieja, ki je v Jeruzalemu dobival informacije o taborišču Jasenovac od judovskih organizacij.

73 HDA Zagreb, Ustaško poverništvo za grad Koprivnicu (fond št. 1511), seznam mladoletnikov v koncentracijskem taborišču Loborgrad. Seznam vsebuje 200 imen in priimkov.

spoznanj. V spominih se preživeli taboriščniki sploh niso ozirali na tujece.⁷⁴

Enega od maloštevilnih podatkov o taboriščnem vsakdanu tujih judovskih beguncev je navedel preživeli zagrebški zapornik v Jasenovcu, inž. Đuro Schwarz. V Jasenovcu je spoznal dunajskega grafika in ilustratorja knjig Walterja Krausa (roj. 1917?), ki je moral portretirati ustaške poveljnike taborišča, člane njihovih družin in posamezne stražarje, prav tako je dobival naročila za slike zunaj taborišča. Zato je v taborišču smel obdržati svoj slikarski pribor, knjige s skicami in predlogami, kar je nosil s seboj takrat, ko so ustaši aretirali njega in njegovo ženo Vero (rojeno Beograjkanko). Walter Kraus je bil, kot se spominja Đuro Schwarz, aretiran na vlaklu blizu Novske, ko je z ženo po bombardiranju Beograda pobegnil proti Zagrebu. Đuro Schwarz se je prav tako spominjal, da je Kraus dočakal dan razpustitve taborišča (22. 4. 1945) in da se je za njim takrat izgubila vsaka sled. Tudi Verina usoda je neznana. Zato je Đuro Schwarz pobral Krausovo zapuščino iz taborišča, v kateri so bile skice za ilustracijo Dantejevega dela Božanska komedija, in glinene kipce, vse je po koncu vojne predal judovski občini v Zagrebu.⁷⁵ Preboj več kot sto zapornikov iz taborišča Jasenovac se je zgodil 21. aprila 1945 (ko je zaradi zavezniškega bombardiranja okolice Slavonskega Broda tudi v lesenih barakah v taborišču Jasenovac vzplamtel požar, nakar so ustaške straže pospešeno „praznile“ taborišče tako, da so ubile nekatere taboriščne starešine). Od 1073 moških zapornikov je 600 njih 22. 4. 1945 zjutraj tvegalo samoosvoboditev. 92 jih je preživelo prodor, ker se jim je posrečilo preplavati Savo in uiti nabojem stražarjev, ki so streljali za njimi. Na nasprotnem bregu Save so jih pričakali partizani. Isti dan, samo nekaj ur kasneje, je 167 zapornikov, ki so delali v tovarni usnja (taborišče Kožara), prav tako krenilo v preboj. Preživelo jih je 11.⁷⁶ Eden od preživelih, Milan Auferber iz Zagreba, je Komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in domačih pomagačev izjavil, da je Jud iz Leipziga, s priimkom Weissglass, padel. Shlomo Weissglass je bil od 1939. leta na prisilnem bivanju v Samoboru; vendar se Milan Auferber ni mogel spomniti njegovega imena kakor tudi ni poznal identitete večine žrtev tega preboja.⁷⁷

Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in domačih pomagačev je 18. maja 1945 začela ugotavljati mesta verjetnih masovnih likvidacij in masovnega

---

74 Primer: Cadik I. DANON, *Sasečeno stablo Danonovih*, Beograd 1976; JAKOVLJEVIĆ 1999. Avstrijski pisec, begunec pred nacisti, ki je od 1941 do 1943 živel kot begunec na otoku Korčuli, je od jugoslovanskih znancev izvedel, da je 75-letni Jud iz Gradca, trgovec s preprogami, že po prvi noči bivanja v taborišču Jasenovac, na golem betonu v hladni noči, naslednji dan umrl. Franz Theodor CSOKOR, *Auf fremden Strafen*, Wien 1948, p. 178.

75 HDA, Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in domačih pomagačev (ZKRZ), mikrofilm Z-2942, GUZ-2235/7-45, pričevanje zapornika inž. Đura Schwarza, Zagreb, list št. 9, p. 732. Informacije o mestu, kjer je shranjena zapuščina Walterja Krausa, je avtorica dobila tudi od kustosa Spominskega centra Jasenovac, Đorđa Mihovilovića (elektronska pošta dne 11. novembra 2010).

76 Preboj iz jasenovškega taborišča: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid?5109> [18. 3. 2013].

77 HDA, ZKRZ, mikrofilm Z-2942, ZK-GUZ 2235/7-45. Shlomo Weissglas ni zabeležen na seznamu identificiranih žrtev Jasenovca. V Samoboru je prebival od 1939 skupaj z ženo Klaro in otrokoma Laje in Davidom: HDA, BH-ODZ, škatla 11, št. 58679. Usoda žene in otrok ni dokumentirana.

umiranja okrog taboriščnega kompleksa Jasenovac I-V, torej v okolici mesta Jasenovac in v Stari Gradiški. Pokopane v masovnih grobiščih je lahko identificirala s pomočjo znancev, taboriščnih tovarišev, članov družin ali na osnovi zapuščenih predmetov za osebno rabo in, najpomembneje, dokumentacije ustaških oblasti s seznama imen deportiranih.⁷⁸ Vendar takih seznamov ni mnogo – in tudi ohranjeni le redko vsebujejo informacije o poreklu ljudi, o mestu rojstva, še redkeje opombe, da gre za tujca ali tujko. Komisija se je deklarirala kot pristojna zgolj za jugoslovanske Jude in za identificiranje umorjenih, usmrčenih članov njihovih družin. Komisija je prišla do skupnega števila judovskih žrtev – približno 17.000 (in do skupnega števila žrtev taboriščnega kompleksa Jasenovac – približno 59.000). Bila je preiskovalno telo, brez pravosodne pristojnosti (kljub temu so njene ugotovitve služile občinskim tožilstvom za formuliranje obtožb, okrožnim sodiščem pa za sojenja).⁷⁹

Delo komisije še danes izziva kontroverzne ocene zgodovinarjev z območja bivše Jugoslavije; s tedanjimi pripomočki in v takratnih razmerah je delovala strokovno in zanesljivo⁸⁰ ali pa so jo vodili interesi njenega ustanovitelja, Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) z maščevalnimi motivi zmagovalca nad poraženimi nasprotniki.⁸¹ Hrvaški zgodovinarji se nagibajo k temu, da podvomijo o zanesljivosti ugotovljenega števila žrtev in metodah njihovega identificiranja; da diskvalificirajo metode in delo kot prilizovanje srbski ali „SUBNORSKI“ protihrvaški propagandi⁸² in s kalkuliranjem z odškodninskimi zahtevami na mirovnih konferencah.⁸³

Ne glede na kontroverze Spominski center Jasenovac nadaljuje svoje delo: ugotavljanje identitet žrtev na temeljih, ki jih je postavila Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in domačih pomagačev, in doslej je ugotovil identiteto več kot

78 HDA, Fond UNS

79 Michael PORTMANN je kritično prikazal delo komisije in jugoslovanskega sodstva, ki je temeljilo na ugotovitvah komisije („odločitvah“), in je sklepal, da je pravosodje „odločitve“ obravnavalo kot popolno „prepisovanje“ obtožb in sodb, brez nadaljnjih preverjanj. Portmann sklepa, da je delo komisije služilo bolj obračunu z nasprotniki komunistične oblasti in utrjevanju vladavine KPJ in manj ugotavljanju odgovornosti za zločine: Michael PORTMANN, *Kommunistische Abrechnung mit Kriegsverbrechern, Kollaborateuren, Volksfeinden' und 'Verrättern' in Jugoslawien während des Zweiten Weltkriegs und unmittelbar danach (1943-1950)*, Wien 2007, pp. 72-74; HDA, ZKRZ, ZK-GUZ, fascikel 11.

80 Martina GRAHEK RAVANIĆ 2011, p. 17; HDA Zagreb: <http://www.arhiv.hr/> [18. 3. 2013], ARHiNet arhivski informacijski sistem; Miodrag ZEČEVIĆ - Jovan POPOVIĆ (ur.), *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz drugog svetskog rata*, Beograd 1999.

81 ZEČEVIĆ – POPOVIĆ 1999.

82 Hrvaški zgodovinar Josip JURČEVIĆ je svojo disertacijo o številu žrtev taborišča Jasenovac zasnoval kot destrukcijo »mita Jasenovac«: Josip JURČEVIĆ, *Nastanak jasenovačkog mita, Problemi proučavanja žrtava drugog svijetskog rata na području Hrvatske*, Zagreb 1998. (Dt: Die Entstehung des Mythos Jasenovac : Probleme bei der Forschungsarbeit zu den Opfern des II. Weltkrieges auf dem Gebiet von Kroatien. Zagreb 2007.). Po njegovem mnenju sestoji „Mit Jasenovac“ v neizmerni precenitvi števila žrtev tistih, ki so jih v Jasenovcu ubili ali so tam umrli; kakor tudi v spodbitvi teze, da je Jasenovac služil kot uničevalno taborišče. Primerjaj tudi recenzijo: Holm SUNDHAUSSEN, *Josip Jurčević: Die Entstehung des Mythos Jasenovac. Probleme bei der Forschungsarbeit zu den Opfern des II. Weltkrieges auf dem Gebiet von Kroatien*, dostopno na: <http://www.oci.fu-berlin.de/geschichte/soe/rezensionsseite/rezension55.html> [19. 3. 2013].

83 PORTMANN 2007, pp. 72-74.

82.000 žrtev med zaporniki vseh kategorij.

Koncentracijska taborišča za ženske – „varovanje“ do „končne rešitve“

Dne 6. novembra 1941 je koncentracijsko taborišče za ženske Loborgrad pri Varaždinu sprejelo prvi zaporniški transport – Judinje in Srbkinje iz Bosne, ki so bile vse iz tamkajšnjega taborišča Krištica. Loborgrad se je razvil v osrednje žensko taborišče,⁸⁴ privesek moškega taborišča Jasenovac – z eno pomembno razliko: taborišče Jasenovac je bilo namenjeno „dolgoročnemu“ bivanju, podobno delovno-prevzgojnim taboriščem Gestapa. Dejstvo, da je Loborgrad vodil upravitelj iz nemške narodnostne organizacije („Volksdeutscher“), Vilko Heger, Jasenovac pa Ustaška nadzorna služba (UNS), ni pomembno za funkcioniranje, ker je UNS zadržala nadrejeno oblast in nadzor. V Loborgradu delo ni bilo organizirano. Pravzaprav je uprava spomladi 1942 skušala „dajati v najem“ zapornice, izključno Srbkinje, za plačana dela pri kmetih. Vendar pa ti zaradi slabega zdravstvenega stanja zapornic niso privolili v taboriščno ponudbo.⁸⁵

Loborgrad je bil blizu takratne železniške proge Zagreb-Varaždin-Maribor, ki je povezovala NDH z nemško okupacijsko cono v Sloveniji, tj. z južno Štajersko. Zaradi lokacije koncentracijskega taborišča se poraja vprašanje, ali je bilo mesto izbrano za že načrtovano deportacijo zapornic v nacionalsocialistična koncentracijska taborišča. Pritrdilni odgovor na to vprašanje izhaja iz dejstva, da so med prvimi transporti prihajale ne zgolj ženske iz začasnih taborišč Slavetić (pri Jastrebarskem) in iz Kerestinca, temveč tudi Judinje in Srbkinje iz Sarajeva in Kriščice. Potrjeno je, da so bile Srbkinje deportirane na delo v nemški rajh⁸⁶, kar napeljuje na možnost, da so bile predvidene za daljno deportacijo v taborišča na Poljskem. Iz Kruščice so v začetku novembra 1941. leta pripeljali 1370 zapornic – največ je bilo Judinj, a tudi 300 Srbkinj, 300 mladoletnikov in 60 starejših.⁸⁷

V Loborgrad so bile poslana Judinje, ki so bile na prisilnem bivanju v Jastrebarskem⁸⁸, ženske iz Rume (Srem), ki so jih ustaške oblasti 17. julija 1941 poslale v taborišče

84 Narcisa LENGEL-KRIZMAN, Prilog proučavanju terora u tzv. NDH, Ženski sabirni logori 1941.–1942. godine, *Povijesni prilozi*, letnik 4, št. 1, Zagreb 1985, pp. 1–38.

85 HDA, ZUR-ŽO Koprivnica, škatla 1, Zl. 1056-1073.

86 Diana BUDISAVLJEVIĆ (roj. 1898 v Innsbrucku kot Diana Friederike Olga Obexer) se je 1917 poročila z jugoslovanskim zdravnikom, dr. Julijem Budisavljevićem iz Požege, ki se je v Innsbrucku specializiral za kirurgijo. Leta 1919 se je zakonski par preselil v Zagreb, kjer je dr. Julije Budisavljević sodeloval pri ustanovitvi medicinske fakultete. Čeprav je izviral iz srbske družine, ga je ustaška oblast pustila do 1944 na njegovi katedri za kirurgijo. Diana Budisavljević je začela 1941. leta organizirati pomoč za zapornike v ustaških koncentracijskih taboriščih. Ker ji ustaši niso dovolili obiskovati judovskih zapornikov, je svojo pomoč osredotočila na srbske zapornike. Prvi delokrog je bilo taborišče v Loborgradu. V svojem dnevniku je pričala o odhodu srbskih zapornic na delo v Nemčijo. KOLANOVIĆ – SABO (ur.) 2003, p. 36 (vpis 25. 11. 1941); Anna Maria GRUENFELDER, Diana Budisavljević und die Kinder der Ustascha, *Jahrbuch des Dokumentationsarchivs des österreichischen Widerstandes*, Wien 2008, pp. 232-256, tu 245.

87 HDA, ZUR-ŽO za mesto in okraj Koprivnica, škatla 1, Zl. 1056-1073; Ravnateljstvo ustaškok redarstva, škatla 7 in 8, Zl. 6841 – Inv. št. 28307, 28485, 28507, 28577; Ibidem Deželna komisija – GUZ, Z-2942, Zl. 2235, pričevanja preživelih; LENGEL-KRIZMAN 1985, p. 12.

88 HDA, Ravnateljstvo ustaškok redarstva, škatla 7, Zl. 6841 – Inv. št. 28307.

Gospić; ker so zaradi italijanske reokupacije druge cone morale biti preusmerjene, so bile transportirane delno v Kruščico in v Krapje in od tam v Lobargrad.⁸⁹ To se je zgodilo tudi Judinjam na prisilnem bivanju v Daruvarju, ki so, skupaj z moškimi, 4. avgusta 1941 krenile proti Gospiću.⁹⁰ V Lobargradu so se vse te zapornice stisnile v trhle prostore, ki so, po mnenju zdravniške komisije, smeli sprejeti največ 400 ljudi.⁹¹

Ker so navkljub utesnjenosti prostora že novembra 1941 (po prvih transportih iz Bosne) še naprej prihajali vlaki z zapornicami, je Ustaška nadzorna služba (UNS) od decembra 1941 pošiljala ženske v bližnje mesto Gornja Reka (Podravina).⁹² Tam je Ustaška mladina vodila taborišče za sirote in otroke, katerih starši so bili deportirani iz Jasenovca na delo v nemški rajh. Otroke bi bilo treba vzgajati v duhu ustaštva. Novembra 1941 je tam prebivalo približno sto otrok – zapuščenih, izčrpanih, bolnih zaradi podhranjenosti in nezadovoljive higijene.⁹³ Sanitarne in higienske razmere so bile v Gornji Reki enako slabe kot v Lobargradu. Decembra 1941 so se v Gornji Reki, kot tudi v Lobargradu, pojavili prvi primeri tifusa in griže. Gornjo Reko so zaprli aprila 1942. Srbkinje in pravoslavni otroci so bili preseljeni v Srbijo, Judinje pa so bile vrnjene v Lobargrad.⁹⁴ Zaskrbljen za lastno zdravje je poveljnik taborišča poslal bolnice iz Lobargrada v Kužno bolnico v Zagreb. V taborišču je – po ugotovitvah Državne komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in domačih pomagačev – umrlo skupaj 200 ljudi. Pokopani so, brez krst, z zunanje strani taboriščnega zidu.⁹⁵

Avgusta 1942 je Lobargrad služil kot tranzitno in zbirno taborišče za judovske begunce, ki so jih bili s celotnega območja NDH deportirali v Auschwitz in Bergen-Belsen.⁹⁶ V avgustu 1942 sta dve kompoziciji peljali iz Osijeka in dve iz Zagreba preko Lobargrada proti Slovaški in naprej proti Poljski; zadnji vlak je krenil 30. 8. 1942. Septembra 1942 je upravitelj taborišča Vilko Heger, skupaj z uradnikom ministrstva za notranje zadeve NDH, razprodal inventar in dal zravnati z zemljo vse grobne gomile s pokopanimi zapornicami vzdolž taboriščnega zidu.⁹⁷

Vendar je Lobargrad od začetka oktobra 1943 sprejel nove žrtve – moške, ženske in otroke iz Stare Gradiške; med 50 Judinjami jih je bilo kar 24 po poreklu iz Avstrije.

---

89 HDA, Ravnateljstvo ustaškog redarstva, škatla 6, Zl. 6196/1941 – Inv. št. 28240.

90 HDA, arhiv Bjelovar, fond „Zveza protifašističnih borcev“ (Sign. SUBNOR, 277), Zl. 44/45).

91 HDA, Ravnateljstvo ustaškog redarstva, škatla 7, Zl. 28218, 27274, 28372, 28373. Zdravniška komisija je morala v svojem poročilu ravnateljstvu ustaškega redarstva popraviti svojo ocenitev in „povišati kapacitete“ na 800 ljudi. Podatki, citirani tudi po: I. GOLDSTEIN 2001, p. 344.

92 HDA, Ravnateljstvo ustaškog redarstva, škatla 7, Zl. 7090/1941 – Inv. št. 28335.

93 Diana BUDISAVLJEVIĆ je od Ustaškega redarstva dobila dovoljenje za namestitev teh malčkov v bolnišnice in socialne ustanove v Zagrebu. KOLANOVIĆ – SABO (ur.) 2003, p. 45 in naprej; O otroškem taborišču glej: Marija VULESICA, *Kroatien, Der Ort des Terrors*, (ur. Wolfgang BENZ – Barbara DISTEL) Band 9, München 2009, pp. 313–336.

94 KOLANOVIĆ – SABO (ur.) 2003, vpisa 20. 4. 1942, p. 45; 13. 5. 1942, p. 52.

95 HDA, ZKRZ, Z-2942, škatla 11, mikrofilm, dok. št. 2235/1945, p. 3: Poročilo predsednika komisije dr. Lea/Lava Singerja.

96 HDA, UNS, škatla 1, št. 248/1-5-2-3-3.

97 HDA, ZKRZ, mikrofilm Z-2942 škatla 11, Zl. 2235, p. 3.

Tudi te žrtve so bile prek Loborgrada deportirane na Poljsko.⁹⁸ Deportirane so bile umorjene – glede na izjave preživelih zapornic za Državno komisijo za ugotavljanje delovnih zločinov okupatorjev in domačih pomagačev – v Auschwitzu.⁹⁹

Pred začetkom deportacij 1942. leta so si nekatere zapornice taborišča Loborgrad priskrbele dokaze o arijskem poreklu in o mešanem zakonu ter s tem dosegle osvoboditev iz Loborgrada.¹⁰⁰ Njihovi možje so bili umorjeni v Jasenovcu.¹⁰¹ Kaj se je nato dogajalo z osvobojenimi ženskami, ni znano.

Žensko koncentracijsko taborišče Đakovo – masovno umiranje zaradi epidemij

Žensko taborišče Đakovo ima še posebno dramatično, vendar javnosti neznano zgodovino. Taborišče je v začetku decembra 1941 na zahtevo Ustaške nadzorne službe (UNS) ustanovila judovska občina v Osijeku. Kot najprimernejše mesto je izbrala skladišni prostor mlina Cerealia v Đakovu v lasti rimskokatoliške škofije Đakovo. Dokumentacije o pogajanjih med škofijo in judovsko občino v fondu ministrstva za pravosodje in bogočastja NDH¹⁰² ni, a arhiv škofije Đakovo je (brez obrazložitve) zavrnil avtoričino prošnjo za vpogled v gradivo, povezano s tem taboriščem.¹⁰³ Leta 1985, ko je gradivo škofijskega arhiva še bilo v državnih ustanovah takratne SR Hrvaške, je zgodovinar Zlatan Vasiljević lahko uporabljal vire.¹⁰⁴ Njegov prikaz zgodovine taborišča je polemičen – a ne tudi neutemeljen v dokumentih. To je razvidno iz doktorske disertacije duhovnika škofije Đakovo Grga Grbešića, ki jo je zagovarjal na papeški univerzi Gregoriana v Rimu.¹⁰⁵ Namreč, Grgo Grbešić je prišel do istih spoznanj in zaključkov kot tudi Vasiljević: da je škof UNS-u dal svoje soglasje za uporabljanje škofijskega mlina s skladišči za interniranje judovskih in pravoslavniških žensk in otrok, a največ do mesec dni in za največ 400 ljudi; in dalje, da je škof kmalu spoznal, da UNS ne bo držal obljube, temveč je v decembru

---

98 HDA, RUR-ŽO, škatla 6, Zl. 5819 – Inv. št. 30006 od 6. 11. 1942; ZKRK, mikrofilm Z-2942, GUZ 22351-45, list št. 8, p. 405.

99 HDA Bjelovar, Sign. SUBNOR 44/45 – seznam tujih judovskih emigrantov. Seznam temelji na dokumentu ZKRZ, GUZ 2235/45 in na informacijah preživelih taboriščnih tovarišev (rokopisni zapis na seznamu).

100 HDA, RUR-ŽO, škatla 6, Zl. 6196 dne 2. 9. 1941. Freilassung ib. škatla 15, Zl. 5199 – Inv. št. 329839 dne 28. 4. 1942.

101 HDA, RUR-ŽO, škatla 13, Zl. 4183 – Inv. št. 29513; fascikel 8, št. 8168 – Inv. št. 28574.

102 HDA, Ministarstvo bogoštovlja i pravosuša NDH - Odjel za bogoštovlje: fond 218, sign. MPB-B NDH.

103 Pri podelitvi priznanja „pravičnika med narodi“ nekdanji prednici samostana usmiljenih sester ali sv. Križa v Đakovem, materi Amadei Pavlović (za rešitev judovske učenke Zdenke Gruenbaum pred internacijo) je pomožni škof Đakova, Dr. Đuro Hranić, dejal, da je obstoj koncentracijskega taborišča Đakovo na posesti cerkve v preteklosti služil za osramotitev cerkve, zaradi česar je potrebna natančna raziskava zgodovine nastanka tega taborišča. Zato bo cerkev odprla arhiv, »ko bo čas zrel za to«. Kateri so kriteriji za »zrelost časa«, ni povedal.

104 Zoran VASILJEVIĆ, *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod 1988, p. 81, dostopno na: <http://elmundosefarad.wikidot.com/sabirni-logor-dakovo-zoran-vasiljevic> [19. 3. 2013].

105 Grgo GRBEŠIĆ, *Prijelazi Židova u Katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.*, *Croatica Christiana Periodica*, Vol. 27, No. 52, Prosinac 2003, p. 169, dostopno na: <http://hrcak.srce.hr/12037> [19. 3. 2013].

1941 nenehno dovažal nove zapornice. Konec 1941. leta je bilo v poslopijih mlina in skladiščih že 1881 zapornic, februarja 1942 pa že blizu 3000 ljudi. Med njimi je bilo 674 mladoletnikov in približno enako število starejših od 60 let; ena od zapornic je bila starejša od 90 let.¹⁰⁶ Ko je škof spoznal, da so ga prevarali, je večkrat protestiral pri UNS-u, nazadnje celo pri poglavarju NDH.

Zaradi utesnjenosti prostora, nezadostnega števila sanitarij in zato, ker so se med zaprtimi znašle s tifusom okužene ženske iz taborišča Stara Gradiška, se je bolezen hitro razširila med zapornicami – še prej, ker ni bilo prostorov za karanteno okuženih. Zlatan Vasiljević trdi, da je ustaška uprava taborišča Jasenovac (ki je bila pristojna za taborišče v Stari Gradiški) okužene namerno premestila v taborišče Đakovo, da bi se „po biološki poti“ rešila „presežka zaprtih“.¹⁰⁷ Vasiljević in Grbešić se strinjata v tem, da škofjski ordinariat ni dovolil dozidave ob obstoječih objektih za dodatne latrine in karantenski blok niti ni bil pripravljen odstopiti drv iz škofjskih gozdov za gorivo – da bi pognali aparate za dezinfekcijo, ki jih je za taborišče priskrbela judovska občina v Osijeku. Čeprav so zdravniki iz judovske občine v Osijeku storili vse, kar je bilo v njihovi moči, in čeprav so aktivisti skupnosti skrbeli za bolnice, je epidemija trajala skoraj pet mesecev; mestni župnik je opozarjal škofjski ordinariat na nočni odvoz krst, ki jih ponoči pokopavajo na đakovskem pokopališču.¹⁰⁸

Masovno umiranje v taborišču potrjujejo računi uprave pokopališča v Đakovu za krste in pokope, ki jih je UNS refundiral od judovske občine v Osijeku. Ob prvem vrhuncu epidemije, med 1. in 13. aprilom 1942, je bilo vsako noč potrebnih od 9 do 14 mrtvaških krst.¹⁰⁹ Še en val se beleži v juniju: 17 smrtnih primerov na dan 2. 6. 1942,¹¹⁰ in 5. 6. 1942 je registriranih 21 žrtev epidemije tifusa, med njimi tudi Avstrijke. Tudi njihovi možje so umrli v Jasenovcu.¹¹¹

Mestni grobar v Đakovu, Stjepan Kolb, je samoiniciativno pokopaval žrtve v ločene grobove (namesto v skupno grobnico) in označeval vsak grob s pločevinasto ploščico. Ploščice so preživele viharje časa in Državni komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in domačih pomagačev omogočile identifikacijo in popisovanje žrtev. Zdaj poteka identifikiranje grobov v skupni akciji judovskih občin Osijek in Sarajevo.¹¹²

---

106 VASILJEVIĆ 1988; Avram PINTO, David PINTO, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, Sarajevo 1972, p. 61.

107 HDA, UNS, Sign. 248/1-5-3-4.

108 VASILJEVIĆ 1988, PINTO in PINTO 1972, p. 61.

109 HDA, UNS, škatla 4, št. 40.

110 HDA, UNS, škatla 1, št. 94.

111 HDA, UNS, škatla 1, št. 81.

112 Na pobudo Lee Maestro iz judovske občine v Sarajevu so člani skupnosti obnovili judovsko pokopališče v Đakovu, ponovno so namestili ploščice. Zaradi tega bo judovsko pokopališče v Đakovu dobilo status spomenika kulture; *Ha-Kol*, Zagreb marec-april 2011, p. 61.

Slika 2: Judovsko pokopališče Đakovo; ploščice, ki označujejo grobove žrtve koncentracijskega taborišča za ženske Đakovo.

Vasiljevičev in Grbešičev prikaz se skladata tudi v oceni vsebine škofovih posredovanj pri ustaških oblasteh in vodjih: da je obstoj koncentracijskega taborišča neprimeren za škofijsko mesto, ker škoduje ugledu in številnosti prebivalstva; da škofija izgublja najemnine; da zaradi slabih higienskih in sanitarnih razmer v skladiščih in zaradi preobljudenosti razsajajo nalezljive bolezni in ogrožajo mestno prebivalstvo. Skrb za mesto, za prebivalstvo, gospodarstvo škofije – kje pa so tukaj zapornice? To se sprašujeta Vasiljevič in Grbešič. Niti škof niti škofovsko Duhovno omizje nista izrazila krščanske ljubezni in solidarnosti, a niti načelnega nasprotovanja pregonu Judov, je sklenil Grga Grbešič.¹¹³ S prepovedjo dograditve in dozidave prostorov je škof zapornice prikrajšal za možnost izboljšanja sanitarnih razmer; s tem, ko je pospeševal izseljevanje zapornic, škofijski ordinariat ni namenil niti trenutka razmišljanju o tem, kaj se bo zgodilo z zapornicami, ko se bo taborišče v Đakovu zaprlo. Odgovor je moral biti znan škofu in tudi škofijskemu ordinariatu: ustaške oblasti so redkokdaj koga osvobodile iz taborišča. Taboriščnice so dospele v Jasenovac. Grgo Grbešič je skušal opravičiti škofov odnos. Tudi če ne bi zahteval premestitve taborišča in četudi ne bi pogojeval ureditve taborišča za določen, kratek rok, bi ustaši namestili taborišče tja, a kasnejši pokoli bi škofa bremenili odgovornosti za taborišče in za vse, kar se je v njem dogajalo.¹¹⁴ Vendar pa tudi Grbešič meni, da bi škof moral odločneje zastopati humanost in krščanska načela.¹¹⁵

113 GRBEŠIČ 2003, p. 168; Arhiv škofije Đakovo: ADB, 1185/1942, Prošnja škofa Akšamovića poglavarju, da se odstrani taborišče judovskih žensk v Đakovu, 1. 3. 1942.

114 GRBEŠIČ 2003, p. 167.

115 <http://www.elmundosefarad.eu> [19. 3. 2013].

Taborišče je zaprlo ministrstvo za zdravje po ogledu taborišča in najnujnejših posegih v higienske razmere. Od 15. junija 1942 je ustaški štab v Osijeku organiziral Transporte preživelih žensk v Jasenovac in jih dal pobiti na morišču v Gradini na desnem bregu Save (danes Republika srbska v BiH). Dne 30. 6. 1942 je bilo taborišče Đakovo tudi uradno razpuščeno.¹¹⁶

III. Nemška iniciativa za implementiranje odločitve konference v vili na Wannseeju (20. 1. 1942) v NDH

III.1 Deportacije iz NDH v organizaciji predstavnika glavnega urada za varnost nemškega rajha (RSHA)

III.1.1 Deportacija v avgustu 1942

Po ocenah policijskega atašeja nemškega rajha v NDH, Hansa Helma, je ustaška vlada do konca 1941. leta likvidirala približno 60 odstotkov Judov, živčih na ozemlju NDH. Hrvaška stran je ravnala samostojno, brez odkritega vpletanja; tudi tuji judovski begunci v NDH so bili pod pristojnostjo hrvaških oblasti. Nemške službe so prevzemale zgolj izjemne primere: judovske begunce, ki so s svojim „svobodnim“ vedenjem v mestih prisilnega bivanja dali slutiti, da razpolagajo z denarjem ali da imajo v posesti vredne stvari,¹¹⁷ oziroma, da imajo stike, zlasti z verjetnimi komunisti ali člani partizanskih družin,¹¹⁸ ter da se ukvarjajo z dejavnostmi v korist sovražnikovih obveščevalnih služb – posebno ko je kdo prejemal pošto iz nevtralnih ali zavezniških držav.¹¹⁹ Takšne ljudi je policijski odposlanec Helm dal aretirati hrvaški policiji, Gestapo pa jih je prepeljal v koncentracijska taborišča v Nemčiji.

V juliju 1942 je v Zagreb prispel „strokovnjak za judovska vprašanja“ Franz Abromeit¹²⁰ iz glavnega urada za varnost rajha (Reichssicherheitshauptamt, RSHA). Še pred njegovim prihodom je ustaško redarstvo, začevši februarja 1942, sistematično zapiralo Jude – dokumentirane so racije po Zagrebu. Vidno je, da so redarji ravnali sistematično, iskali po seznamih – ne več po informacijah denunciantov ali hišnikov. Dokumentacija ravnateljstva ustaškega redarstva o sestavi kompozicij vlakov in voznega reda¹²¹ kaže, da so 16., 20. in 27. avgusta 1942 vlaki z odhodom iz Osijeka

---

116 HDA, RUR-ŽO, škatla 13, št. 3890 – Inv. št. 29390 dne 18. 5. 1941; o taborišču v Đakovu glej LENGEL-KRIZMAN 1985, pp. 30, 31.

117 HDA, Arhiv Helm, fascikel 6, Akt Zl. 10 (spis: Konstantin Kammerhofer) in fascikel 4 (spisi agentk Gagern in Arnold Rausnitz). Arnold Rausnitz je bil po rodu z Dunaja, vendar državljan Slovaške, bival je v Crikvenici.

118 HDA, Arhiv Helm, fascikel 11, št. 232 (Agent Schlicht), fascikel 37 (spis: dr. Aleksander Florić, dr. Georg Nussbaum, dr. Wilhelm Pollak in Hilde Pollak – vsi po rodu z Dunaja). Samo dr. Aleksander Florić je bil umorjen; drugi so preživeli vojno v Zagrebu.

119 HDA, Arhiv Helm, fascikel 6, št. 226.

120 Franz Abromeit, roj. 1906 v Königsbergu. Vse do prihoda nacistov na oblast je delal kot trgovski pomočnik. Včlanil se je v NSDAP in postal policaj, po včlanitvi v SS je dobil v Königsbergu delovno mesto „strokovnjaka za judovska vprašanja“ v policiji. Z isto kvalifikacijo je bil povišan in prevzet v Reichssicherheitshauptamt; Arhiv Helm, škatla 1, spis „Abromeit“.

121 Holm SUNDHAUSSEN, Der „Unabhängige Staat Kroatien (einschließlich Dalmatien)“, *Die Dimension des Völkermordes*, W. BENZ (ur.), München 1996, pp. 321–327, tu p. 325.

prevažali taboriščnice iz Stare Gradiške in zapornike iz Jasenovca; 13. in 24. avgusta 1942 so krenile kompozicije iz Zagreba prek Varaždina, kjer so bile natovorjene zapornice Lobograda. Po poročilih ravnateljstva za javni red in varnost NDH (pandana Reichssicherheitshauptamt) in UNS-a o izvršeni odpravi so transporti obsegali približno 2000 pretežno hrvaških Judov „s komunističnimi dosjeji“ in judovske begunce iz taborišča. Nemška stran je izterjala stroške – 500.000 kun (približno 25.000 RM) od hrvaškega ministrstva za finance, vendar iz odvetega in podržavljenega judovskega imetja. Judovska cerkvena občina v Zagrebu je morala zagotoviti živila za prehrano med transportom: krompir, fižol, mast in moko.¹²²

Dne 30. avgusta 1942 je načelnik judovskega odseka ministrstva za notranje zadeve NDH, dr. Vilko Kühnel, podal poročilo ravnateljstvu za javni red in varnost NDH (RAVSIGUR): „Z dnem 30. avgusta 1942. leta je izseljevanje Judov v nemški rajh končano.“¹²³ Franz Abromeit je v svojem poročilu glavnemu uradu za varnost nemškega rajha (RSHA) napisal, da je izseljevanje „pravzaprav“ končano.¹²⁴ Glede na statistiko RSHA leta 1942 je bilo iz NDH deportiranih 4972 Judinj in Judov v taborišča na Poljskem.¹²⁵

III.1.2 Deportacije v maju 1943

Po končanih deportacijah 1942. leta se je Franz Abromeit lotil zbiranja vseh preostalih Judov (v deportacijah 1942 so prizanesli pokristjanjenim Judom in judovskim partnerjem v mešanih zakonih). Še posebno se je potrudil, da izposluje izročitev 2500 Judov, ki so se rešili na območja pod italijansko oblastjo. Dne 19. januarja 1943 je Abromeit z načelnikom judovskega odseka ministrstva za notranje zadeve NDH, dr. Filipom Crvenkovićem,¹²⁶ podpisal sporazum, s katerim se je hrvaška stran obvezala izročiti za deportacije vse Jude v ustaških koncentracijskih taboriščih in tiste, ki niso neogibno potrebni za funkcioniranje taborišč, ter vse Jude, pobegle na območja pod italijansko okupacijo.¹²⁷

Dne 3. maja 1943 je proti Auschwitzu krenil transport s 1700 zaporniki iz Jasenovca in 300 ljudmi iz skrališč, domov za ostarele in iz bolnišnic. Niti pokristjanjenim Judom niti judovskim zakoncem arijcev niso več prizanesli.¹²⁸ Ne obstaja seznam imen deportiranih (toda znano je, da so v tem transportu umrli vrhovni rabin,

---

122 HDA, Ravnateljstvo ustaškega redarstva, škatla 15, Zl. 5108 – Inv. št. 29811 dne 14. 8. 1942 (telegrafsko navodilo vodji taborišča v Osijeku): Kompozicija vlaka, predvidenega za 30. avgust 1942, ni bila potrebna: škatla 15, št. 5026/1942 dne 10. 8. 1942; HDA, Ravnateljstvo ustaškega redarstva, Zl. 5240/1942 – Inv. št. 29855. Poročila so poslana tudi ministrstvu za notranje zadeve NDH (MUP NDH), škatla 302, št. 5026 dne 10. 8. 1942 in št. 5030 dne 24. 8. 1942.

123 HDA, RUR-ŽO, fascikel 15, št. 5240 – Inv. št. 29855.

124 HDA, RUR-ŽO, fascikel 15, št. 5274 – Inv. št. 29861.

125 I. GOLDSTEIN 2001, p. 434.

126 HDA, Fond 1512 (Arhiv Helm), škatla 3, Zl. 303 (Akt Eichmann).

127 HDA, Arhiv Helm, škatla 12, št. 218 (spis: Kühnel); UNS, št. 248/1-5.

128 HDA, MUP NDH, škatla 3, št. 303. Zagrebški predstavnik Mednarodnega komiteja Rdečega križa, Juli Schmidlin, je omenil samo 500–600 „čistokrvnih“ Judov, 350 ljudi iz mest zunaj Zagreba in 300 Judov iz Bosne. 100–200 Judom je uspelo izogniti se deportaciji: M. KEVO, *Dokumenti Mednarodnog odbora Crvenog križa*, sv. 1, 70, dok. št. 7, dne 28. 5. 1943.

dr. Miroslav Šalom Freiberg, ¹²⁹ in predsednik judovske cerkvene občine Zagreb, dr. Hugo Kohn, z ženama). Po pričevanjih preživelih sta bila usmrčena na rampi, neposredno po iztovarjanju, ker sta glasno protestirala proti brutalnemu ravnanju z ženskami in otroki. ¹³⁰

Možno je, da so bili v tem transportu tudi begunci, za katere se je vedelo, da so poslani v taborišče Jasenovac, vendar jih ni bilo mogoče identificirati kot žrtve Jasenovca. Povojni povratniki so trdili, da so posamezniki iz transporta 1943 bili poslani na delo v obrate podjetja I. G. Farben AG. ¹³¹ Eden od preživelih je potoval do Maribora z avstrijskim Judom, kemikom, ki so ga nemške oblasti našle v skrivališču v Sloveniji; takrat se je za tem kemikom izgubila vsaka sled. ¹³²

Nekaj tistih, ki so kasneje, od maja 1943. leta, bili deportirani v Auschwitz ali Birkenau in ki so se 1945. leta vrnil v Jugoslavijo, je trdilo, da od prvih transportov Judov iz NDH ni preživel nihče. ¹³³ Načelnik karabinjerskega odreda za severno Hrvaško in Slovenijo, general Giuseppe Pièche, je 1943. leta prišel do informacije, da so bile vse žrtve iz hrvaških transportov 1942 in 1943 usmrčene v plinskih celicah. ¹³⁴

III.2 Nemško-italijansko žongliranje z judovskimi begunci v drugi coni

Kljub kontinuiranemu pritisku nemških oblasti v NDH in v Berlinu na Italijo se je ta do svoje kapitulacije (8. septembra 1943) s taktiko kupovanja časa upirala in je ščitila judovske begunce, ki se jim je od vzpostavitve NDH uspelo prebiti na italijansko okupacijsko območje v Primorju in Dalmaciji ali na anektirano dalmatinsko ozemlje. Medtem ko je Mussolini na noto nemškega ministra za zunanje zadeve, Joachima von Ribbentropa, z zahtevo po izročitvi vseh Judov v drugi coni (predano šefu kabineta ministra Ciana, grofu Blancu d'Aleja, dne 17. avgusta 1942) zabeležil svoj „nulla osta“ (brez nasprotovanja), je Supremo comando per la Slovenia e la Dalmazia (SUPERSLODA) skoval zaroto, ki so jo podpirali visoki uslužbenci italijanskega ministrstva za zunanje zadeve (med njimi šef kabineta ministra Ciana, Marquez Blanco d'Aleja, generali v vojaškem štabu in v ministrstvu za vojno). Poveljnik SUPERSLODA, general Mario Roatta, se je osebno obrnil na Mussolinija in povedal razlog, zakaj italijanska vojska nikakor ne bi smela popustiti nemškemu

---

129 Nadškof Stepinac je ponudil zakonskima paroma Freiberg in Kohn skrivališče v nadškofijskih zgradbah. A zaščito zase so zavrnil, dokler se je le enemu članu njihove skupnosti treba bati za življenje, I. GOLDSTEIN 2001, p. 472.

130 I. GOLDSTEIN 2001, p. 475; M. KEVO, *Veče Mednarodnog odbora Crvenog križa*, sv. 1, dokument št. 7. Schmidlin piše centrali IKRK v Ženevi dne 28. 5. 1943 o deportaciji 3. 5. 1943, pp. 70 in dalje.

131 HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2946, Sign. GUZ 2235/15-45, list 1325, elaborat dne 5. 1. 1946 o pregonu Judov v Sisku, Petrinji in Kostajnici.

132 HDA, ZKRZ, mikrofilm Z-2946, št. GUZ 2235/15-45, list 1325 in GUZ 2235/24-45, list 2366, elaborati o pregonu Judov v različnih hrvaških krajih.

133 HDA, ZKRZ, škatla 10, dok. št. 88-9 in zaboji 15, št. 3768-3769.

134 S to informacijo so poveljniki Druge italijanske vojske spodbujali glavni štab italijanske vojske, ministrstvo za zunanje zadeve in ministrstvo vojne k odporu proti nemškim pritiskom. D. CARPI, *The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia, Rescue Attempts during the Holocaust*, Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference – April 1974, p. 490.

pritisku: zaradi ohranitve ugleda in časti, ker italijanska vojska, ki je ogrožene Jude vzela pod svojo zaščito, teh nikakor ne bi smela pustiti na cedilu. Na kocki je, kakor je general Roatta tolmačil Mussoliniju, prestiž Italije v svetu, zaradi katerega Italija ne sme popustiti pritiskom močnejšega zaveznika. Italijanska vojska, ki se na ozemlju bivše Jugoslavije sooča s sovražnim domačim prebivalstvom, zaradi borbe proti jugoslovanskim partizanom, je odvisna od podpore in pomoči tamkajšnjega slovanskega prebivalstva, zato bi bilo treba šele pridobiti njihovo zaupanje. Konec koncev italijansko ministrstvo za zunanje zadeve v svoji povratni noti nemški strani poudarja, da ima Italija za judovsko vprašanje v drugi coni rešitev: Jude, ki izpolnjujejo osnovne pogoje za pridobitev italijanskega državljanstva, ker imajo urejeno bivanje v drugi coni, bo repatriirala v Italijo (torej skoraj vse Jude, ki so takrat bivali na okupiranih območjih), medtem ko bo italijanska vojska tuje državljane internirala na svojem jurisdikcijskem območju.¹³⁵

To diplomatsko slepljenje zaveznika je ozadje interniranja Judov v Primorju v italijanskem koncentracijskem taborišču za Slovence in Hrvate (zaradi sovražnosti proti Italiji ali zaradi dokazanega ali samo domnevnega sodelovanja s partizani). Taborišče je bilo v mestecu Kraljevica (Porto Ré); Judje z bivališčem v dalmatinskih mestih in na otokih so smeli ostati v mestih bivanja z režimom svobodne internacije (niso smeli zapustiti mesta brez dovoljenja italijanskih vojaških oblasti).¹³⁶

Taborišče v Kraljevici (Campo di Concentramento Porto Rè per internati civili di guerra) je od konca oktobra 1942. leta sprejelo judovske begunce, nastanjene v Primorju in Gorskem Kotarju. Begunci so reagirali panično, ko so italijanski vojaški kamioni prihajali po njih. Ker jim vojaki niso znali ali niso hoteli povedati, kam jih pelje pot, je večina njih bila prepričana, da je napočil trenutek izročitve ustašem ali Nemcem. Takratni vrhovni poveljnik italijanske vojske v drugi coni, Vittorio Amato (Roattov naslednik), se je zato odločil osebno obiskati taborišče v Kraljevici in prepričati begunce, da se jim ni treba ničesar bati, ker da so pod zaščito italijanske vojske.¹³⁷ Zahvalno pismo judovskih beguncev, znamenitih imen zagrebškega intelektualnega, gospodarskega in finančnega življenja, priča o hvaležnosti internirancev in o njihovem zaupanju v učinkovitost italijanske zaščite.

„Po deklaraciji, ki jo je napisala Vaša Ekscelenca, smo prepričani, da je vaša zaščita bolj učinkovita, če smo internirani v tem taborišču, kjer smo pod neposredno zaščito italijanske vojske. Ti dnevi bodo pustili neizbrisen spomin v naših mislih in nič ne bo moglo iz naših src izbrisati večno hvaležnost, ki jo čutimo italijanski vojski. Italija ima v nas zanesljive in prave prijatelje, ki si bodo z delovanjem prizadevali služiti interesom (sic!) te plemenite dežele.“¹³⁸

135 CARPI 1974.

136 HDA, MUPNDH, škatla 303, brez Zl. ex 1942: vgl; I. GOLDSTEIN 2001, p. 447 – tam tudi nadaljnji kraji internacije za bosansko-hercegovske in srbske ubežnike; B. STULLI, *Židovi Dubrovnika*, Dubrovnik 1980, pp. 86–88.

137 Branko POLIĆ, *Imao sam sreće, Autobiografski zapisi (1. 11. 1942–22. 12. 1945)*, Zagreb 2006, p. 36. Branko Polić, zapornik taborišča Kraljevica, se spominja obupa pri zapornikih in nagovora italijanskega generala.

138 Pismo z zaznamki taboriščnika, nekdanjega direktorja Hrvaške nacionalne banke, Pavleta Schlossbergerja, nadalje univerzitetnih profesorjev in hrvaških industrialcev: L. POJAKOV / J.

Med 1200 interniranci je bilo 52 judovskih beguncev iz Nemčije, Avstrije, Češkoslovaške in Poljske.¹³⁹ Z jugoslovanskimi Judi so si delili prebivališče v Kraljevici (od 1. 11. 1942 do 5. 7. 1943) in zatem premeščanje iz Kraljevice na otok Rab, kjer so bili prav tako poslani v taborišče za Slovence in Hrvate. Eden od bivših taboriščnikov, zagrebški pisec Branko Polić, je v svojih spominih omenil mučno prilagajanje različnih generacij in karakterjev – solidarnih in manj solidarnih, delavnih in nedelavnih – na taboriščni režim, ki so si ga zaporniki smeli sami organizirati. Italijanske vojaške oblasti so skrbele za namestitvev in prehrano, pri vsem drugem pa so interniranci imeli proste roke. Lotili so se gradnje sanitarnih vozlišč in izboljšanja bivalnih razmer, organizirali so otroški vrtec, šolski pouk, gledališke predstave in koncerte, učenje italijanskega jezika in praznovali šabat ter diskutirali o politiki, čeprav niso imeli nikakršnih stikov z zunanjim svetom, torej niso mogli biti informirani o vojaško-politični situaciji. Ta je bila tedaj za njih nepregledna, možnost za beg ali samoosvoboditev pa minimalna.¹⁴⁰ Profesor petja na dunajskem konservatoriju, Fritz Lunzer, pravnik in pedagog Fritz Fischl,¹⁴¹ dunajski pravnik Georg Eisler¹⁴² in glasbenik Ernst Glasner so sodelovali na glasbenih in gledaliških prireditvah. Fritz Fischl je v Kraljevici spoznal zagrebško pravnico Zdenko Graf (hčerko odvetnika in najstarejšega zapornika v Kraljevici) in se poročil z njo. Oba sta se leta 1943 vključila v narodnoosvobodilno vojsko; Fritz Fischl je umrl 1944. leta kot partizan zaradi pegastega tifusa.¹⁴³

Ko je od februarja 1943 nemški minister von Ribbentrop okrepil pritisk na italijansko stran in je Mussolini celo dal organizirati kompozicije vlakov za vrnitev judovskih beguncev na območje NDH, je poveljstvo SUPERSLODA dalo premestiti begunce iz Kraljevice in koncentriralo tudi Jude iz Dalmacije v Kamporu na otoku Rabu, kjer je bilo od julija 1942 taborišče za slovenske in hrvaške partizane in politične nasprotnike Italije.¹⁴⁴ Tudi vojaški razlogi so spodbudili italijanske generale k tej odločitvi. Predvidevali so, da bi se druga cona lahko zrušila zaradi bližine ustaško-nemških operacij proti partizanom v zaledju jadranske obale in da bi Nemci tudi s silo prodrli proti priobalni Dalmaciji; italijanske vojaške oblasti so sprevidele, da v tem primeru ne bi mogle zaščititi taborišča Kraljevica ali Judov v svobodni internaciji pred nemškim dosegom.¹⁴⁵

Premeščanje 2670 (glede na italijanske vire) do 3300 beguncev (po jugoslovanskih statistikah), med njimi so bili 503 otroci, iz svobodne internacije in iz taborišča v Kraljevici na otok Rab je trajalo od 27. maja do 21. julija 1943.¹⁴⁶

SABILLE, *Jews under the Italian Occupation*, Paris 1955, p. 145.

139 CARPI 1974, p. 490; HDA, Landeskommission [deželna komisija], mikrofilm Z-2942, Zl. 2235/8-45, elaborat o preganjanju Judov z dne 4. 11. 1945, pp. 1038–1044: Židovi u logoru Kraljevica. Progoni Židova po talijanskem okupatoru.

140 POLIĆ 2006, pp. 32 in naprej.

141 POLIĆ 2006, p. 52.

142 POLIĆ 2006, p. 22.

143 POLIĆ 2006, p. 52.

144 A. PIZZUTI, *Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico*, *Internati di Jugoslavia*, dostopno na: <http://www.annapizzuti.it/pdf/nazione-php?n=jugoslav&t=Jugoslavia> [19. 3. 2013].

145 POLJAKOV / SABILLA 1955, pp. 148–150.

146 Ivo KOVAČEVIĆ, *Kampor 1942-1943: Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor*

V taborišču Kampor na otoku Rabu so bile naravne razmere mnogo slabše, zlasti za tiste, ki so do takrat bivali v blagem dalmatinskem podnebnju. Zaradi pomanjkanja čiste pitne vode in živeža so razsajale lakota in okužbe, zlasti v delu taborišča s slovenskimi in hrvaškimi zaporniki.¹⁴⁷ DELASEM je organiziral pomoč v judovskih občinah v Trstu, Splitu in na Reki.¹⁴⁸

Življenjske razmere v Kamporu so bile težke tudi zaradi tega, ker so poveljnik taborišča, šef karabinjerjev Vincenzo Cuiuli, in njemu podrejeni stražarji ravnali z zaporniki strožje, kot so se vedli italijanski vojaki v Kraljevici. Po spominu zapornikov je general Cuiuli imel navado zagroziti zapornikom: „Mi smo tu, da vas zaščitimo. Vendar pa imamo dovolj orožja, da upornike spravimo v red.“¹⁴⁹

Brutalna uprava taborišča Kampora je bila ena stran italijanskega ravnanja z Judi – druga stran so bili skrajni naporiti italijanskih generalov evakuirati zapornike iz Kampora na italijansko kopno v avgustu 1943 zaradi prodora Wehrmachta v Italiji in zaradi očitnih poskusov italijanske politike, da bi izstopili iz zaveznitva z Nemčijo. Italijanska vojska je v avgustu 1943 pripravljala umik z ozemlja bivše Jugoslavije. SUPERSLODA je pošiljala apel za apelom ministrstvu vojne v Rim za dodatne ladje, da judovskih zapornikov ne bi bilo treba prepustiti verjetni nemški okupaciji Dalmacije. Kabinet Badoglijeve vlade je reagiral 19. avgusta z brzojavnim sporočilom, da naj se SUPERSLODA vsekakor izogne zapuščanju Judov in da naj vsakega zapornika posebej preveri, ali pride v poštev njegovo premeščanje v Italijo.¹⁵⁰

Italijanski vojaki so na lastno pobudo vzeli Jude s seboj, ko so z ladjami krenili proti Italiji.¹⁵¹ 200 ljudi je tako prek otokov Korčule in Visa prišlo v Apulijo.¹⁵²

O razlogih, zakaj je italijanska vojaška oblast zapornike iz Kraljevice in dalmatinskih mest preselila na otok Rab, so se jugoslovanski zgodovinarji razhajali z italijanskimi interpretacijami. Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in domačih pomagačev se je držala teorije, da si je Italija z demonstrativnim reševanjem Judov nameravala prislužiti bonus pri zaveznikih in na bodočih mirovnih konferencah skušati izposlovati blažjo sokrivdo za vojno in za pregon Judov, da je Italija celo pričakovala, da bo zadržala vsaj anektirane teritorije, če že ne tudi okupiranih delov bivše Jugoslavije. Pravniki dr. Pavle Vinski, ki je za državno komisijo izdelal elaborat

---

na otoku Rabu, Rijeka 1998, p. 280, opomba 115.

147 M. KEVO, *Veze Mednarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne države Hrvatske*. Dok. št. 21 in 22 dne 26. 10. 1943, p. 122. Poročilo judovske občine v Splitu o razvoju situacije z begunci v Dalmaciji, dok. št. 44 dne 11. 4. 1944, pp. 250–252.

148 Državni arhiv Split, Židovska općina / DAST, ŽO, K-6/IV, Zl. U-2244/43 citirano po MARČIĆ, *Luka spasa*, p. 125.

149 KOVAČEVIĆ 1998, p. 280 f; Carlo Spartaco CAPOGRECO, *Fašistična taborišča: internacije civilistov v fašistični Italiji (1940–1943)*, Ljubljana 2011, p. 243.

150 Teodore MORGANI, *Gli Ebrei di Trieste e d'Abbazia*, Trieste 1979, p. 80.

151 HDA, Arhiv Helm, škatla 36, raziskovalna gradiva, p. 230.

152 STULLI 1980, p. 88; Evakuacijo judovskih beguncev z otoka Korčule je doživel Alexander Sacher-Masoch. Christina KÖSTNER, Klaus VOIGT (ur.), *Alexander Sacher-Masoch im Exil, Österreichisches Exil in Italien 1938–1945*, Wien 2009, pp. 200–210; tu 206.

o odnosu italijanskih oblasti v drugi coni do Judov, je obtožil italijanske oblasti, da so zlorabile Jude, da očistijo ugled italijanske vojske in da se je italijanska okupacijska oblast na poceni način prikazovala kot rešiteljico Judov – poceni zato, ker ustaška oblast v drugi coni tako ali tako ni imela nikakršnih pooblastil in ni bila niti zmožna „posegati“ po Judih, zato so Judje v drugi coni bili varni tudi brez italijanske zaščite.¹⁵³ Marina Cattaruzza očita vsem takim tezam, da zanemarjajo humanitarno motivacijo poveljnika italijanske vojske in civilnih oblasti.¹⁵⁴ Tudi Poljakov in Jacques Sabelle sta, s sklicevanjem na lastna izkustva v okupirani Južni Franciji, izrazila prepričanje, da se je Italija humano trudila za reševanje Judov in se zato uprla nemškimi zahtevam po izročanju.¹⁵⁵

Zaporniki iz Kraljevice so tudi v taborišču Kampor organizirali „politični pouk“ – s pomembno razliko glede na razmere v taborišču Kraljevica. Iz Kraljevice so bili pred prihodom Judov hrvaški in slovenski partizani premeščeni v taborišče Gonars pri Vidmu, tako da se Judje niso imeli možnosti informirati o vojaško-političnem razvoju. V Kamporu pa je bilo možno vzdrževati stike s slovenskim in hrvaškimi komunisti in partizani kakor tudi z meščani¹⁵⁶ in tako so zaporniki izvedeli za odstavek Mussolinija, o Badoglijevih stikih z zavezniki in o pripravah na izstop Italije iz osi. Zahvaljujoč tem informacijam so judovski zaporniki v Kamporu razdelali strategijo za razorožitev italijanske straže in prevzemanje taborišča v trenutku italijanske kapitulacije.¹⁵⁷

III.3 Judje v bivši drugi coni po kapitulaciji Italije

III.3.1 Osvoboditev taborišča Kampor

O osvoboditvi zapornikov taborišča Kampor obstaja bogata zakladnica literature¹⁵⁸ – spominjanje akterjev in preživelih. Slovenski zdravnik, dr. Ludvik Znidarčič, je prevzel organiziranje vojaških oseb med zaporniki in v imenu judovskega dela taborišča je Branko Polić zbral svoje spomine na taboriščne razmere in na sozapornike, s

---

153 HDA, ZKRZ, mikrofilm Z-2944, GUZ 2235/24-45, list 2768 – Elaborat dr. Pavle Vinski, Zagreb, o motivih Italijanov, da bi rešili Jude pred izročitvijo. Pisateljica In Jun Broda, tudi sama zapornica taborišč Kraljevice in Kamporja, se strinja z oceno dr. Vinskega. Susanne FALK, Franz Theodor Csokor, *Österreichisches Exil in Italien 1938–1945*, KÖSTNER, VOIGT (ur.), Wien 2009, p. 181, zap. 9.

154 Marina CATTARUZZA, *L'Italia e il confine orientale*, Bologna 2007, p. 217.

155 POLJAKOV / SABILLA 1955, predgovor, p. XVI. Ta ideja je služila kot prikaz italijanskih akcij reševanja Judov na drugih okupacijskih ozemljih.

156 Jevrejski istorijski muzej v Beogradu (JIM Beograd) poseduje seznam članov komunistične partije med zaporniki Kamporja, ki ga je po spominu sestavil bivši zapornik, zagrebški likovni umetnik in ilustrator Alfred PAL (rojen 1920 na Dunaju, umrl 2011 v Zagrebu). Tudi Jaša ROMANO je priložil k svojem delu, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945*, seznam judovskih soudeležencev NOV po svojem spominu. Navaja tudi soudeležence in soudeleženke z rojstnimi mesti v Avstriji in Nemčiji; vendar niti za eno osebo s tega seznama nisem mogla ugotoviti, ali je šlo za begunca. Verjetno je Jaša Romano zabeležil „tujce“ glede na rojstno mesto, čeprav so odrasli v Jugoslaviji.

157 POLIĆ 2006, pp. 99–108.

158 Jurica KNEZ, Rab rujna 1943, *Novi Omanut*, št. 30, Zagreb 1998, pp. 8, 9; Lucija BENYOVSKY, Bilješke Elvire Kohn iz fašističnog logora Kampor na otoku Rabu, *Novi Omanut*, št. 39/40, Zagreb 1995, p. 11.

katerimi je tudi on delal po strategiji samoosvoboditve. Med aktivnimi zaporniki se je, kot edini tuji Jud, znašel dunajski profesor opernega petja, Fritz Lunzer (ki so ga 1938 zagrebške družine sprejele kot begunca, med njimi družina Branka Polića, in ki je s Polićevimi prebegnil v hrvaško Primorje ter z njim delil taboriščno življenje v Kraljevici in Kamporu).¹⁵⁹

III.3.2 Nemško izvajanje Endlösung v bivši drugi coni

Po umiku italijanskih vojaških sil septembra 1943 so partizani zavzeli otok Rab. Wehrmacht, ki je septembra 1943 hitro napredoval v Dalmaciji, ni imel dovolj ladij, s katerimi bi zavzeli otoke – zato se je tudi 211 osvobojenih zapornikov iz Kampora, ki so ostali na otoku Rabu, lahko počutilo varne in so dočakali evakuacijo v Italijo – ne vedoč, da so s 15. oktobrom 1943, ko je bil otok Rab vključen v operativno cono jadransko Primorje (Operationszone Adriatisches Küstenland), prišli pod pristojnost SS-a s sedežem v Trstu.¹⁶⁰

Kljub zračnim napadom zaveznikov na dalmatinska mesta z velikim številom žrtev in kljub poškodovanju infrastrukture največjega dometa¹⁶¹ so nemške oblasti v NDH vztrajale pri iskanju skritih Judov po vsej Dalmaciji. Dne 4. 10. 1943 je hrvaška policija aretirala vse preživele Jude iz Dubrovnika – zaradi deportacije v Auschwitz. Dne 29. 10. 1943 je hrvaška policija iz Splita odposlala 100 Judov, ki jih je aretirala SS iz divizije princ Evgen v Jasenovac. S parnikom so bili poslani iz Splita v Metković, od tam pa s kamioni v Zemun.¹⁶² Tisti, ki v transportu niso našli mesta, so bili osvobojeni – a so jih aretirali 1. 3. 1944, poslali v Jasenovac in jih tam takoj umorili.¹⁶³

Komunistka Ksenija Zelić iz Splita je obvestila komisijo o nadaljnjih transportih iz Splita junija 1944. V enem od njih, s pretežno starejšimi in ženskami z otroki, je bila deportirana tudi sama in je postala priča usode tega transporta. Taboriščni zdravnik je skušal čim več žensk zadržati za delo v taborišču, ker je vedel, kam bodo deportirane. Ustaški stražarji so v to privolili, vendar pod pogojem, da morajo otroci v transport – matere pa se od njih niso hotele ločiti. Tako so junija 1944 trije transporti s splitskimi Judi krenili iz Jasenovca proti Auschwitzu. Ksenija Zelić se je spominjala, da so se takoj po odhodu vlakov v taborišču slišali strelji – ko so naslednji dan v taborišče prihajali vagoni z obleko, je bilo jasno, da so bile potnice ubite že na območju mesta Jasenovca.¹⁶⁴

159 Ivo BARIĆ, *Talijanski fašistiški logor Kampor*, dostopno na: <http://www.muzej-kampor.croatia-rab.com/hr/povijest.html> [19. 3. 2013].

160 Michael WEDEKIND, *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik in Norditalien 1943 bis 1945, Die Operationszonen ‚Alpenvorland‘ und ‚Adriatisches Küstenland‘*, München 2003, pp. 56 in naprej; 77 in naprej.

161 O zračni vojni v: Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Angloameričko bombardiranje*, Zagreb 2009.

162 V Zemunu so odkrili masovno grobišče s 6500 trupli Judinj in Judov, prepoznanih po rumenih trakih okoli laktov. Identificiranje zaradi preveč napredovanega razpada ni bilo možno. HDA, ZKRZ, mikrofilm Z-2942, ZKRZ-GUZ 2235/2/2-45, list 389.

163 HDA Arhiv Helm, škatla 5, št. 226.

164 HDA, ZKRZ, mikrofilm Z-2942, GUZ 2235/7-45, pričevanje Ksenija Zelić, poročilo komisije dr. Zdravko Popović, dr. Milan Majer, dr. Ante Pecikozić, Ivan Broz, Major dr. Ante Premer.

Judovska občina v Splitu je v svojem poročilu Komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in domačih pomagačev navedla izgubo 305 ljudi, od katerih jih je 116 izgubilo življenje v koncentracijskih taboriščih; 92 je uspelo pobegniti, 14 jih je umrlo naravne smrti. O usodi tujih judovskih beguncev, od katerih jih je 1941. leta prebivalo v Splitu in širši okolici približno 3000, judovska občina Split ni imela nikakršnih informacij, ker se tudi od tistih, ki so se verjetno lahko rešili, po vojni nobeden več ni javil.¹⁶⁵

Za bivše zapornike taborišča Kampo, ki so ostali na Rabu, je napočil čas odhoda 19. marca 1944, ko je Wehrmacht okupiral otok. Že mnogo prej so se agenti Gestapa in policijskih sil razmestili, vendar niso organizirali racij – temveč so, enostavno, z oglasi po vsem otoku ukazali Judom zbiranje na glavnem trgu. Tisti, ki so se odzvali, so bili odpeljani z zbirališča v Trst in zadržani v koncentracijskem taborišču Risiera di San Sabba. Njihova zadnja postaja je prav tako bil Auschwitz.¹⁶⁶

IV. Tuji judovski begunci v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji – epilog

Sodeč po virih v Republiki Hrvaški so bili med tujimi Judi, ki so preživelijo vojno in pregon in so se po zlomu nacistične in ustaške vladavine znašli na Hrvaškem, glasbenik Fritz Lunzer in ilegalni komunist dr. Georg Nussbaum z Dunaja, ter zakonski par dr. Wilhelm in Hilda Pollak – oba komunisti.

Fritz Lunzer je nadaljeval svojo kariero kot profesor opernega petja na Glasbeni akademiji v Zagrebu in je poučeval več pevk, ki so se proslavile tudi na mednarodnih odrih. Poročil se je z Darijo Polić, materjo Branka Polića (ki je bila od 1945. leta ravnateljica Koncertne direkcije Zagreb). Fritz Lunzer je umrl 1971. leta v Zagrebu kot Miroslav (Fritz) Lunzer.

Komunistična partija Jugoslavije je septembra 1941 izdala „poziv na boj proti fašističnim agresorjem in njihovim zločinom“ in poudarila, da se bo tudi pregonu Judov sodilo in bo kaznovan kot zločin okupatorjev in domačih pomagačev. Zares je Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in domačih pomagačev svoje „odločitve“ o ugotovljenih zločinih formulirala v tem smislu: prva točka obtožbe se je glasila „pripadnost zločinski organizaciji (naj je šlo za članstvo v ustaštvu, funkcijo v državni organizaciji NDH, v nemških, italijanskih, madžarskih ali bolgarskih službah)“. Sledijo „sodelovanje v pregonu, aretiranju, mučenju, ubijanju Judov, Srbov, Romov; denunciranje, aretiranje, mučenje in ubijanje partizanov, pridržanje talcev“. Ugotovitev ne specifikirajo pri vsakem posameznem primeru mesta in časa storjenega zločina, še redkeje žrtve (razen če je šlo za prijavo žrtve same ali članov njene družine). Tako se samo v enem primeru izrecno omenja, da je bil ustaški poveljnik taborišča mesta Daruvarja prijavljen zaradi deportacije domačih Judov in 93 avstrijskih judovskih „emigrantov“ v Jasenovac, kjer so bili umorjeni. Poveljnika taborišča so bremenili deportacije v Jasenovac, ker je zagotovo vedel, kakšna bo

165 HDA, ZKRZ, mikrofilm Z-2944, GUZ 2235/27-45, list 3644. Kotar Split, list 3643-3689: Sezname ljudi, ki jih je odpeljala SS, in tistih, ki so izginili.

166 KOVAČEVIĆ 1998, pp. 337–339.

usoda Judov v tem taborišču.¹⁶⁷

Dr. Georg Nussbaum in zakonca Pollak so sodelovali z Državno komisijo za repatriacijo vojnih zločincev v Jugoslavijo.¹⁶⁸ Izdelali so memorandum o avstrijskih vojnih zločincih¹⁶⁹ in bili zadolženi za pogajanja z avstrijskimi predstavniki, ki so odločali o izročitvi avstrijskih vojnih zločincev jugoslovanskemu pravosodju. Omenjeno telo je bilo ustanovljeno v sklopu Državne komisije za ugotavljanje zločinov s ciljem prisilne repatriacije tistih, ki so zločine storili na ozemlju Jugoslavije.¹⁷⁰

To telo ni moglo doseči uspeha, čeprav so njegovi člani septembra 1945 dobili od zaveznikov dovoljenje za obiske taborišč za vojne ujetnike in za denacificiranje in identificiranje ljudi, ki jih je jugoslovansko pravosodje iskalo.¹⁷¹ Od Avstrije je komisija zahtevala 395 Avstrijcev. Vendar so zahodni zavezniki in tudi novokonstituirana Avstrija terjali za vsakega od zahtevanih osumljenih Avstrijcev obširna pojasnjevanja in „prima facie-evidencies“ (dokaz na prvi pogled, s katerim se pride do spoznanja na osnovi logičnega sklepanja o vzročno-posledični zvezi škode in dejanja). Avstrija takrat ni priznavala pravil za ravnanje z vojnimi zločinci, ki so jih določili Združeni narodi, in se je držala samo do takrat veljavnih pravil o izročitvi storilcev kaznivih dejanj. Poleg tega Avstrija ni hotela izročiti ljudi zaradi dejanj, povezanih s političnimi ali vojaškimi dolžnostmi. Do konca leta 1951 je Jugoslavija prisilno repatriirala 121 vojnih zločincev, med njimi 115 Nemcev in Avstrijcev, a niti enega Italijana. Zavezniki so pred umikom iz Italije ustavili vse jugoslovanske misije za ugotavljanje vojnih zločinov, tako da je tudi Jugoslavija v juliju 1947 ustavila to delo in razglasila splošno amnestijo.¹⁷²

---

167 HDA, ZKRZ, mikrofilm Z-2949/1945, ZM 22/16.

168 HDA, Landeskommission, škatla 387, Zl. 29350. Građivo za delovanje te komisije se ne nahaja niti v Hrvaškem državnem arhivu v Zagrebu niti v Arhivu Jugoslavije v Beogradu: Informacija s strani direktorja Miladina Miloševića, julij 2011.

169 Dušan BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1945*, Ljubljana 1966; Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatorja i njihovih pomagača, *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njezinih naroda*, Beograd 1947, p. 284.

170 Leta 1943 ustanovljena Komisija za odkrivanje zločinov okupacijskih sil in njihovih domaćih kolaborantov (Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatorja i njihovih pomagača) je imela tudi nalogo, sprožiti pobudo za repatriacijo vojnih zločincev. Komisija za repatriacijo je nastala na pobudo Jugoslavije v organizaciji Združenih narodov z namenom, vsem pripadnikov sovražne armije, ki so se borili na jugoslovanskem teritoriju, odkloniti prepoved bivanja kot „displaced persons“ in jih izročiti Jugoslaviji. Tito je vsem sovražnim formacijam postavil 15. september 1944 kot zadnji rok za izstop iz sovražnih formacij. To je veljalo tako za tuje (nejugoslovanske) državljane, za državljane okupacijskih sil, kakor za jugoslovanske državljane v službi sovražnika: Berislav JANDRIĆ, Prijepori saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbjegličkih logora u Italiji 1945–1947, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 2006, Jg. 38, H. 2, pp. 373–716, dostopno na: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=11732 [19. 3. 2013].

171 V Avstriji je Komisija smela obiskati taborišča: Asten (Graz), Braunau, Bregenz, Furnitz, Glasenbach, Hürt, Murdorf, Leibnitz, Lienz, Kellerberg, Krumpendorf, Klagenfurt, Peggetz (Lienz), Weizelsdorf, Weidmannsdorf, Glasenbach (Salzburg), Wolsfberg, St. Getraut, St. Johann (Pongau), Gmunden, St. Peter, St. Salvador, St. Veit, Spittal, Treffling, Trofaiach, Villach in Viktring. JANDRIĆ 2006, www.hrcak.srce.hr/file/11732 [19. 3. 2013].

172 JANDRIĆ 2006, www.hrcak.srce.hr/file/11732 [19. 3. 2013].

Krivdo za neslavni konec teh naporov nosijo tudi jugoslovanske institucije: Ozna je uporabila omenjeni zakonski par, da bi prišla v stik z bivšim ožjim sodelavcem nemških generalov v NDH in preko njih s pomembnimi oficirji SS, ki jih je Ozna nameravala vzeti v svojo službo, tudi agente policijskega odposlanca Hansa Helma. Civilne žrtve je komunistična Jugoslavija, katere zgodovinopisje druge svetovne vojne je bilo fokusirano na vojaško zgodovino, kaznovala s pozabo.¹⁷³

Bilanca NDH

Na teritoriju NDH beležimo 101 judovsko žrtev koncentracijskih taborišč Jasenovac (I-V) iz Avstrije.

- 86 zapornikov taborišč Jasenovac in Stara Gradiška, katerih usoda se ni mogla razrešiti, zato jih ni na seznamu identificiranih žrtev taboriščnega sistema Jasenovac; domneve ni mogoče podkrepiti niti z dokumenti, da so bili deportirani v Auschwitz ali v eno od taborišč na vzhodu.

- V ženskem taborišču Stara Gradiška je življenje izgubilo 11 avstrijskih Judinj.

- V ženskem taborišču Lobargrad z izpostavo v Gornji Reki je bilo zaprtih 49 avstrijskih Judinj (med njimi pet mladoletnic) in trije mladoletni dečki iz Avstrije. 23 žensk (med njimi pet mladoletnic) in mladoletni dečki so avgusta 1942 končali v transportu za Auschwitz.

- Na judovskem pokopališču v Đakovu je pokopanih 13 žrtev epidemije tifusa. 31 avstrijskih Judinj je bilo zaprtih v tem taborišču. Tiste, ki so preživele tifus, so bile, verjetno, po razpustitvi taborišča v Đakovu umorjene v Jasenovcu.

- Dva Avstrijca sta bila ubita pri poskusu bega iz koncentracijskega taborišča Slano na otoku Pagu.

- 236 avstrijskih in nemških Judinj in Judov je bilo ubitih – skupaj z 211 bosanskimi Judi med 11. in 16. decembrom 1941 v ustaški akciji maščevanja za (domnevne) napade partizanov. Mrtvi so bili vrženi v reko Savo.

- 45 avstrijskih družin, ki se jim je pred nemško okupacijo Srbije uspelo prebijati skozi Srbijo z namero, da nadaljujejo beg v Palestino po kopenskih poteh, je bilo zaustavljenih na območju današnje Republike Kosovo, internirane so bile v Kuršumlijski Baniji, Prizrenu in Prištini. Potem ko je po razdelitvi bivše Kraljevine Jugoslavije med silami osi Kosovo prišlo pod italijansko okupacijo, so Italijani na nemško zahtevo te Jude izročili Nemcem. Deportirani so bili v srbski taborišči Sajmište in Banjica in tam umorjeni. To je bil edini primer, da so Italijani judovske begunce predali Nemcem. Spoznanje o njihovem umoru je vplivalo na odločenost italijanskih vojaških oblasti v Dalmaciji zatreti nemške zahteve po izročitvi judovskih beguncev v drugi con.

- Italijanski koncentracijski taborišči Kraljevica in Kampor (otok Rab) je izkusilo 52 avstrijskih Judinj in Judov. Samo za trojico vemo, da so preživeli in se vključili v partizanski boj proti nemškemu okupatorju, in za enega, da je po vojni nadaljeval

---

173 V prvih povojnih letih so se odvijale socialno-pravne debate o tem, ali lahko civilne žrtve – in z njimi tudi zaporniki v taboriščih, ki niso bili internirani kot „politični nasprotniki“ ali „antifašisti“ – sploh veljajo za „vojne žrtve“. Mihael SOBOLEVSKI, Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest*, letnik 24, št. 1, Zagreb 1992, pp. 177–222.

leta 1938 na Dunaju prekinjeno kariero glasbenika.

Pozabljeni so tudi tuji, nemški oziroma avstrijski judovski partizani – zlasti zato, ker se niso vključili v črno-belo shemo o Nemcih okupatorjih. Zgodovinarjem povojne Jugoslavije je manjkalo zanimanja za judovske begunce v Kraljevini Jugoslaviji, ker ta za komuniste ni bila država, za katero so se borili, temveč vladavina, katere propad so si hrepeneče želeli in si zanj prizadevali.

Foreign Jewish Emigrants in Independent State of Croatia

Anna Maria Gruenfelder¹

Keywords: *Jews, refugees, suffering, identification, survivors*

Between 1933 and 1941 more than 55.000 Jewish refugees from Germany and their occupied territories escaped to Yugoslavia. Based upon extensive researches in the State Archives of Croatia (Zagreb) and Slovenia (Ljubljana), as well as upon memories and personal reports by key witnesses, the author described Jewish emigration from Germany since 1933 and immigration to the Kingdom of Yugoslavia. In spite of the increasing German pressure to adopt Nazi policy, between 1933 and 1937 Jews from Germany were just comprehensively received in Yugoslavia due to “the difficult living conditions for German Jews in their home-country”. Archival sources, documents of the regional Yugoslav State police in Zagreb and in Ljubljana give evidences on German Jews employed in Yugoslavia and successfully integrated within their personal circles.

Yugoslavia finally adopted the policy of appeasement, practised by the Western countries. Even before the Wehrmacht occupied Austria (expected by Yugoslav politicians), Yugoslavia prescribed immigration permits, visas “For Jewish citizens from countries, which had adopted racial legislation”. Fear of financial and social burden, as well as of political consequences – as the ally from Berlin threatened – caused the turn to particularly repressive immigration laws.

As a consequence, Jewish refugees from Austria and the German Reich could not any more account on legal immigration in Yugoslavia. Therefore illegitimate immigration into Yugoslavia flourished, and – at least – the authorities had to become aware of, that it could not be prevented by rigid immigration laws.

It was due to the commitment of the Federation of Jewish Religious Communities that Yugoslavia in October 1939 adopted internment of the foreign Jewish refugees in camps and municipalities. Thanks to this decision (October 16, 1939), foreign Jews were unofficially “acknowledged” by the Yugoslav State authorities as “refugees”, who needed and earned protection from surrendering them to the German authorities. Thus, they were not any more only “economic emigrants” who were free to choose their destination and plan their future in new surroundings. For improving their living conditions in internment municipalities, the Jewish communities tried hard to cover the enormous expenses, also thanks to support from national and international Jewish donors.

When Yugoslavia was forced to unconditional surrender and the Germans installed

---

1 Dr. Anna Maria GRUENFELDER, Zagreb.

their occupation regime, Jewish refugees who did not succeed in leaving the Kingdom of Yugoslavia before the German occupation of Yugoslavia, had to face the same destiny like the Yugoslav Jews.

From former Slovenia foreign Jews were expelled by or deported with the merely few domicile Jews and together with politically unreliable Slovenians, to the concentration camps in Serbia.

The Jews in Serbia had to experience the impact of the National Socialist German military authorities. On May 30, 1941 the persecution measures started, following the proceeding in Germany. In summer 1942 (at latest in August 1942), Serbia was “judenrein”. A group of 45 Jewish families from Austria, Germany and other countries – there are not any evidence of their names – succeeded in escaping towards the Kosovo-region. In May 1941 Kosovo became part of the Italian zone of interest in former Yugoslavia. At the demand of the German military administration in Serbia, the Italians rendered these foreign Jews to the Germans – with the result, that they were killed in the concentration camps in Belgrade. This was the only case that Italian authorities responded to German demands regarding Jews – and it was exactly this experience that should influence the future approach of the Italian authorities toward German and Croatian (respc. Ustasha) pressure on Italy.

Foreign Jewish refugees who from 1939 on lived in “forced detention”, in various municipalities all over the territory of the Independent State of Croatia (founded on April 10, 1941), experienced the same repressive measures like Croatian Jews. When, on 28 May 1941, the Ustasha Police Directorate in Zagreb proclaimed forced detainment registration on pain of the most severe punishment, i.e. transference to a concentration camp, it was thanks to this method, that the Ustasha authorities succeeded in obtaining all necessary information which enabled them to create “pointers” for raids and deportation.

The first victims to be deported, were transferred to the castle of Kerestinec, near Zagreb, where the Ustashas held in detention Jewish communists, further on to the camp Danica near Koprivnica (Eastern Croatia), while women and children were sent to the Bosnian camp Kruščica (20 July 1941).

In “Danica”, a former chemical factory, the Ustashas practiced slave labour, using the euphemistic name “State Labour Service” for it. In July trains with inmates left Danica and went to Gospić (Lika-region). Officially, the Croatian people were informed that Jews disperse false alarm and slanders; therefore they had to be punished. The very reason why the prisoners from Koprivnica should be transferred into Lika-region without any remarkable need for agricultural work, was the statement of a German technical inspection in the concentration camp of Koprivnica: The commission report contained harsh critics because of the “unusually comfortable living conditions”. The commissioner’s conclusion: The Croates obviously do not know how to handle the Jewish question, so that it is time that the Germans reassume these issues into their own hands.

It was due to this report, that the Ustasha Police Directorate in Zagreb became alarmed and concerned that the Germans would really start to deport Jews from Croatia to Germany or into the ghettos in Poland and together with the Jews also the “Jewish riches”. The decision to transfer Jewish inmates of “Danica” and Kerestinec to the Lika-region was based on the fact that the Lika-region at this time was not occupied by the Germans, but by the Second Italian Army.

However, around August 20, 1941, the Italian military administration decided to reoccupy their zone of influence in Croatia, where as a consequence of the Ustasas’ incompetence, the partisans had took over control on a wide-spread territory. As the Ustasas’ armed units had to retreat, they executed prisoners, roughly 1600 Serbs, Jews and other antifascist, in the hamlet Jadovno. This slaughtering was the very first mass-murder: The victims were pushed down into the karst-carvations, and the guards threw hand-bombs after them.

Some of the inmates of “Danica” were transferred to the North-Western part of the Island of Pag for forced labour in the saltmines of Pag. Women were also deported to the Island of Pag, in the village Metajna. There are no sources available for foreign refugee women who survived the women’s camp. Neither in Gospić and Jadovno nor in Slano the Italian garrison did anything to prevent the slaughter, nor did it come to the prisoners’ rescue: It referred to its official duty to “respect the sovereignty of the ISC and maintain neutrality in arguments between Croatians”. Jacques Sabille, who, together with Leon Poljakov, collected documents describing the behaviour of Italian occupation authorities in France, Croatia and Greece, “saw” in “all of the parts occupied by Italians” their “determined resistance and deviation” from participating in the persecution of Jews, “a resistance that was not just passive, but rather an effort to free as many Jews in jeopardy as possible. (...) Italian soldiers did not need orders from above, they acted spontaneously”. This cannot be connected with the actions in Gospić, Slano or Metajna.

During the second half of 1941, the later central concentration camp Jasenovac was yet in process of developing. We do not possess any written document about the fate of those foreign Jews who arrived to one of the five concentration camps of Jasenovac. So we do not know what happened to them after arrival. Memories of survivors contain only scarce traces. How long have they lived in the camps for, under which circumstances and conditions, and where they died or were assassinated – there are no answers to these questions due to the lack of evidence. The list of identified victims of Concentration Camp Jasenovac (including Stara Gradiška) contains several hundreds of names of Austrian emigrant men and women identified on the basis of testimonies of fellow prisoners and acquaintances. According to the statistics of the Central Institute of Statistics in Belgrade 90% of the prisoners deported to Ustasha concentration camps in 1941 and 1942 (both Jews and non-Jews) was killed. Near the end of 1943 there were no Jewish women or children left in Stara Gradiška. It is possible that those who could not be identified as victims of the Jasenovac concentration camps – 86 Jews from Austria – had been deported to one of the extermination camps in Poland from 1942 on, but this presumption cannot be verified.

236 foreign refugees in Derventa and Brčko and further 211 Jews from Bosnia and Herzegovina were assassinated between December 11 and December 16, 1941 under the accusation of helping Chetnik and Partisan troops against the ISC and the Ustashes.

As of October of 1941, transports brought foreign Jewish women and underage children to Lobargrad. The typhoid epidemic in camp Lobargrad prompted the camp commander, Heger, to transfer a certain number of female prisoners and a smaller number of Orthodox and Croatian-Jewish women to Gornja Rijeka, where the Ustasha Youth led a concentration camp for orphans, children whose parents had been sent as forced labourers to Germany or who had perished from the Ustasha. Serbian women and some refugees who succeeded in furnishing Arian confirmations came free. The Jewish inmates, as well as Jews from the whole territory of the ISC were taken to “eastern” concentration camps. According to statements which the surviving prisoners gave to the Republic Commission for Investigation of Crimes of Occupiers and their domestic collaborators, the passengers of this transport were killed in Auschwitz immediately after their arrival there.

The history of the Đakovo Female Camp is especially dramatic, although generally unknown to the public. The camp was founded by the Jewish Community in Osijek; at the request of the Ustasha Surveillance Service (UNS, the Croatian pendant to the GESTAPO). The Jewish community chose the Cerealia mill in Đakovo, near the main road towards Osijek, supposedly thanks to the vicinity their members would be able to visit the inmates regularly, to care for them and to protect them against the atrocities of the Ustasha guards. The building and its surroundings were property of the Đakovo Diocese. Under the condition that the camp would not be operational for longer than one month, Bishop Dr. Antun Akšamović agreed reluctantly to accommodate Jewish and Serbian women, children and elder persons in Đakovo.

Due to the overcrowding and the lack of hygienic facilities a typhoid fever epidemic broke out in February 1942. The diocese ordinariate did not allow additional construction of toilets next to the existing buildings nor was it ready to grant wood from its forests to be used as fuel and start the disinfection machine. The epidemic persisted for two months and killed approximately 600 women and children. The parish priest witnessed undertakers taking dead every night and burying them at the Đakovo graveyard. The undertaker Stjepan Kolb buried each victim in an own grave; he refused to throw them into a common mass-grave. Further on he marked separate graves at his own initiative with a small tin plates (the plates “outlived” the turmoil of time and enabled identification of the graves and the corps).

It was the Ministry for Health Care of the ISC to close the camp in June 1942. From 15 June 1942 on, women and children from the Đakovo camp were transferred to Jasenovac – and as the German offices in Zagreb learnt – immediately killed after arrival.

Documentation on the history of the concentration camp for women in Đakovo is

available only in the Đakovo Diocese Archive – but this archive refused the author's wish to grant her insight in the sources (without elaboration). However, in 1985, during the communist period, the historian Zlatan Vasiljević was allowed to study the sources, which at that time were stored in a dependence of the State Archives. Vasiljević's approach does not lack of certain aversion and prejudices against the Catholic Church – neither the less, he stuck with the facts: This is visible from the data in the doctoral dissertation of Grga Grbešić, a priest in the Đakovo-Srijem Archdiocese, who recently published his studies (in 2003). Both Vasiljević and Grgić admitted that the bishop was deceived by the Ustashas, not inspired by solidarity and charity towards non-catholic inmates, particularly not towards Jews. The bishop was against the establishment of the Đakovo camp and protested it repeatedly and harshly, even before the Poglavnik himself (Ante Pavelić, Ed.), – however, he was not concerned about the fate of the inmates, but merely for the “image” of the bishop's town and the welfare of the citizens. Vasiljević and Grbešić also agree that bishop Akšamović and the Diocese's vicar general dr. Ivan Rogić denied the improvement of sanitary conditions to the prisoners by banning additional construction. By expediting the moving of the prisoners, the diocese ordinariate did not spend any idea about what would happen to the prisoners once the Đakovo camp was closed. Both the bishop and the diocese ordinariate must have known the answer. They could not really believe in the possibility that the Ustasha authority would set anybody free.

In July 1942 the Reich Main Security Office (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) sent an “expert for the Jewish question” Franz Abromeit, to the office of Police Attaché Hans Helm in Zagreb, in order to implement the decisions of the “Wannsee Conference”, i.e. to resolve the “Jewish question” in Croatia and to extradite Croatian Jews, including Jews from the Italian “Zone 2”, to the German authorities. Despite the coordinated pressure from German authorities on Italy, the plan failed – thanks to the “conspiracy” of the high officials of the Italian Foreign Ministry (the highest-positioned among them was Chief of the Cabinet of Minister Ciano, Marquez Blanco d'Aleja), general of the Military Staff, the Ministry for War and the Superior Command for Slovenia and Dalmatia (SUPERSLODA), i.e. General Mario Roatta. The Italian “conspiracy” – the stalling in responding to the pressure from Germany and the decision to maintain control over Jews in the Second Zone – resulted in sending Jews to Italian concentration camps in Kraljevica (from November 1942 to July 1943) and Kampor/island of Rab. The purpose of this action was to take all Jewish refugees in the “Second zone” away from areas, where the Ustashas and/or the Germans would have had facilities to catch them. The living conditions in these camps, because of the scarce landscape in the Karst-region, the lack of food and the modest hygienic facilities in the camps, were not good. The inmates themselves lend their hands to improve the toilets, to install water and electricity. The Italian Army Commander granted them “self-destination” and ensured them that they stood under the protection of the Italian Army and could therefore enjoy safety from deporting.

Meanwhile, in the territory of the ISC, transports with thousands of Jews left

Croatia with the destination Auschwitz or Bergen-Belsen. The expenses – 500.000 Kuna (approx. 25.000 RM) were borne by RAVSIGUR and charged from the State Treasury from the confiscated Jewish property. On 30 August, the Head of the Jewish Section at the Ministry of the Interior, Dr. Vilko Kuehnel, announced that “as of 30 August 1942, Jewish deportation to German Reich was – “essentially – finished”. According to the announcement of the Head of the Carabinieri Squad for Northern Croatia and Slovenia at the Italian Ministry of State, General Giuseppe Pièche, all prisoners who were being transported from Croatia to lands occupied by Germany were executed in gas chambers.

On 19 January, the German ambassador to Zagreb, Siegfried Kasche, and the Ustasha Surveillance Service at the one hand, Abromeit and the Head of the Jewish Section at the Ministry of the Interior Dr. Filip Crvenković at the other hand, continued with the “Final Solution”. On 4 February 1943 began the implementation of the agreement, the introduction to the most extensive wave of deportations in the area of the ISC – while the Italian Army in the occupied territories of the former Yugoslavia gathered at least 2500 foreign Jewish refugees, among them approximately 200 from Germany, Austria, Czechoslovakia, Poland etc. in concentration camps in Dalmatia and in the Littoral District of Croatia. They enjoyed support from the Italian Ministry for Foreign Affairs, and the military services.

However, it were members of the Communist party to support the inmates of the Italian concentration camps for the liberation, while the Italian military authorities had to retire from Dalmatia as a consequence of Italia’s surrender. On 8 September 1943, the day of the Italian capitulation, the Jewish inmates disarmed the Italian guards and evacuated their co-prisoners. During the next days, with the help of partisans, those who were fit for fighting, left the island of Rab and passed to the territory under the control of Tito’s partisans. It was partisans, but also disarmed Italian soldiers to take with them to Italy liberated ex-inmates.

A few Austrian Jews joined the partisans and some of them fell during their offensives against the Germans. The Viennese musician Fritz Lunzer succeeded in reactivating his career in Zagreb and became the teacher of some later international famous Yugoslav opera-stars. Austrian Jewish communists committed themselves in tracing of members of the occupation forces to be justified in Yugoslavia: Germany, Austria and other countries refused to render to “communist” authorities persons accused of “political” or military crimes. As a consequence of this embargo, Yugoslavia cancelled its own activities and dissolved the committee.

Only few Austrian Jews decided to live in Tito’s Yugoslavia. These ones obviously integrated themselves with their surroundings and did not cultivate any ambition to develop a specific “emigration culture” or to built “bridges” towards their former mother-country.

Začetki mednarodnega preučevanja genocida nad Romi 1938–1945

Vera Klopčič¹

Romski genocid je bil dolgo prezrt v okviru obranjanja spomina na holokavst, preučevanja in obsodbe nacističnih zločinov med drugo svetovno vojno. Šele v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja so mednarodni dokumenti in pravni akti priznali in obsodili preganjanje Romov kot genocid nad Romi, katerega namen je bilo fizično uničenje Romov². Danes ima obranjanje spomina na žrtve romskega genocida še poseben pomen v kontekstu preprečevanja sovraštva in nestrpnosti med različnimi narodi, kulturami in verami, saj so Romi tudi v sodobnem času žrtev kolektivnega sovraštva in naraščajočega fenomena anticiganizma.

Ključne besede: Romi, etnična identiteta, genocid, rasizem, dokumenti Evropske unije

V okviru tega prispevka obravnavam nekatere zgodovinske okoliščine, ki osvetlujejo, kako se je oblikoval stereotipni pogled na Rome, predvsem na podlagi njihovega potujočega načina življenja. Zgodovinski dokumenti pričajo o sistematičnih represivnih ukrepih, ki so privedli do marginalizacije in izključenosti Romov iz javnega življenja. Zanimanje akademskih in strokovnih krogov se je v preteklosti pogosto usmerjalo zgolj na fragmentarno preučevanje posebnosti jezika in običajev Romov iz posameznih okolij. Šele v novejšem času se pričanja celovito interdisciplinarno preučevanje zgodovine, kulture in izročila romske skupnosti v Evropi, v katero so vključeni tudi pripadniki romske skupnosti kot raziskovalci in pričevalci.

Priznanje in vključevanje romskega genocida v spomin na žrtve holokavsta sta po mojem mnenju neločljivo povezani s procesom sprememb v pristopu k percepciji posebne etnične in kulturne identitete Romov. Ta proces vključuje spoznavanje zgodovinskih okoliščin in značilnosti romske identitete, razumevanje in spoštovanje etnične identitete Romov ter upoštevanje predlogov in zahtev mednarodnega romskega gibanja. To gibanje je nastalo kot rezultat politične mobilizacije Romov, ki se je začela v drugi polovici 20. stoletja. Osnovno vodilo gibanja so etnična sorodnost, kultura in jezik, ki temelji na skupnem poreklu in zgodovini.³ Cilj in smisel romskega gibanja izražajo besede prvega predsednika svetovnega romskega kongresa Slobodana Berberskega, ki je zapisal »Nacija smo, a ne cigani.«⁴

1 Dr. Vera KLOPČIČ, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

2 V skladu z Ustavo RS v tekstu uporabljam izraz Romi. To je tudi v skladu s sklepi prvega svetovnega romskega kongresa, ki je potekal leta 1971 v Londonu in določil poimenovanje Romi za označitev različnih skupin, kot so Romi, Sinti, Potujoči itd. V primerih, ko zgodovinski viri ali mednarodni dokumenti uporabljajo drugačno poimenovanje, navajam tudi izvirno terminologijo.

3 V strokovni literaturi obstajajo zelo različna mnenja o procesu oblikovanja skupne identitete romskega naroda. V okviru tega prispevka se omejujem na vlogo romskega gibanja za obsodbo romskega genocida, na priznanje odškodnin žrtvam holokavsta in na ozaveščanje o teh zločinih.

4 Dragoljub ACKOVIĆ, *Nacija smo, a ne cigani*, Beograd 2001.

Vendar so šele spremembe v razumevanju kulturne raznolikosti kot skupne evropske vrednote in bogastva celotnega kontinenta, ki se zrcali v sodobnem evropskem normativnem in političnem konceptu, omogočile nadaljnje širjenje idej mednarodnega gibanja Romov in vključevanja varstva Romov v pravni okvir manjšinskega varstva.

Priznani sodobni romologi, kot so Acković, Barany, Djurić, Fraser, Hancock in Šiftar, ki v svojih delih obravnavajo tudi romski genocid (v romskem jeziku *Porrajmos*), so sooblikovali teoretično in strokovno podlago za nadaljnje preučevanje. Kljub temu pa ostajajo dogodki iz polpretekle zgodovine, povezani z vojnimi strahotami, pregoni in žrtvami romskega genocida v času nacizma, še vedno premalo raziskani in dokumentirani.

Zgodovinske okoliščine

Zgodovino Romov kot marginalizirane skupine prebivalstva v Evropi zaznamujejo prisilne razselitve, naselitve v izoliranih naseljih in izgoni. V posameznih zgodovinskih obdobjih je Rome označeval nomadski način življenja na robu družbe in ne etnična ali narodna pripadnost. Zgodovinske okoliščine so privedle do popolne socialne izključenosti Romov v preteklosti, povzročile pa so tudi nezaupanje do vseh Neromov (v romskem jeziku *Gadžë*) na strani romske skupnosti. Oblasti so si predvsem prizadevale, da bi Rome odvrnile od nomadskega načina življenja in zagotovile čimbolj učinkovito kontrolo nad njimi.

Na območju Avstro-Ogrske so pripravili posebne odgonske protokole za izgon klatežev, beračev in potepuhov z namenom izгона nezaželenih prebivalcev. Lokalne oblasti so bile dolžne popisovati vse »domače« Rome, vse druge pa so izgnale ali prisilno naseljevale na nekaterih izoliranih območjih⁵. V letu 1888 je bil v Avstro-Ogrski sprejet zakon o Ciganih, ki naj bi omogočil enoten in učinkovit postopek v boju proti »ciganski nadlogi«. Namen zakona je bil zagotoviti varstvo pred možnim prihodom večjega števila osvobojenih Romov z območij današnje Romunije in Moldavije, kjer so Romi/Cigani živeli v suženjstvu ali tlačanstvu vse do leta 1856, hkrati pa avstrijskim Romom nomadski način življenja narediti kar se da neprijeten.⁶

Sprejete so bile številne uredbe za pregon klateštva, beračenja in potepuštv, Rome pa so praviloma povezovali s takim načinom življenja. Tako npr. odlok ministra za notranje zadeve Avstro-Ogrske iz leta 1916 o ukrepih v boju proti ciganskemu neredu prepoveduje ciganom potovanje po deželi. »Kot cigani v smislu tega odloka se štejejo nomadske osebe s potujočim načinom življenja, katerih običaj je, da živijo brez rednega prebivališča ter sami ali z družino ali v skupini potujejo in si zagotavljajo sredstva za preživljanje z izvajanjem potujočih obrti in s trgovanjem ali z beračenjem

5 Izbor dokumentov je objavljen v publikaciji Romi na Slovenskem, *Razprave in gradivo*, št. 25, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 1991, v prilogi *Gradivo o zgodovinskih virih*.

6 Heimo HALBREINER, *Po sledih protestantov, Judov, Romov in Slovencev v Radgoni in okolici*, Graz 2003.

in na drug nepravilen način.«⁷

Stigmatizacija Romov kot skupine, ki se ukvarja z ilegalnimi posli in prestopništvom ter je vpletena v različna kriminalna dejanja, se nadaljuje do današnjih dni v številnih evropskih državah. Tako npr. Nemško–slovenski slovar iz leta 1980 pri prevodu besede »gauner« navaja »slepar, lopov, cigan«.⁸

Preganjanje v času nacizma

Preganjanje Romov med drugo svetovno vojno se je stopnjevalo do nacističnih zločinov, katerih cilj je bila končna rešitev, to je popolno uničenje Romov, ki so jih pošiljali v koncentracijska taborišča ali na prisilno delo. Na predlog romskih mednarodnih združenj se na evropski ravni 2. avgust označuje kot mednarodni dan spomina na Rome, žrtve genocida v času nacizma v spomin na dan, ko je bilo v koncentracijskem taborišču Auschwitz-Birkenau (”Zigeunerlager”) umorjeno okoli 3000 Romov v enem dnevu.

Slika 3: Jasenovac

V počastitev spomina na vse romske žrtve nacističnega režima so v letu 2012 potekale spominske svečanosti pred Palačo Sveta Evrope v Strasbourgu, v Budimpešti, v Dublinu in v drugih evropskih mestih. Na teh slovesnostih so govorniki opozarjali

⁷ Odlok ministrov za notranje zadeve v sporazumu z udeleženi ministri iz leta 1916 o ukrepih v boju proti ciganskemu neredu/razgrajanju je v nemškem jeziku objavljen v gradivu o zgodovinskih virih v publikaciji Romi na Slovenskem, *Razprave in gradivo*, št. 25.

⁸ France TOMŠIČ, *Nemško-slovenski slovar*, 4. izdaja, Ljubljana 1980.

na pomen počastitve spomina na romske žrtve v sodobnem času, ko narašča število rasističnih in sovražnih dejanj ter nasilja nad Romi.

Prvič je bila v letu 2012 taka slovesnost organizirana tudi na Hrvaškem, v vasi Uštica pri Jasenovcu, v spomin na več kot 16.000 romskih žrtev koncentracijskega taborišča v Jasenovcu. Slovesnosti ob spomeniku »Romsko groblje« v vasi Uštica pri Jasenovcu so se udeležili politiki in člani diplomatskega zbora, predstavniki Spominskega centra Jasenovac ter Romi iz številnih krajev na Hrvaškem in iz sosednjih držav.

Slika 4: Spominsko obeležje »Romsko pokopališče« v vasi Uštica pri Jasenovcu

Predsednik organizacijskega odbora Veljko Kajtazi, poslanec romske in še dvanajstih manjšin v hrvaškem saboru, je v nagovoru med drugim opozoril, da nimajo točnih podatkov o romskih žrtvah v Jasenovcu, saj Romi, za razliko od večine drugih zapornikov koncentracijskega taborišča v Jasenovcu, po prihodu v taborišče niso bili identificirani po imenu, temveč po številu vagonov, v katerih so jih pripeljali tja. Mnogi med njimi niso bili vpisani niti v matične knjige niti v šolske ali druge evidence, zato ni mogoče ugotoviti točnega števila romskih žrtev.

V imenu judovske skupnosti na Hrvaškem je spregovoril znani filmski producent Branko Lustig, ki je bil kot pripadnik judovske skupnosti kot otrok tudi sam interniran v Auschwitzu⁹. V zelo pretresljivem nagovoru je med drugim dejal, da *“človeka tak spomin vedno gane, še posebej mene, ki sem bil v Auschwitzu in sem videl taka ubijanja”*. Obudil je svoj spomin na romske žrtve v taborišču Auschwitz-Birkenau,

9 Branko Lustig je med drugim producent z oskarjem nagrajenega filma Schindlerjev seznam.

kot jih je videl in doživel kot 12-letni otrok, ko je kot kurir prihajal tudi v romsko taborišče Birkenau. Tam je bilo vedno živahno in mnogo otrok, pred barakami pa se je sušilo raznobarvno perilo. Nekega jutra v začetku avgusta 1944 pa so bila železna vrata pri vhodu v taborišče na stežaj odprta, barake so bile prazne in vse je bilo tiho. V taborišču ni bilo več nikogar, saj so v noči z 2. na 3. avgust 1944 vse Rome usmrtili.¹⁰ Prve zapise o tem zločinu in popolnem uničenju so zapisali Judje iz sosednjega dela taborišča.¹¹

Slika 5: Branko Lustig, govor na spominski slovesnosti v Jasenovcu, 2. 8. 2012

---

10 Spominske slovesnosti sem se udeležila na povabilo organizatorjev, tako da je zapis narejen na podlagi mojih osebnih zaznamkov. Delno sem jih objavila v prispevku Mednarodni dan spomina na žrtve romskega genocida: spominska slovesnost v vasi Uštica pri Jasenovcu, *Svobodna misel*, letnik 21, št. 16, 2012.

11 Luca BRAVI, *The history of the Roma and Sinti in Nazi-Fascism*, dostopno na spletni strani http://www.theforgotten.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=58%3AAla-storia-dei-rom-e-sinti-nel-nazi-fascismo-di-luca-bravi&lang=en [8. 3. 2013].

Priznanje in definicija romskega genocida

Zgodovinske, etnične in psihološke dimenzije preganjanja Romov pod nacizmom še vedno niso dovolj raziskane, postopek priznanja teh zločinov pa je bil mukotrpen in dolgotrajen. Spominski muzej *United States Holocaust Memorial Museum* hrani obsežno dokumentacijo, ki se nanaša na preganjanja Romov v času nacizma. Poleg orisa najpomembnejših dogodkov in dokumentov o pregonu Romov muzej hrani več kot 1000 fotografij iz življenja Romov pred in med drugo svetovno vojno ter po njej in pričevanja okoli 50 Romov, ki so preživeli holokavst.¹²

Italijanski raziskovalec Luca Bravi ob preučevanju zgodovine Romov in Sintov v času nacifašizma med drugim ugotavlja, da so po drugi svetovni vojni Romom zanižali pravico do odškodnin kot žrtvam genocida z izgovorom, da preganjanje Romov ni bilo izvedeno na podlagi rasnih kriterijev, temveč zaradi tega, ker so bili asocialni, družbeni paraziti in nevarni za družbo¹³. »Strokovnjaki« za ugotavljanje rasne čistosti (zdravniki, biologi) v službi nacizma so npr. ugotavljali, da imajo Romi prirojen defekt – nomadski instinkt¹⁴. Ukrepi pregona so bili najprej usmerjeni samo na potujoče in tuje Rome, kmalu pa so zajeli vse Rome. V decembru 1942 je bil sprejet dekret, da se vse Rome in Sinte pošlje v koncentracijsko taborišče Auschwitz-Birkenau.

Šele v letu 1979 je nemški zvezni parlament priznal, da je šlo za rasno motiviran zločin, v letu 1982 pa so na osnovi tega tudi Romi dobili pravno podlago za priznanje pravice do odškodnin. Znani romolog iz Srbije dr. Rajko Djurić glede raziskav o genocidu nad Romi in o preganjanju Romov pod nacizmom ugotavlja, da se je zbiranje dokumentov, fotografij in pričevanj preživelih Romov sistematično začelo šele ob koncu sedemdesetih let prejšnjega stoletja.¹⁵

Med razloge za pozni začetek preučevanj sodi tudi dejstvo, da za razliko od Judov in drugih žrtev holokavsta, ki so bili visoko izobraženi, preživeli Cigani za sabo niso pustili dnevnikov, niso pisali spominov in pozneje tudi niso podrobneje raziskovali tega.¹⁶

Ocene o številu žrtev romskega genocida se zelo razlikujejo in se gibljejo od 100.000 do treh milijonov. Največ avtorjev se strinja z oceno 500.000 romskih žrtev. Sama se pridružujem mnenju Baranya, da številke same niso odločilnega pomena, najpomembnejše je dejstvo, da je bilo na desetisoče človeških bitij umorjenih le zato, ker so bili Cigani.

---

12 Več informacij je dostopnih na spletni strani: http://resources.ushmm.org/Holocaust-Names/List-Catalog/search/searching_group.php [7. 3. 2013].

13 BRAVI, http://www.theforgotten.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=58%3Ala-storia-dei-rom-e-sinti-nel-nazi-fascismo-di-luca-bravi&lang=en [8. 3. 2013].

14 BRAVI, http://www.theforgotten.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=58%3Ala-storia-dei-rom-e-sinti-nel-nazi-fascismo-di-luca-bravi&lang=en [8. 3. 2013].

15 Rajko DJURIĆ, *Istorija Roma*, Beograd 2006, p. 330.

16 Zoltan BARANY, *The East European Gypsies/Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*, Austin 2002, p. 110.

Mednarodne razsežnosti

Kot ugotavlja Zoltan Barany, v času nacizma niti mednarodne organizacije ali druge države niso izkazovale skrbi za usodo Romov.¹⁷ To se je od takrat bistveno spremenilo. Danes so evropske institucije zavezane, da popravijo zgodovinske krivice, storjene Romom. V zvezi s tem so že sprejeli mednarodne dokumente in pravne akte, v katerih so označili in obsodili preganjanje Romov med drugo svetovno vojno kot genocid. V skladu z Resolucijo Evropskega parlamenta o položaju Romov v Evropski uniji (2005) holokavst nad Romi v času nacizma zasluži popolno obsodbo, sorazmerno s težo nacističnih zločinov.¹⁸

Kljub temu je to razmeroma novo področje v teoriji ter raziskovalni in znanstveni sferi. Na akademski ravni je v zadnjih desetletjih ta tema postala zanimiva za preučevanja v različnih znanstvenih disciplinah. Dogodki v zvezi s postavitvijo spomenikov v spomin na žrtve romskega genocida pa so na žalost pokazali, kako dolga in težavna je pot do priznanja in polnega spoštovanja romskih žrtev. V praksi se je pogosto zapletalo že pri poimenovanju za romske žrtve, npr. ob postavitvi pomnika v spomin na žrtve romskega genocida v Berlinu, kjer so romske organizacije šele v dolgotrajnem postopku dosegle poimenovanje Romi in Sinti namesto »Zigeuner«. Realizacija ideje o postavitvi spomenika je trajala 18 let, postavitvev spomenika, ki ga je ustvaril izraelski kipar Dani Karavan, pa več kot 12. Ampak kot ugotavlja avtor spomenika v intervjuju *The Roma Holocaust memorial that wasn't built in a day*¹⁹ z dne 14. septembra 2012, »Bolje pozno kot nikoli.«²⁰

Usoda Romov v Sloveniji

Zgodovinski položaj Romov v Sloveniji označuje dejstvo, da so oblasti v prvi fazi želele spremeniti njihov način življenja in jih ustaliti. V drugi fazi pa so v skladu z določbami zakona, ki je bil sprejet v letu 1888, začeli pripravljati sezname domicilnih Romov, vse druge pa so neusmiljeno izgnali. Ta pristop se je nadaljeval tudi v poznejših obdobjih, ko so oblasti redno naprošale župane in načelnike žandarmerijskih postaj za ažurno spremljanje števila Romov v njihovih občinah. Številni dokumenti so bili usmerjeni v odpravo »ciganske nadlog«, Rome so obtoževali, da nočejo delati, da so potepuhi in tatovi.

Tak pristop se je nadaljeval tudi v obdobju med dvema svetovnjima vojnama. O tem je v letu 1936 zapisal župan dr. Fran Ogrin: »Ako se združi brezhibno izvajanje upravnih in upravno-kazenskih in socialnih odredb, se bo moglo beračenje,

17 BARANY 2002, p. 110.

18 European Parliament, *Joint motion for a resolution on the situation of the Roma in the European Union*, Brussels, 25. 4. 2005.

19 <http://www.haaretz.com/weekend/week-s-end/the-roma-holocaust-memorial-that-wasnt-built-in-a-day-1.464974> [7. 3. 2013].

20 Kipar omenja, da je rekel Nemcem, da če bi bil to spomenik Judom, bi bil že zdavnaj končan. Ampak zato, ker gre za cigane, je bilo omogočeno, da odlašajo s postavitvijo spomenika. Meni, da mu je bilo to enostavno povedati, ker je sam Jud. Celoten odnos se zrcali v enem vprašanju, izrečenem s prezirom. »Zakaj bi zapravljali denar za to. Zakaj? Saj gre samo za cigane.«

potepanje in ciganstvo ob skrbni organizaciji ne samo omiliti, marveč v veliki meri sploh odpraviti. Kar se ciganov posebej tiče, je skrajni čas, da pade odločitev: ali je cigane in njih življenje vključiti v obstoječi socialni in družbeni državni red (z rednim izpolnjevanjem šolske in vojaške obveznosti) ali pa je cigane eliminirati iz zveze s splošno družbo, tako da se jih naseli npr. na posameznih samotnih otokih ob morski obali, kakor je to bilo že v nekem listu nasvetovano. Ciganska nadloga postaja namreč ob rastočem številu ciganov že opasna za javni red in moralo!²¹

Zbrano gradivo izkazuje močno odklonilen odnos do Romov, ki se je v drugi svetovni vojni še stopnjeval. Tragična usoda Romov iz Slovenije v vojnem času še ni dovolj raziskana, saj se je razlikovala po okupacijskih conah/regijah, kjer so veljali trije okupacijski režimi. Vanek Šiftar v prispevku *Romi u Sloveniji 1941-1945* ugotavlja, da so dostopni samo fragmentarni podatki o usodi Romov iz Slovenije v obdobju 1941-1945²². V uvodnem delu opozarja, da je treba o tem govoriti tudi zaradi tega, ker so nekatere značilnosti tega pregona zopet privlačne - tudi za nekatere ljudi pri nas. Na območjih, kjer živijo Romi, se lahko zasliši »vzdih«: »Škoda, da Hitler ni likvidiral tudi teh!²³

Najbolj je dokumentirano preganjanje Sintov na območju Gorenjske, ki jo je okupirala Nemčija. Vanek Šiftar navaja, da so kmalu po okupaciji Nemci zaprli vse Rome iz Gorenjske in Koroške v begunska taborišča in od tam jih 107 poslali v taborišča »na jug« ter tako »rešili cigansko vprašanje«²⁴.

V zvezi s položajem Sintov v tem obdobju sintski raziskovalec in publicist Rinaldo DiRicchardi-Muzga navaja: »da je kognitivno dojetje partikularnih etničnih identitet globoko povezano z zgodovinsko pogojenim prvinskim strahom pred preganjanjem, ki ga je utrpela etnična manjšina Sintov. Najhujši pregon je bil v drugi svetovni vojni. Na Gorenjskem je bilo ubitih 400 Sintov v koncentracijskih taboriščih in 350 ustreljenih v osvobodilnem boju; le 50 se jih je vrnilo na Gorenjsko po drugi svetovni vojni. Povojne komunistične oblasti so izgnale etnično skupino Sintov v Kočevski Rog (skrivnostni gozd na Dolenjskem), kjer so ostali do konca informbiroja.«²⁵

21 Fran OGRIN, Beračenje, potepanje in ciganstvo v socialni in pravni obleki, Samouprava, *Glasilo županske zveze v Ljubljani*, leto IV., Ljubljana 1936, pp. 93-97; Gorazd STARIHA, Z nobenim delom se ne pečajo, le z lažnivo beračijo, *Zgodovina za vse*, leto XIV, Celje 2007, p. 46.

22 Prispevek je bil objavljen v časopisu *Naše teme*, Zagreb 1984, pp. 1324-1334. V celoti je ponovno objavljen v hrvaškem jeziku v zborniku, *Dr. Vanek Šiftar - slovenski romolog : ob devetdesetletnici rojstva in desetletnici smrti (1919-1999-2009)*, Mladen TANCER (ur.), Ljubljana 2011, pp. 112-124.

23 TANCER (ur.) 2011, p. 113.

24 TANCER (ur.) 2011, pp. 115, 117, Šiftar ugotavlja, da je bila usoda deportiranih Romov neznana in da dosedaj ni bilo možno ugotoviti, ali so bili med romskimi žrtvami v Jasenovcu tudi Romi iz Slovenije.

25 Rinaldo DIRICCHARDI-MUZGA, I Was Born as Sinti-Gypsy Or Crisis of Using the Ethnonym of Romani, *Glasnik Slovenskega etnološkega društva/ Bulletin of the Slovene Ethnological Society*, 28. 11. 2012, dostopno na spletni strani: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2182106 [7. 3. 2013]. DiRicchardi je kot tajnik Zveze Sintov opisal tudi pomen spomenika v počastitev spomina na žrtve Sintov v času nacizma. Spomenik s krogom predstavlja svet, po katerem so se raztresli Sintí, konj v njem pa sredstvo, s katerim so potovali, in je delo kiparke Renate Panič.

Tako kot številni drugi strokovnjaki tudi Šiftar ugotavlja, da je preučevanje romskega genocida oteženo tudi zato, ker skoraj nobena država, kjer so Romi živeli pred vojno, ni imela natančne statistike o življenju Romov nasploh, še manj pa o njihovih žrtvah v drugi svetovni vojni v taboriščih, zaporih ali »ciganskih getih«. Nekaj skrbno zbranega gradiva (dokumenti, zapiski, pričevanja) je v dokumentacijskem arhivu avstrijske organizacije Widerstand.²⁶

O tem je Šiftar zbiral arhivsko gradivo, dokumente in pričevanja Romov. Poskušal je pridobiti podatke od različnih lokalnih institucij, tudi od odborov Zveze borcev iz Črnomlja, Kočevja, Murske Sobote in Novega mesta, tako da v svojem članku predstavi tudi vključenost Romov v narodnoosvobodilno gibanje/NOB.

Po podatkih v zbornikih iz taborišč in po drugih dostopnih podatkih Šiftar med drugim navaja naslednje:²⁷

- po informaciji Odbora Zveze borcev iz Črnomlja so jeseni 1943 eno romsko družino internirali na Rabu,
- 7. marca 1943 je v taborišče Auschwitz-Birkenau prispel transport 897 Romov in 510 Rominj z otroki iz Nemčije, Poljske, Češkoslovaške ter neznano število romskih družin iz Jugoslavije,
- iz Novega mesta so 2. decembra 1943 poslali v Auschwitz 77 Romov, ki se niso nikoli vrnili, od tega 20 otrok v starosti od 5 do 10 let. Iz podatkov arhiva o deportiranih v Auschwitz je med drugim razvidno, da je v letu 1943 prispelo tudi »neznano število romskih družin iz Jugoslavije«.

Zakaj je treba poznati zgodovinska dejstva

Čeprav sta kulturna raznolikost in pluralizem deklarirana kot del skupne vizije sodobnih družb, ki temeljijo na spoštovanju človekovih pravic, etnične identitete in osebnega dostojanstva vsakega posameznika, stereotipi in predsodki do Romov še vedno ustvarjajo konflikte in nasprotovanja v skoraj vseh evropskih državah ter vodijo celo v nasilne rasistične napade na Rome. V vsakdanjem življenju so Romi diskriminirani in stigmatizirani na podlagi etnične pripadnosti. Kljub napredku na mnogih področjih družbenega življenja in na področju varstva človekovih pravic na splošno smo bili v sodobnem času pogosto priča nastajanju in krepitvi posebnega fenomena anticiganizma ali romofobije. V pravnem pogledu se je položaj Romov nedvomno spremenil v zadnjih desetletjih, vendar so usedline dojemanja romskega načina življenja kot nesprejemljivega za družbo ostale do danes. Dogodki ob izgonu nelegalno naseljenih Romov iz Francije v letu 2010 in nevzdržne razmere, v katerih danes živi okoli milijon Romov v ilegalnih naseljih/»kampih« v Italiji, potrjujejo, da so sovražstvu še posebno izpostavljeni »tujci« Romi, ne glede na to, da so mnogi med njimi državljani Evropske unije.

Resen problem se zrcali tudi v institucionalnem rasizmu, ki se izraža v prikriti ali

---

Izdelali so ga v jeseniškem Acroniju, granitni podstavek zanj pa je sintski skupnosti podaril kamnosek Jože Jerič.

26 TANCER (ur.), p. 114.

27 TANCER (ur.) 2011, p. 123.

direktni obliki. V javnih razpravah v posameznih državah so prisotne rasistične tendence in zaničevalne besede o romski skupnosti, ki ostajajo nekaznovane, saj Rome nekateri še vedno vidijo kot drugorazredne državljane in tako posredno opravičujejo zločine nad njimi.

Bolj poglobljeno poznavanje zgodovinskih okoliščin je zato nujno za ozaveščanje prebivalstva o skrajnih posledicah sovraštva do Romov, ki se je pokazalo v uničevalnih načrtih nacizma, ki so imeli za cilj fizično uničenje Romov. Poznavanje zgodovinskih okoliščin bo prispevalo tudi k nadaljnjemu razvoju in emancipaciji romskega naroda v Evropi in k preprečevanju in odpravi sodobnih oblik rasizma, nestrpnosti in ksenofobije.

Romi in holokavst

Marjan Toš

Italijanske okupacijske oblasti med okupacijo Slovenije Romov niso načrtno preganjale. V bazi podatkov o žrtvah vojne 1941–1945 in zaradi nje, ki jo vodi Inštitut za novejšo zgodovino iz Ljubljane, je evidentiranih 186 primerov smrtnih žrtev vojne med Romi, večinoma civilistov. Med Romi je tudi 7 padlih partizanov. Od tega je nemški okupator zakrivil smrt 93 Romov.

Leta 1942 so partizani pobili dve skupini Romov, skupaj z ženskami in otroki. Šerčerjev bataljon je maja 1942 na Mačkovcu pobil najmanj deset Romov, nato pa še skupino okoli 46 Romov. Druga množična usmrtitev Romov je bila v Beli krajini, kjer je Belokranjski odred 19. julija 1942 usmrtil 61 Romov iz naselja Kanižarica pri Črnomlju¹. Glavni razlog za likvidacijo Romov naj bi bilo njihovo izdajanje Italijanom, o čemer pa ni dovolj trdnih dokazov. Poznavalci razmer menijo, da je šlo za vojni zločin partizanov nad Romi in ne za genocid, saj slovenske oblasti niso nikoli načrtno ubijale Romov. Torej niso zagrešile holokavsta, kot je bilo doslej zabeleženo v delu slovenske publicistike.

Romi (in tudi Sinti) so bili žrtve holokavsta, ki so ga izvajali nemški nacisti. Heinrich Himmler, državni vodja SS (Reichsführer SS), je namreč 15. novembra 1943 Rome tudi uradno izenačil z Judi. Genocid nad Romi in Sinti nekateri označujejo kot »pozabljeni holokavst«. Med žrtvami genocida nad Romi je bilo veliko otrok, ki so bili »poskusni zajčki« Mengelejevih medicinskih poskusov. Okoli 300 Romov je bilo pobitih ali odpeljanih v gestapovske zapore Begunje na Gorenjskem in v zbirališče Št. Vid pri Ljubljani, od koder so jih vozili v taborišča po Evropi, tudi v največje ustaško taborišče Jasenovac na Hrvaškem.²

---

1 Renato PODBERSIČ iz Študijskega centra za narodno spravo meni, da so partizanske usmrtitve Romov leta 1942 terjale okoli 160 žrtev. Našteje tri velike poboje, in sicer pri Kanižarici, pri Iški vasi in blizu Grosupljega. O problematiki smrtnih žrtev med belokranjskimi Romi je pisala Tadeja Tominšek Čehulič v Kroniki, ki je bila posvečena Beli krajini (Tadeja Tominšek Čehulič, Druga svetovna vojna in njene posledice za Belokranjce /1941–1945/, Kronika št. 3, 2010, 859–874), o Romih, ki so bili pomorjeni na Ižanskem pa je pisal Ferdo Gestrin v knjigi Svet pod Krimom (Ljubljana, 1993).

2 Rinaldo DIRICCHARDI-MUZGA, *Tudi bog je umaknil svoj pogled od Ciganov/Romov*, Ljubljana 2011.

Origins of International Research of the Roma Genocide 1938–1945

Vera Klopčič¹

Keywords: *Roma, ethnic identity, genocide, racism, European Union documents*

Roma genocide has long been neglected within the scope of the Remembrance of the Holocaust and Nazi crimes during the Second World War. Only recently, international documents and legal acts recognized and condemned the persecution of Roma as the Roma genocide, designed to physically eliminate the Roma of Europe. In the context of this paper we discuss some features and origins of the research on persecution of Roma during the Nazi era.

The paper assumes that the process of recognition of the Roma genocide within Remembrance of the victims of Holocaust is linked with the changes of the approach towards perception of specific ethnic and cultural identity of Roma. This process includes learning about the historical background, characteristics of the Romani identity, understanding and respect of the Roma identity, and is essentially linked with the international Romani movement as well as with political mobilization of Roma, that started in the second half of the 20th century. However, evolution in the understanding of cultural diversity as a richness of the whole continent that is reflected in the modern normative and political European concept as a common European value enabled wider dissemination of the ideas of Romani movement and inclusion of the protection of Roma population in the context of minority rights protection.

History of Roma in Europe is marked by forced relocations, segregated settlements or expulsions of Roma/Gypsies as marginalised groups. Historic circumstances led to the total social exclusion of Roma in the past. Their nomadic lifestyle was often defined by words as “Vagrancy and begging”, automatically associated with criminal offences. On the territory of Austro-Hungarian empire special law on Gypsies was adopted in 1888, aiming to provide “efficient defence” against expected invasion of Roma/Gypsies from Romania and Moldavia who were released from slavery after the years 1855/1856. The authorities demanded accurate supply of data on the migrations and settling of Roma in different municipalities. The purpose of these lists were either expulsions or forceful settling of Roma at certain segregated and isolated territories.

Persecution of the Roma during the WWII escalated to Nazi crimes aiming at complete destruction of Roma population which was sent to concentration camps or force labour camps. At the European level, the second of August is marked as the International Day of commemoration of the victims of the Roma genocide during

---

1 Dr. Vera KLOPČIČ, Institute for Ethnic Studies, Ljubljana.

the Nazi regime, in memory of the day when in the concentration camp Auschwitz-Birkenau (the “Zigeunerlager”) three thousand Roma were murdered in one day.

Historical, ethnic and psychological dimensions of the persecution of the Roma during Nazism had long been neglected in the study of Nazi crimes during the Second World War. The collection of documents, photographs and testimonies of survivors of Roma genocide, was systematically started only at the end of the seventies of the last century. In this survey we present main results of the research on Roma genocide and the persecution of the Roma during Nazism, published in last decades.

Nowadays, European institutions are committed to make up for the historical injustices against the Roma. In this context they adopted international documents and legal acts recognizing and condemning the persecution of Roma during WWII as the Roma genocide. According to the European Parliament’s Resolution on the situation of Roma in the European Union (2005), the Romani Holocaust deserves full recognition and condemnation, commensurate with the gravity of Nazi crimes.

Nevertheless, it is a relatively new field of theory, research and scientific work. In recent decades this topic has become increasingly interesting for the study of various scientific disciplines at academic level. Events related to the installation of monuments to commemorate the victims of the Roma genocide unfortunately show how long and difficult is the path to recognition and full respect for the Roma victims in practice. There were often complications even with the very notion of the name of Roma people.

Although cultural diversity and pluralism are declared as common vision in contemporary societies, based on respect for human rights, ethnic identity and personal dignity of every individual, stereotypes and prejudices against Roma still generate conflicts, rejection by the majority population, and even violent racist attacks against Roma in almost all European states. In everyday life, Roma are discriminated and stigmatized on the basis of their ethnicity. Despite progress in many areas of social life and the protection of human rights in general, we have witnessed in modern time emergence and growth of the specific phenomenon of *anti-Gypsism* or *Romophobia*. More in-depth knowledge of the historical circumstances is therefore necessary to raise public awareness about the extreme consequences of hatred against Roma which had resulted in the destructive plans of Nazism during World War II, designed to physically eliminate the Roma of Europe. However, awareness raising will also contribute to the further emancipation and development of the Roma nation in Europe and to prevention or elimination of contemporary forms of racism, intolerance and xenophobia.

Holokavst in prekmurski Romi

Franc Kuzmič¹

Med drugo svetovno vojno je doletelo tudi prekmurske Rome prisilno delo na madžarskih poljih. Nekateri so dezertirali, tiste, ki so jih prijeli, so ustrelili, nekatere pa deportirali v Nemčijo. Zagotovo pa preseneča dejstvo, da med prekmurskimi Romi v času druge svetovne vojne, ki je bila pri nas v letih 1941-1945, po do sedaj znanih podatkih ni bil deportiran in umorjen noben Rom iz Prekmurja. Iz Murske Sobotice je bilo namreč 22. marca 1945 poslano kratko poročilo, da na podlagi vsega naštetega zbiranje in izselitev Romov ne prideta v poštev.

Ključne besede: holokavst, Romi, Prekmurje, druga svetovna vojna

V tem svojem prispevku se bom omejil zgolj na genocid ali z drugimi besedami holokavst in prekmurske Rome. V osvetlitev le-tega pa bi vseeno želel podati še malce širši okvir, seveda za primerjavo.

Priselitev in bivanje Romov v Prekmurju lahko do neke mere dokumentiramo z vpisi v cerkvene matične knjige, ki so bile zapovedane od leta 1614, a jih seveda takoj povsod še niso vodili. Nekateri so bile potem uničene ali pa so se izgubile.²

Prvi do sedaj znani vpis v rojstno matično knjigo je bil v župniji Bogojina leta 1681,³ medtem ko ima J. Zadravec zapis iz leta 1690.⁴

Z nürnberškim zakonom o zaščiti nemške krvi, dve leti po tistem, ko je Hitler prevzel oblast, so bili Židje, Romi in črnici ožigosani kot ljudje nižje rase, kot nezaželeni elementi. Komisarjat za utrditev nemške narodnosti je sistematično ukrepal za uničevanje Židov, kakor tudi za postopno likvidacijo Romov.

Goebbels je za manjvredne rase razglašal uničenje z delom,⁵ medtem ko je psihiater Riter ugotavljal, da ni upanja, da bi s policijskimi ukrepi Rome lahko odvadili nomadstva, po drugi strani pa zanje tudi ni nobenega dela, ki bi ga lahko opravljali. Gauleiter Štajerske je leta 1938 poslal svojim šefom v Berlin razpravo o rešitvi romskega vprašanja s stalnim prisilnim delom, sterilizacijo in podobnimi ukrepi. Vendar je Himmler 8. 12. 1938 odredil, da je treba vse Rome registrirati pri policiji, opraviti rasno diagnozo za vse, ki bi mogli biti Romi, in jih vpisati v posebne sezname.⁶ Sezname so morali potem sestaviti v treh dneh (17.–20. 10. 1939).

Do 27. aprila 1940 so v Nemčiji pošiljali Rome v koncentracijska taborišča posamično,

1 Mag. Franc KUZMIČ, Murska Sobota.

2 Vanek ŠIFTAR, *Že dolgo so med nami – a smo še daleč narazen*, Murska Sobota 1997, p. 277.

3 Jožek Muc HORVAT, *Romska skupnost v Sloveniji*, Murska Sobota 2011, p. 72, Jožek Horvat - Muc navaja, da je najstarejši vpis v matične knjige v Lendavi, a ne navaja letnice.

4 Jože ZADRAVEC, *Zdravstvena kultura Romov v Prekmurju*, Murska Sobota 1989, p. 23.

5 Orig. Vernichtung durch Arbeit.

6 Po podatkih naj bi bilo živelo v rajhu 25.000 Romov, preživelo pa okrog 5000.

nato pa že z zbiranjem v poljske lagerje in geta.

Himmler je 29. 1. 1943 izdal ukaz, da morajo vse Rome poslati v taborišče Auschwitz-Birkenau.

V zasedenih deželah so romsko vprašanje reševali z večjo strogostjo. Tako tudi v bivši Jugoslaviji.

Na Hrvaškem (NDH) so že novembra 1941 izdali zakonsko odredbo, po kateri so pošiljali nezaželene in nevarne ljudi pod prisilo v zbirna in delovna taborišča. Veliko so jih poslali tudi v Jasenovac.⁷

Ustaši so v glavnem pošiljali v taborišče Jasenovac Rome v skupinah in le omenili število ali koliko vagonov jih je bilo.⁸

Ukaz Vrhovne oborožene komande na Hrvaškem 20. maja 1942 podrejenim polkovnijam je bil, da zberejo vse Rome in jih pripeljejo v koncentracijsko taborišče Jasenovac.

»Prosimo naslovljeno komando, da ukaže vsem področnim oboroženim enotam, da zberejo vse Cigane na svojem področju in jih na podlagi sporazuma z merodajnimi katarskimi oblastmi pospremijo v Jasenovac.«⁹

Približno 300 Romov iz drugih delov Slovenije je bilo med drugim pobitih in odpeljanih v gestapovske zapore Begunje in zbirališče Št. Vid nad Ljubljano, kjer so čakali nadaljnjo usodo: koncentracijska taborišča po Evropi, tudi Jasenovac, drugi izgnani v Srbijo. Nekateri so se tam celo pridružili osvobodilnemu gibanju.

V Jasenovcu je podatek, da je bilo v tedanjem obdobju NDH usmrčenih preko 16.000 Romov. Srbski zgodovinarji so mnenja, da ta številka sega do 100.000 ubitih Romov.¹⁰

Evropski zgodovinarji so si enotni v trditvah, da je bilo v času druge svetovne vojne uničenih 500.000 Romov.¹¹ Po drugih nepopolnih podatkih naj bi bilo v času fašističnih preganjanj izgubilo življenje več kot 3,600.000 Romov.¹²

Ob zadnjem popisu leta 1931, torej deset let pred drugo svetovno vojno, je bilo v Prekmurju v 34 vaseh 818 Romov, največ v Černelavcih/Pušča, in sicer 158.

Če vzamemo za izhodišče, da je v desetih letih (v primerjavi s 1921) njihovo število

---

7 Dragoljub ACKOVIĆ, *Stradanja Roma u Jasenovcu*, Beograd 1994.

8 Vladimir DEDIJER, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd 1987, p. 304.

9 Arhiv VII., a. NDH, k. 145, reg. br. 38/16.

10 DEDIJER 1987, p. 93.

11 DEDIJER 1987, p. 71.

12 ŠIFTAR 1997, p. 103.

naraslo za 200, potem bi jih lahko bilo leta 1945 okrog 1100.

Nemški Rom Romani Rose, aktivist, borec za romske pravice in odvetnik, si je več desetletij prizadeval, da bi Nemčija priznala rasno čiščenje, ki se je zgodilo nad Romi, in obenem spoštovala status etnične manjšine. To mu je uspelo leta 1975.¹³

Nekoliko bolj znosno je za Rome v Prekmurju postalo jeseni 1944, ko so prevzeli oblast njilaši (puščičasti križarji) in so uvedli nacistične metode.

Podžupan Železne županije je 7. februarja 1945 prejel dopis, da je treba zaradi varovanja vojaške in zasebne lastnine, zaščite prebivalstva in vojaških tajnosti na območjih, kjer potekajo vojaške operacije, in v zaledju zbrati Rome in jih odstraniti s teh območij. Ostali so lahko le tisti, ki že od davno živijo na teh območjih in se dobro obnašajo. Vsak odpor Romov glede tega povelja se mora zatreti z najradikalnejšimi sredstvi. O tem so morali podrejeni organi poročati podžupanu. Iz Murske Sobote je bilo 22. marca 1945 poslano kratko poročilo, da na tem območju živi nekaj stalno naseljenih Romov, ki pošteno opravljajo poljedelska dela in imajo ali delovno knjižico ali delovno izkaznico, in da med njimi ni lenuha ne postopača, zato zbiranje in izselitev Romov ne prideta v poštev.¹⁴

Glede na različne statistične podatke naj bi bilo torej v Prekmurju leta 1945 okoli 1100 Romov.

Nemci so imeli Prekmurje leta 1941 zasedeno deset dni in so že pripravljali »preselitev Ciganov«, toda načrta niso izvedli, saj so Prekmurje predali Madžarom. Madžarski žandarji so svoje metode v pokrajini še poostriili. Najprej so Romom prepovedali uporabo dvokoles in rejo psov. Poostriili so nočne preglede naselij in v njih uvedli dnevno in nočno dežurstvo. Dežurne v naseljih so imenovali žandarji. Dežurni so morali voditi natančno evidenco. Ko je začelo Madžarom primanjkovati delavcev, so morali z ostalim prebivalstvom leta 1943 na delo tudi Romi. Iz Pušče pri Murski Soboti jih je bilo po do sedaj znanih podatkih odpeljanih na prisilno delo v Šopron okrog 10.¹⁵ Seveda se Romi niso mogli izkazati kot dobri in vztrajni delavci. Selili so jih iz puste v pusto, iz kraja v kraj, dokler jih niso začeli transportirati v Nemčijo. Skupaj z drugimi so začeli dezertirati in se skrivati. Nekatere od njih so izsledili in jih ustrelili.

Da bi koga iz Prekmurja ubili ali odpeljali v koncentracijsko taborišče, nisem zasledil. Edini primer do zdaj je Janez Horvat iz Pušče, ki pa je umrl ob zavezniškem bombardiranju taborišča na Madžarskem.¹⁶

V dostopnih seznamih koncentracijskega taborišča v Jasenovcu prav tako nisem zasledil nobenega Roma iz Prekmurja.

---

13 DEDIJER 1987, p. 93.

14 Poročilo št. 1021/1945 z dne 22. marca 1945.

15 Sonja HORVAT, Podatki, Elektronska pošta avtorju tega sestavka, 17. 1. 2013.

16 Ibidem.

Romolog dr. Vanek Šiftar je zapisal: »Okupacijo so Romi preživeli še nekaj znosno, vse dokler niso v zadnjih mesecih vojne začeli strahovlade njilaši – fašistična organizacija puščičastih križev.«¹⁷

V seznamu žrtev druge svetovne vojne v Prekmurju¹⁸ ni mogoče povsem zanesljivo izluščiti žrtev vojne med Romi v Prekmurju. Po priimkih sodeč bi lahko bili trije Romi s priimkom Baranja¹⁹, morda kateri od Horvatov²⁰ in trije Sarköziji²¹. Skoraj vsi so bili ubiti (ustreljeni), dva sta umrla v koncentracijskem taborišču Jasenovac, toda v seznamih tega taborišča jih nisem našel.

Nikica Brumen iz Murske Sobote, ki je sama bila v koncentracijskem taborišču in ga je preživela, je zbirala gradivo o taboriščih ali, kakor je sama rada dejala, »lagerčkih«. Toda dela ni dokončala. V njeni zapuščini sem pregledal zbrano gradivo in sezname raznih taborišč, toda med žrtvami iz Prekmurja nisem zasledil nobenega romskega priimka.

Prav tako ni nobene omembe med žrtvami iz Auschwitza, tudi tam v seznamih ni zaslediti nobenega Roma iz Prekmurja. V taboriščih so običajno popisovali prispele po transportih, ne pa toliko po narodnosti. Med objavljenimi seznamami transporta Romov v Auschwitz je le seznam Romov iz okolice Novega mesta, in sicer z dne 2. decembra 1943, kjer je na seznamu 77 ljudi,²² s pripisom, da ni znano, da bi kdo preživel.²³

Tudi v zbornikih, ki so tiskani v slovenskem prostoru, o tem ni zaznati prav nič.²⁴

Po vojni so se nekateri Romi iz Prekmurja ob umiku sovražnikovih enot priključili skupinam, ki so odstranjevale mine in druge ovire. Nekaj se jih je celo vključilo v hitro formirane vojaške enote, ki so sodelovale v boju z Nemci in njihovimi zavezniki.²⁵

Naslednja, še ena zanimivost je, da v Prekmurju po vojni ni bil nobeden od Romov obtožen sodelovanja z okupatorjem in obsojen zaradi tega.²⁶

---

17 ŠIFTAR 1997, p. 280.

18 Ferdo GODINA, *Prekmurje 1941–1945*, 2. dop. izd., Murska Sobota 1980, pp. 220–289.

19 GODINA 1980, p. 246.

20 GODINA 1980, p. 248.

21 GODINA 1980, p. 251.

22 *Auschwitz, Birkenau*, Zbornik, Maribor 1982, pp. 564–566.

23 *Auschwitz, Birkenau* 1982, p. 566.

24 Primerjava: Lojze KRAKAR, Milan KUMAR, *Od tod so bežale še ptice*, Ljubljana 1962. V zborniku so prikazana, sicer v kratkem, taborišča Auschwitz, Buchenwald, Ravensbrück in Mauthausen; Hardvik PIRNOVAR, *Dachau*, Ljubljana 1999.

25 ŠIFTAR 1997, p. 105.

26 ŠIFTAR 1997, p. 105.

The Holocaust and the Roma of the Prekmurje Region

Franc Kuzmič¹

Keywords: *Holocaust, Roma, Prekmurje Region, WWII*

During World War II, also the Roma of Prekmurje Region were forced to work on Hungarian fields. Quite a few of them deserted; some were captured and shot, others were deported to Germany. But the surprising fact is that – according to present data – no Roma of the Prekmurje Region were deported or killed during World War II which, in Slovenia, lasted from 1941 till 1945. Namely, on 22 March 1945 a dispatch was sent from Murska Sobota stating that, for various reasons, rounding up and deportation of the Roma was not an option.

In the period of the Fascist persecution, judging by incomplete data, more than 3,600.000 Roma lost their lives throughout the world.

In 1945, according to various statistical data, roughly 1,100 Roma lived in the Prekmurje Region. In the ten days of April 1941, after the Germans occupied this territory, they were already planning for “resettling the Gypsies”, but the plan was not carried out, because the area was then handed over to Hungarians. The Hungarian gendarmes took control over the region with ever tighter methods. Their first two measures were to stop the Roma from using any bicycles and dog breeding was also forbidden. They tightened up their night inspections of the settlements. They introduced day and night surveillance. The guards in the settlements were appointed by the gendarmes and they were obliged to maintain a proper account of the Roma whereabouts. In 1943, when the Hungarians started experiencing a shortage of workers, the Roma were forced to go to work with the rest of the population. They were relocated from one Puszta to another, from place to place, until they were started to be transported to Germany. Along with others, the Roma resorted to deserting and hiding. Some of them were found and shot.

In the autumn of 1944, when the so-called Nyilas took power in Hungary and introduced Nazi methods, however, the situation eased up a little. On 7 February 1945, the deputy mayor of Vas County received a message that in order to safeguard the military and private property, and to protect the population and military secrets in the areas of military operations and in the hinterlands, the Roma from these areas had to be rounded up and removed. Only those who had been living there for a considerable time and were well behaved, could remain. Any resistance regarding this order from the part of the Roma must be suppressed by the most radical means. On this matter, the subordinate officials had to report to the deputy mayor. On 22 March 1945, a message was sent from Murska Sobota reporting that, in this area,

---

1 Mag. Franc KUZMIČ, Murska Sobota.

several Roma were permanently settled and were doing honest farm work and were in possession of employment record books or labour cards and that among them there were no idlers, no loafers, therefore rounding up and deporting these Roma was not an option.

Up until now the question remains, whether the above-mentioned message was referring only to the Roma in the area of Murska Sobota or also to those from Lendava. Since there were fewer Roma in the Lendava district, the situation there was probably similar, otherwise there would have been accounts of that, but there are none.

It may therefore be concluded that the Roma of the Prekmurje Region were fortunately not victims of the Holocaust – the fate that befell numerous Roma across Europe.

After the war, when the enemy troops were retreating, some Roma joined the teams removing mines and other obstacles. Some of them had even joined the partisans and took part in the fight against Germans and their allies.

Another interesting fact is that, after the war, none of the Roma was ever accused or convicted for collaborating with Germans.

Judje v vrstah slovenskih komunistov med obema vojnama – Ali Kardoš

Klemen Brvar¹

Podobno kot drugod po Evropi med obema vojnama so bili tudi jugoslovanski Judje močno zastopani v vrstah komunistov. Ocenimo lahko, da je bila njihova angažiranost v gibanju proporcionalno tri- do štirikrat večja od njihovega prebivalstvenega deleža. Zaradi relativno majhne judovske skupnosti v Sloveniji lahko tiste, ki so med vojnama sodelovali s KPJ in so bili judovskega porekla, vsaj po dostopnih podatkih, preštejemo na prste ene roke, čeprav obstajajo ugibanja o delni judovski provenienci tudi nekaterih vidnih slovenskih komunistov. S pestro in tragično življenjsko usodo, ki je pravzaprav simptomatična za relacije med komunisti in jugoslovanskimi Judi, tukaj izstopa Ali Kardoš.

Ključne besede: *Judje, komunizem, Kraljevina Jugoslavija, Ali Kardoš*

Britanski zgodovinar Ian Kershaw, avtor pred kratkim v slovenščino prevedene biografije o Hitlerju, na več mestih poudarja, da je bila genocidna dimenzija nacističnega režima tesno prepletena z ideološkimi in ekspanzionističnimi stališči, ki jih je Hitler začrtal že v leta 1925 izdanem delu *Mein Kampf*. Tam je na poenostavljen in psevdofilozofski način zgodovinski razvoj orisal kot rasni boj, v katerem arijsko raso spodkopava in uničuje parazitsko judovstvo. Skrajni moment v tem procesu naj bi bila brutalna vladavina Judov v Rusiji, ki pod krinko boljševizma zatira in uničuje ruski narod. Po Hitlerjevem prepričanju so takšne razmere rasi gospodarjev dovoljevale osvajalne pohode in razširitev svojega življenjskega prostora.² Rdeča nit frirerjevega manifesta, ki je boljševizem zvezala z judovstvom, je po nacističnem prevzemu oblasti leta 1933 postala ideološko ogrodje režima, iz katerega se je napajala agresivna notranja in zunanja politika nacistične Nemčije. Ta je vrhunec doživela z drugo svetovno vojno, natančneje z napadom na Sovjetsko zvezo konec junija 1941 in sledečo »dokončno rešitvijo« judovskega vprašanja. V titanskem spopadu je bila vojna z ideološko in genocidno komponento povzdignjena v križarski pohod, v uničevalno vojno za biti ali ne biti, najhujši možni sovražnik pa je postal Jud boljševik.³

Na podlagi česa je Hitler s sodelavci skoval propagandno izjemno učinkovito krilatico t. i. judoboljševizma, ki je komunizem tolmačila kot najnovejše sredstvo judovske prevlade? Čeprav je iz današnje perspektive jasno, da je šlo za skonstruiran mit, ki se je s politično radikalizacijo v 20-ih letih 20. stoletja razširil po svetu in še zlasti po vzhodni in tudi srednji Evropi, moramo pritrditi, da je bilo v boljševiških vrstah, med komunisti v zahodni Evropi in Komunistični internacionali (Kominterni)

1 Mag. Klemen BRVAR, Mariborska knjižnica.

2 Ian KERSHAW, *Hitler*, Ljubljana 2012, p. 166.

3 Zato so bili še posebej dobrodošle tarče nemških enot judovski politikomisarji v Rdeči armadi.

nesorazmerno veliko takšnih, ki so imeli judovske korenine. A zgodovinar Richard Pipes opozarja, da je bila zgodnja boljševiška stranka, ta politični katalizator komunističnega gibanja, v bistvu manjšinska sekta, samoizbrano telo, ki ni predstavljalo resničnih interesov ruskih množic. Zato tudi ne moremo sklepati, da je bilo rusko judovstvo pretežno prokomunistično. Na novembrskih volitvah v konstituantno 1917 so ruski Judje namreč v veliko večji meri podprli sioniste in demokratične socialistične stranke. Ali krajše: čeprav je bilo med ruskimi komunisti nemalo Judov, je bilo med ruskimi Judi le malo komunistov. Po drugi strani je širše evropsko judovstvo eksistiralo kot nadpovprečno izobražena plast družbe, ki je imela zaradi razprostranjenosti diaspore razpredene stike po vsem svetu. Opazne vloge tako ni igrala le v mednarodnem komunističnem gibanju, ampak tudi v kapitalističnem sistemu, da ne omenjamo umetnosti, literature in znanosti.⁴

Razloge za močan judovski karakter komunističnega gibanja moramo iskati v predrevolucionarni carski Rusiji. Tam so bili Judje vse od konca 18. stoletja, ko je Rusija anektirala vzhodne predele Poljsko-litovske zveze, primorani živeti v t. i. naselitvenem območju. V tem regionalnem getu so se preživljali predvsem s trgovino in z obrtništvom, hkrati pa doživljali naglo demografsko rast. Vse slabši gospodarski položaj, diskriminacija⁵ in ponavljajoči se pogromi, zlasti pod carjem Aleksandrom III. Romanovim, so rezultirali, da se je nesorazmerno veliko Judov pridružilo političnim gibanjem, ki so vključevala težnje po družbenem prevratu. Čeprav so se radikalni levici pridruževali predvsem nižji judovski sloji, pa je zaradi privlačne mesijanske komponente ta vsrkala precejšnje število srednjih slojev in inteligence. Diskriminacija in nasilje sta mnoge ruske in evropske Jude namreč usmerila v iskanje trajne rešitve. Poleg meščanske variante – sionizma je iluzijo pravičnejšega sveta ter pobeg od getovskih tegob in rigidnosti omogočal komunizem. Isaac B. Singer, nobelovec, ki je pisal v jidišu, v svojih spominih navaja, da je v 20. letih veliko judovskih intelektualcev v Varšavi menilo, »da bo komunizem enkrat za vselej naredil konec judovskemu problemu. V komunističnem redu ne bo Judov in Nejudov, samo eno združeno človeštvo. Religija in vraževerje bosta postala stvar preteklosti.«⁶ Podobne razloge za pristop k radikalnim gibanjem poudarja zgodovinarica sovjetskega judovstva Nora Levin: »Boljševizem je privlačil Jude z obrobja, razpete med obema poloma – judovskim in poganskim (asimilacijskim, op. K. B.) –, ki so si ustvarili novo domovino: skupnost zanesenjakov, ki je hotela preustvariti svet po svoji podobi. Ti Judje so čisto namerno in zavestno prekinili z utesnjujočim družbenim, religioznim in kulturnim življenjem Judov z naselitvenega območja in napadali kulturo judovskih socialistov in sionistov. Potem ko so se odvrnili od lastnega porekla in identitete, vendar pa se niso našli v ruskem življenju, ga znali deliti ali biti (razen v svetu partije) docela »sprejeti vanj«, so judovski boljševiki našli svoj ideološki dom v revolucionarnem univerzalizmu.«⁷

4 Richard PIPES, *Kratka zgodovina ruske revolucije*, Ljubljana 2011, pp. 312–313.

5 Ta se je izkazovala z omejevanjem družbenega delovanja: prepovedjo opravljanja državnih služb in participacije v oficirskem zboru ter z omejitvijo vpisa na univerze.

6 Isaac Bashevis SINGER, *Ljubezgen in izgnanstvo, Avtobiografska trilogija*, Ljubljana 2011, pp. 69–70.

7 PIPES 2011, pp. 308–309.

Prelom s svojo dotedanjo identiteto so potencirale revolucionarne pridobitve, ki so prinesle odpravo vseh omejitev za Jude; ti so se zdaj lahko uveljavili v sovjetskem državnem aparatu tudi tam, kjer prej niso eksistirali. Pipes na tem mestu navaja usoden preplet dveh pojavov: odpiranje vrat novega režima judovskim tovarišem je sovpadlo s križi in težavami, ki jih je zgodnji komunizem prinesel ruskemu človeku. Poenostavljen enačaj med režimom in judovstvom se je med množicami kmalu sprevrgel v judofobijo, ki so jo skrajni nacionalisti in baltski Nemci prenesli v weimarsko Nemčijo, tam pa jo je prevzel Hitler.⁸

Če je bil zgodnji komunizem s svojo vesoljno razredno solidarnostjo kot naročen, da Judje premagajo spone lastnih družbeno-kulturnih omejitev in vstopijo v novo družbo kot enakopravni člani⁹, pa je bil njihov revolucionarni univerzalizem kmalu na prepihu. Stalin je načrte, ki naj bi revolucijo iz Sovjetske zveze ponesli po svetu, kmalu po prevzemu oblasti revidiral in se usmeril v utrjevanje »rdečega imperija«. Izvoz revolucije v svet, ki ga je zastopal njegov glavni konkurent Lev Trocki (Lev Davidovič Brons(h)tein), in s tem univerzalizem sta postala politična odklona. V čistkah proti t. i. trockizmu se je Stalin znebil tudi drugih dveh judovskih boljševiških veteranov – Leva Kamenjeva in Grigorija Zinovjeva. Med letoma 1936 in 1940 je bila z vodilnih položajev v režimu odstranjena večina Judov – spekulira se, da tudi zaradi nemško-sovjetskega pakta. Stalinove judovske čistke so se nadaljevale po drugi svetovni vojni, vrhunec pa so doživele leta 1952 z likvidacijo petnajsterice, ki je bila povezana z delovanjem Judovskega antifašističnega komiteja.¹⁰

Judje v zgodnjem sovjetskem režimu torej niso imeli nepomembne vloge, a temelji njihovega udejstvovanja niso izhajali iz želje po širši politični in družbeni afirmaciji judovstva kot skupnosti z izrazito identiteto, ampak ravno nasprotno – komunizem je predstavljal možnost izstopa iz ozkih okvirov, ki so jih Judom postavljale na eni strani zunanja diskriminacija in represija, po drugi pa rigidnost skupnosti same.

V kolikšni meri so se Judje pridružili komunistom v novonastali jugoslovanski državi in kakšni so bili njihovi razlogi? Jugoslovanska judovska skupnost je bila s svojim polodstotnim deležem prebivalstva (manj kot 70.000 pripadnikov) le kamenček v mozaiku narodov in narodnostnih manjšin jugoslovanske države. Tudi skupnost sama ni bila enotna, saj je bila poleg osnovne delitve na aškenaške in sefardske Jude razdeljena tako politično kot socialno. Takšno stanje je bilo posledica procesa vse večje družbene vključenosti, ki ji je skozi 19. stoletje in prva desetletja 20. stoletja botrovala postopna gospodarska krepitev, a tudi globalni premiki v judovski diaspori z vzponom sionizma. Politična angažiranost jugoslovanskih Judov v obdobju med

---

8 PIPES 2011, p. 308.

9 V tem duhu je bila oktobra 1918 znotraj boljševiške partije ustanovljena posebna Jevsekcija.

10 Joshua RUBENSTEIN in Vladimir P. NAUMOV, *Stalin's Secret Pogrom. The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*, New Haven, London 2005, pp. 2–3. Omenjeni komite je nastal leta 1941 s podporo sovjetskega režima. Njegov glavni namen je bilo lobiranje pri Judih na Zahodu, da naj njihove države okrepijo zaveznitvo s Sovjetsko zvezo. V povojnih čistkah je mednarodno delovanje komiteja postalo pretveza, da je Stalin pod obtožbo vohunjenja, izdaje in meščanskega nacionalizma obračunal z vodilnimi judovskimi intelektualci in kulturniki, ki so v Sovjetski zvezi ohranjali judovsko kulturo. Likvidacija je znana kot noč umorjenih pesnikov.

vojnama je bila usmerjena predvsem navznoter, v skupnost, čeprav so nekateri renomirani posamezniki vstopali tudi v širši jugoslovanski politični prostor. Če so v prvih dveh desetletjih 20. stoletja vodilno vlogo imeli zagovorniki asimilacije (svoje judovstvo so razumeli le kot versko pripadnost, z narodnostnega vidika pa so se identificirali z okoljem, v katerem so živeli), so jih v novi jugoslovanski državi kmalu zamenjali sionisti. Ti so zagovarjali posvetno judovsko narodno identiteto in si na različne načine prizadevali za ustanovitev judovske države v Palestini (to ni nujno pomenilo neloyalnosti okolju, v katerem so delovali). Skupni imenovalec tovrstnih teženj je bila Zveza sionistov Jugoslavije, ustanovljena 1919. Združevala je paleto političnih orientacij, vodili pa so jo ugledni in bogati posamezniki zmerne meščansko-demokratske usmeritve. Znotraj zveze so eksistirali tako skrajni sionisti, ki so odhajali v Palestino kot pionirji pri nastajanju Erec Izraela, kot skupine, ki so podobne ideale gojile na socialističnih predpostavkah v prvih kibucih. Marksizem in socialistične ideje so na odmev naletele zlasti med manj premožnimi sefardskimi skupnostmi v Bosni in Hercegovini ter Makedoniji in med mlajšo generacijo v sionistični zvezi. Pomemben doprinos k širjenju socialističnih percepcij je imel tudi del judovske inteligence, ki je med vojnama v Zagrebu izdajala časnik *Židov*.¹¹

Najvplivnejša organizacija sionistične mladine, ki je simpatizirala z marksizmom in je judovsko državo hotela vzpostaviti na socialističnih temeljih, je bila Hašomer hacair (Mladi stražar). Skavtska organizacija, ki je mladino pripravljala na preizkušnje v kibucih in je imela leta 1938 skoraj 1400 članov, je vzdrževala tesne stike s SKOJ-em, podmladkom Komunistične partije Jugoslavije.¹² Ta je, tako kot sionistična zveza, nastala kmalu po formiranju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (na t. i. velikonočnem kongresu aprila 1919). Zgodnji politični uspehi KPJ, ki so bili posledica porevolucijskega vrenja po Evropi, so ob zaostrenih socialnih razmerah in nacionalnih turbulencah privedli do tega, da jo je režim z obznano konec leta 1920 izobčil in jo potisnil v ilegalo. Še več, z Zakonom o zaščiti države naslednje leto je bila razglašena za teroristično organizacijo, članstvo v njej pa je postalo kaznivo. Tako je KPJ večino obdobja med vojnama delovala podtalno. Ne glede na težavni položaj, ki je navznoter odzvanjal v frakcijskih bojih, je vseskozi ohranjala prisotnost na jugoslovanskem političnem prizorišču in negovala svoj revolucionarni značaj. Jugoslovanski komunisti so novo državo namreč večino časa dojemali kot protirevolucionarno tvorbo povojne versajske evropske ureditve, ki je bila uperjena proti boljševiški plimi. Na podlagi narodnostnega gordijskega vozla in socialnih perturbacij so bili prepričani, da je jugoslovanska država najšibkejši člen tega sistema in da so razmere primerljive s tistimi, ki so vladale v predrevolucionarni Rusiji. Čeprav se je morala KPJ vse bolj podrežati Kominterni, preko katere je bila v 20-ih letih izvedena boljševizacija komunističnega gibanja (ideološka monolitnost), v 30-ih pa stalinizacija (podreditev posameznih sekcij interesom Sovjetske zveze), so jugoslovanski komunisti vseskozi spretno krmarili med zunanjepolitično Scilo in notranjepolitično Karibdo. Končni rezultat samoiniciativnosti je bil prevrat, ki so ga med drugo svetovno vojno v okviru osvobodilnega boja izvedli domači revolucionarji, sicer izšolani v Moskvi.

11 Slavko GOLDSTEIN (ur.), *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988, pp. 171–173.

12 GOLDSTEIN S. 1988, p. 173.

Slika 6: Moša Pijade in Josip Broz – Tito

V luči tako oteženega delovanja je KPJ iskala zaveznike vsepovsod, tudi znotraj judovske skupnosti. Predvsem manj premožne člane skupnosti (delavce, obrtnike, male trgovce in uradnike) in del inteligence je komunistična doktrina pritegovala iz podobnih razlogov kot v Sovjetski zvezi in po Evropi: od daleč so egalitarna stališča, ki jih je obljubljal družbeni prevrat, zagotavljala enakopravnejši položaj. Hkrati se je KPJ zgodaj opredelila proti nekaterim antisemitskim pojavom v mladi državi. Po letu 1923 pa se je angažirala tudi na področju najbolj perečega notranjepolitičnega problema: narodnostnega vprašanja in vprašanja manjšin.¹³ Ideološka nadgradnja razrednega bistva revolucije v narodnorazrednega je namreč obetala tudi narodnostno osvoboditev. Kvalitativni preskok je v sebi nosil spoznanje, da imajo narodno čuteče množice za KPJ velik mobilizacijski potencial in so kot take uporabno taktično sredstvo za doseg cilja – revolucije. V to kategorijo je spadala tudi s sionizmom preprejena jugoslovanska judovska skupnost.

Čeprav so bila dvajseta leta za jugoslovanske Jude relativno umirjen čas razcveta in jih je s partijo simpatiziralo omejeno število, pa so k zgodnji komunistični agitaciji zagotovo pripomogli nekateri, ki so se udeležili boljševiske revolucije (Benjamin Finci - Binjo, Arnold Adler in Leo Miler) in kratkotrajne madžarske revolucije (skupno okoli 20 pripadnikov skupnosti). V tem obdobju so se partiji pridruževali nekateri intelektualci in predvsem judovski študenti, ki so se s komunizmom »okužili« med študijem v Pragi in na Dunaju. Po prihodu v domovino so večinoma pričeli ilegalno delovati. Domača zbirališča komunistično usmerjene mladine so bile univerze. V Beogradu so se preko študentskih združenj komunistom pridružili: novinar in slikar Moša Pijade (zaradi svojega delovanja v obdobju med vojnama in nato med narodnoosvobodilnim bojem je postal ena osrednjih osebnosti povojnega socialističnega režima), Pavle Pap (SKOJ-evski sekretar na univerzi in kasnejši funkcionar KPJ), Aleksandar Štajnfeld in Zlata Miler. Podobne razmere so vladale tudi v Zagrebu, kjer je Klub študentov – komunistov vodil Lujo Weiss. V njem so sodelovali dr. Salomon Levi (časnikar in urednik partijskega lista *Srp i čekić*),

Alfred Bergman, Miroslav Dajč (Deutsch), knjigarnar Pavao Breyer, Nisim in Moša Albahari, Viktor Rozenzweig ter Velimir Drechsler, če naštejemo samo najvidnejše.¹⁴

Slika 7: Magda Bošković

V tridesetih letih se je s poslabšanjem gospodarskih razmer in vznikom fašistične ideologije tudi znotraj Jugoslavije vpliv KPJ v judovskih krogih razširil. Komunisti so razmere, ki so bile rezultat notranje- in zunanjepolitične radikalizacije, izkoristili in v drugi polovici 30-ih let vse uspešneje delovali znotraj ljudskofrontnega gibanja. Poleg že omenjene organizacije Hašomer hacair, katere pripadniki so se z zapiranjem možnosti odhoda v Palestino v vse večjem številu vključevali v SKOJ (npr. Moša Albahari, Leon Geršković in Pavel Wertheim¹⁵), je KPJ tesnejše stike navezala tudi z bolj socialistično usmerjenima Kadimo (Naprej) in Tehelet lavan (Modro-beli). Manj sionistično orientirana, a zato bolj radikalno marksistična je bila judovska delavska organizacija Matatja. Ustanovljena je bila leta 1923 in je imela pred vojno okoli 1000 članov, pretežno Sefardov iz Sarajeva in Bosne. Ker so jo oblasti sumile, da jo usmerja KPJ, je bilo leta 1936 več deset njenih članov obtoženih.¹⁶ Zahteve po demokratizaciji političnega sistema, narodnoobrambna usmeritev in protifašizem so komunistom približali tudi marsikaterega intelektualca judovskih korenin. Preko publiciranja so tako s KPJ simpatizirali Zvonimir Richtmann, Leo Mates, Pavao Markovac, Ivo Korski, Beno Stein, pesnica Magda Bošković in vodilni jugoslovanski surrealist Oskar Davičo.¹⁷

Mlade judovske aktiviste je pritegnilo tudi zbiranje prostovoljcev za špansko

14 Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, pp. 20–21.

15 GOLDSTEIN I. 2004, p. 292.

16 GOLDSTEIN I. 2004, pp. 292–293; GOLDSTEIN S. 1988, pp. 173, 175.

17 GOLDSTEIN S. 1988, pp. 19–54.

državljansko vojno. V Španiji se je borilo 34 (39) jugoslovanskih Judov; 7 jih je padlo, 23 pa se jih je vrnilo v Jugoslavijo. Od zagrebških Judov so se v Španiji borili npr. Velimir Drechsler, Samuel Lerer, Robert Domani (poveljeval je topovski bateriji) in Alfred Bergman (organizator zagrebških in bosanskih judovskih prostovoljcev). Po kolapsu Jugoslavije aprila 1941 se je večina judovskih španskih borcev pridružila narodnoosvobodilnemu boju (v boju so padli npr. Bergman, Domani in Moša Albahari).¹⁸ Po vojni je naziv narodnega heroja dobilo 10 judovskih borcev, med njimi tudi Moša Pijade, Pavle Pap, Nisim Albahari, Samuel Lerer in Robert Domani. Prva dva sta se v obdobju med vojnama v hierarhiji KPJ povzpela najvišje: na peti državni konferenci KPJ leta 1940 v Dubravi sta bila sprejeta v centralni komite partije.¹⁹

Koliko jugoslovanskih Judov se je v obdobju med vojnama pridružilo KPJ, je zaradi njenega ilegalnega delovanja težko natančno opredeliti. Na precejšnjo pripadnost, glede na majhen odstotek judovskega prebivalstva v Jugoslaviji, namigujejo podatki o obtoženih v političnih procesih, ki jih je režim sprožal proti članom KPJ. Med obtoženimi komunisti so bili redno tudi tisti z judovskim poreklom (skupno okoli 5 %, še več v Sarajevu in Beogradu), prav tako med političnimi zaporniki v Lepoglavi in Sremski Mitrovici (okoli 3 %). Pomemben indikator je tudi udeležba v španski državljanski vojni: med jugoslovanskimi prostovoljci je bilo 34 (39) Judov, kar znaša več kot 2 % skupnega števila. Na podlagi teh podatkov lahko ocenimo, da je bila angažiranost Judov v vrstah komunistov proporcionalno tri- do štirikrat večja od njihovega deleža prebivalstva v državi.²⁰

Ker je bil vpliv partije na judovsko skupnost očiten predvsem tam, kjer je bila dejavnejša in je eksistiralo večje število Judov, torej v mestih (Beograd, Zagreb, Sarajevo, Osijek ...), lahko Jude, ki so med vojnama sodelovali s slovenskimi komunisti, vsaj po dostopnih podatkih, preštejemo na prste ene roke. V tridesetih letih je namreč na območju Dravske banovine (Slovenije) živelo med 800 in 1000 Judov, od tega v Prekmurju, kjer sta eksistirali judovski občini v Murski Soboti in Lendavi, več kot polovica.²¹ Romano jih v spisku na koncu knjige Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata poimensko navaja le pet. Prvi je Izak Baruha Sion, bančni uslužbenec iz Ljubljane, ki je od aprila 1936 deloval med oficirji ljubljanskega vojaškega garnizona.²² Omenjeni so še murskosoboška sindikalista Ignac Boroš in Zoltan Boroš²³ ter Evgen Kardos²⁴ in

18 GOLDSTEIN I. 2004, pp. 294–295.

19 ROMANO 1980, pp. 24 in 25.

20 GOLDSTEIN S. 1988, p. 174.

21 Andrej PANČUR, *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokausta*, Celje 2011, p. 5.

22 ROMANO 1980, p. 482; PANČUR 2011, p. 136.

23 ROMANO 1980, p. 339. Prvi je bil trgovski potnik, rojen 1921, ki se je med vojnama pridružil SKOJ-u, zaradi aktivizma v sindikalnem gibanju je bil leta 1939 aretiran in zaprt, po aprilski katastrofi se je pridružil odporu, a so ga ustaši kmalu odkrili in ubili v taborišču Jadovno leta 1941. Drugi je bil natakar, rojen 1912, med vojnama se je pridružil KPJ, deloval je skupaj z Ignacem in bil leta 1939 aretiran; ubit je bil julija 1941 v Jadovnu.

24 ROMANO 1980, p. 404. Murskosoboški trgovec, rojen 1913, član okrajnega komiteja KPJ v Prekmurju, po razpadu Jugoslavije in madžarski okupaciji Prekmurja je deloval kot organizator vstaje in saboter/diverzant; madžarske oblasti so ga po spodleteli likvidaciji soboškega župana Ferdinanda

Vladimir Aladar (Ali) Kardoš.²⁵ Življenjska pot slednjega je za pripadnika jugoslovanske judovske skupnosti, ki je simpatiziral s komunisti, pravzaprav simptomatična, zato jo predstavljam podrobneje.

Slika 8: Obešenje Štefana Cvetka in Evgena Kardoša na dvorišču soboškega gradu

O pomenu in vlogi Alija Kardoša v komunističnem gibanju v Prekmurju pričajo informativni, a mestoma netočen življenjepisi v Romanovem seznamu, spominska pričevanja Rudija Čacinoviča, publicista, družbenopolitičnega delavca, novinarja in diplomata SFRJ ter v mladosti Kardoševega sopotnika, in prvi celoviti prispevek o Kardošu iz leta 1975 izpod peresa Franca Kuzmiča. Ali Kardoš, eden redkih prekmurskih Judov, ki so se politično profilirali zunaj skupnosti, se je rodil 4. februarja 1914 v Murski Soboti v obubožani meščanski družini malih trgovcev. Po izgubi očeta Ignaca v prvi svetovni vojni je majhno trgovino upravljal njegova ovdovela mati, Ali je imel še starejšo sestro in brata Iva, ki je delal kot trgovski pomočnik. Družina ni bila ortodoksna, ampak je vseeno negovala judovske običaje. S Čacinovičem sta bila sošolca v ljudski šoli in del gimnazije, potem pa je Kardoš šolanje nadaljeval na trgovski šoli v Čakovcu na Hrvaškem. V okviru tamkajšnje dobro organizirane judovske občine se je navzel sionizma in se navdušil nad idealom življenja v kibucu. Po vrnitvi domov je, po posredovanju enega od sorodnikov, opravljal prakso v Benkovi kreditni banki. Čeprav je s komunizmom simpatiziral že prej, so se spričo uvida v materialne neenakosti in neenakopravnost njegova stališča utrdila, ko se je zaposlil v upravi Cvetičeve tovarne konfekcije. Hkrati ga je Čacinovič pritegnil med t. i. mladoprekmurce, ki so v pokrajini razpečevali komunistično literaturo. Zaradi agitacije med delavkami in pomoči pri organizaciji stavke gradbenikov je službo leta

---

Hartnerja prijela in obesile 3. oktobra 1941 na portalu soboškega gradu.

25 ROMANO 1980, p. 404.

1934 izgubil. Že leto prej je bil sprejet v prvo celico KPJ v Prekmurju, postal njen sekretar in bil zadolžen za sindikalno organizacijo (znana je bila kot Alijeva trojka). Udeležil se je znane pokrajinske konference KPJ leta 1934 v Goričanah, na kateri je srečal Josipa Broza in Edvarda Kardelja. Med letoma 1934 in 1936 je sodeloval v Ljudski pravici, listu, ki ga je KPJ izdajala v Lendavi in nato v Ljubljani. V glavnem mestu se je družil z znanima slovenskima komunistoma Marijo in Jožo Vilfanom ter pisateljem Tonetom Čufarjem (Kardoš je tudi sam pesnikoval in objavljaval v Mladem Prekmurcu, Ljudski pravici in Novem času). Kot delegat se je udeležil prve konference KPS v Šmiglovi zidanici leta 1938 in druge v Joštovem mlinu na prelomu v 1940. Ko je bilo leta 1939 ustanovljeno prekmursko okrožje KPS, je postal njegov član. Oblasti so ga kot komunista februarja leta 1940 internirale v taborišče v Bileći, kjer se je seznanil z Mošo Pijadejem. V pokrajino se je znova vrnil oktobra. Po kapitulaciji Jugoslavije so nemški okupatorji Kardoša kot Juda aretirali že 7. aprila 1941. Do prihoda Madžarov 16. aprila je bil nato zaprt v Murski Soboti. Po izpustitvi se je angažiral v uporih v pokrajini, dokler ga niso 22. junija ponovno aretirale madžarske oblasti. V sodnem procesu je bilo obtoženih 81 ljudi, med katerimi je bilo 10 vodilnih murskosoboških komunistov. Kardoša so poslali v Sombotel in ga hudo mučili, nato pa v Győr in v zapor v Pecu. Tam je bil maja 1942 obsojen na 8 mesecev zopora in na odvzem madžarskih državljanskih pravic. Po prestani kazni se je za nekaj časa vrnil v Mursko Sobotu, nato pa se je umaknil v Budimpešto. Tam se je ponovno povezal s Čačinovičem, s katerim sta pomagala prekmurkim zapornikom v Vácu. 25. novembra 1942 so Kardoša prisilno mobilizirali v I. skupino judovskih delovnih enot, v okviru katere je opravljal težaško delo po različnih madžarskih krajih. Potem ko so madžarski okupatorji spomladi 1943 začeli zbirati judovsko prebivalstvo v Prekmurju, se je vrnil v Mursko Sobotu k ženi. Kmalu potem, aprila 1943, so ga oblasti poslale na utrjevalno delo v rudnik Bor v vzhodno Srbijo. Tam je z njim vzpostavil stik aktivist in begunec Janko Liška, ki je skušal organizirati pobeg, a je SS zapornike jeseni 1944 preselila v Flossenbürg na Bavarskem. Tam so Kardoša še živega, a zelo slabotnega zadnjič videli februarja 1945. Čačinovič navaja, da je osvoboditev sicer doživel, a je zaradi oslabelosti kmalu potem umrl.²⁶

Ali Kardoš je kot mnogi drugi pripadniki judovske skupnosti v Jugoslaviji h komunistom pristopil v začetku 30-ih let, ko se je KPJ reorganizirala in začejala t. i. novi kurz – širjenje političnega vpliva med množice v okviru nastajajoče ljudske fronte. Zlasti njegov angažma pri listu Ljudska pravica, tej etapi v formiranju vsenarnodnega gibanja, ki so ga sčasoma komunisti popolnoma prevzeli, priča, da je bila takratna usmeritev KPJ uspešna tudi na slovenski periferiji in med judovsko manjšino. Na odprta partijska vrata nakazuje tudi njegova udeležba na prvih dveh konferencah Komunistične partije Slovenije, ki je bila kot podružnica KPJ ustanovljena 1937. Z vidika pripadnika prekmurske judovske skupnosti je s svojo provenienco obubožane trgovske družine in kot prepričan protifašist v komunističnem gibanju vsekakor iskal

---

26 Rudi ČAČINOVIČ, *Zgodbe minulega sveta*, Murska Sobotu 1999, pp. 124–134; Rudi ČAČINOVIČ, *Poslanstva in poslaništnva: od Rakičana do Madrida in nazaj: Madžarska, Južna Amerika, Švica, Nemčija, Španija*, Murska Sobotu, Maribor 1985, pp. 18–21; Franc KUZMIČ, Prekmurski rodoljub Ali Kardoš, *Borec*, Ljubljana 1975, letnik 27, št. 1, pp. 49–52; Marjan TOŠ, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, Ljubljana 2012, pp. 55, 64–65, 67; ROMANO 1980, p. 404.

tisto, kar so iskali njemu podobni po vsej Evropi. Poudariti pa je treba, da je kljub možnosti, da ga komunistični sodrugi v zaostrenih razmerah kot Juda zaščitijo, raje izbral usodo prekmurskih judovskih sonarodnjakov, ki se je, za skupnost in zanj, razpletla tragično.²⁷

Slika 9: Ali Kardoš

Ob koncu naj morda omenim še navedbe Vladimirja Dedičerja, ki v svoji knjigi *Veliki buntovnik Milovan Đilas* iz leta 1991 med drugim navaja, da je bilo med slovenskimi medvojnimi komunisti še nekaj takšnih, ki so imeli judovske korenine, a jih očitno niso izpostavljali. Poleg hrvaškega komunističnega Vladimirja Bakarića naj bi bila deloma judovske provenience tudi vidna slovenska komunistična dr. Aleš Bebler in Josip Vidmar.²⁸ V zvezi z Beblerjem, ki je bil tudi španski bорец, vidni povojni politik, ustavni sodnik in diplomat SFRJ, sem se obrnil na njegovega sina Antona. V biografiji, ki jo je uredil in spisal o svojem očetu, lahko zasledimo, da je v času narodnoosvobodilnega boja Beblerjevo domnevno judovstvo služilo kot sredstvo politične diskreditacije: »Med drugo svetovno vojno so italijanske okupacijske oblasti v policijskih listinah ter slovenski kolaboranti v svojih publikacijah žigosali mojega očeta in njegovo sestro kot Jude.«²⁹ Navedbe mi je potrdil še Anton Bebler osebno: »Mojega očeta so leta 1941 za Juda v svoji propagandi zoper OF razglasili kolaboranti z okupatorjem. Na strani mojega švicarskega pradedca (prvega Baeblerja v Sloveniji) judovskih prednikov zanesljivo ni bilo. Drugi praded F. Goli je bil iz katoliške družine trgovcev v Trnovem (Ljubljana), morda s koreninami iz Furlanije. Ni mi znan noben podatek o njihovih judovskih prednikih.«³⁰

27 ČAČINOVIČ 1985, p. 19.

28 Vladimir DEDIČERJ, *Veliki buntovnik Milovan Đilas, priložji za biografiju*, Beograd 1991, p. 388.

29 Anton BEBLER, *Knjiga o Primožu Alešu Beblerju*, Ljubljana 2004, p. 22.

30 Anton BEBLER, elektronska korespondenca z avtorjem tega sestavka, 23. 5. 2012.

The Jews among the Slovenian Communists between the Two World Wars – Ali Kardoš

Klemen Brvar¹

Keywords: *Jews, communism, Kingdom of Yugoslavia, Ali Kardoš*

Like in all of Europe between the two World Wars, the Yugoslav Jews, too, were strongly represented in the ranks of the communists. We can estimate that their involvement in the movement was proportionally three to four times greater than that of their proportion in the population. Because the Jewish community in Slovenia was relatively small, we can “count on the fingers of one hand” the ones who, in the interwar period, were involved in the Communist Party of Yugoslavia and were of Jewish descent. Out of them stands out – Ali Kardoš – with a rich life and a tragic fate that was, in fact, symptomatic for relations between the communists and the Yugoslav Jews.

From the current perspective, communism can be described as an ideology that considerably affected the global historic development in the past one and a half century. At the same time, it is a known fact that there were many individuals of Jewish descent among the communists – either at its ideological stage or later on, when it was a totalitarian political system. However, the reason for the mass inclination of Jews towards communism did not lay in Hitler’s propaganda construct that Bolshevism was merely the latest cloak of Jewish predominance, but rather in the possibility for individuals of a discriminated community to tear themselves out of the confines of this community. The Nobel Laureate Isaac B. Singer explained his gravitation towards this social radicalism through the prevalent belief of that time, that “communism will come to an end with the Jewish problem once and for all. In a communist regime there will be no Jews and non-Jews, just one united mankind. Religion and superstition will become a thing of the past”.

In the interwar period, communism has resonated among the impoverished Eastern European Jews as well as among the Jewish elites of Western Europe. The newly established Yugoslav state was no exemption; the Yugoslav Jewish community was merely a pebble in its mosaic of nationalities. But the community itself was not uniform, for alongside the cardinal division between the Ashkenazim and Sephardim, it was also divided at a political and social level. The political involvement of the Yugoslav Jews in the interwar period was primarily focused inwards, on the community, even though some renowned individuals also entered into the broader Yugoslav political arena. If, at the beginning of the 20th century, the leading role

---

1 Mag. Klemen BRVAR, Maribor Public Library.

was played by the advocates of assimilation, the new situation produced a recast by the Zionists, secular Jewish identity apologists and visionaries of the Jewish state formation. They were united in the politically colourful Yugoslav Zionist Union (Zveza sionistov Jugoslavije; 1919), part of which were also groups that wanted to establish Eretz Israel on a socialist foundation. For the most part, such starting-points resonated with the less wealthy Sephardim communities and the younger generation.

The most influential Zionist youth organisation, which shared this vision, was Hashomer Hatzair (transl. Young Guard/ian); its members kept in touch with the Young Communist League of Yugoslavia (Savez komunističke omladine Jugoslavije; SKOJ), the youth wing of the Communist Party of Yugoslavia. The latter was founded soon after the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kraljevina SHS) – in April 1919, at the same time as the Yugoslav Zionist Union. Early political successes of the Communist Party of Yugoslavia (abbr. Party; Komunistička Partija Jugoslavije, KPJ), which were the result of tense social and national circumstances, led to its banishment, at the end of 1920, and it was forced underground – where it was active until the downfall of the state. Regardless of the difficult situation that echoed inwards in fractional fights, the KPJ persisted with its presence on the political stage and nourished its revolutionary character throughout this period. Namely, most of that time, the perception of the new state by the Yugoslav communists was in the scope of anti-revolutionary formation by the Versailles settlement, which was directed towards stemming the Bolshevik tide. On the basis of national and social perturbations they concluded that the Yugoslav state was the weakest link of this system and that the circumstances were comparable to those of pre-revolutionary Russia. Although with time the KPJ had to increasingly subordinate itself to the Comintern (Russ. Komintern) – through which the “Bolshevization” (ideological monolithism) of the 20’s was realized as well as the Stalinization of the communist movement (subordination of individual sections to the interests of the Soviet Union) in the 30’s – the Yugoslav communists managed to adroitly steer between the foreign political Scylla and inner-political Charybdis.

In the light of its ever greater difficulty of functioning, the KPJ searched for allies everywhere, also among the Jewish community; Jews from all across Europe were drawn to it for the same reasons. After 1923 the KPJ was also engaged in the area of the most urgent inner-political problem: the national question and the question of minorities. Such qualitative leap in itself was full of recognition that the masses with the national sense consider the KPJ as a great mobilization potential. Part of this category was surely the Yugoslav Jewish community, interweaved with Zionism.

Although the 20’s were a relatively peaceful period of prosperity for the Yugoslav Jews and only a few of these Jews sympathized with the Party, but some of them who were part of the Bolshevik and Hungarian revolution, surely helped with the early communist agitation. In this period, the Party was mainly joined by the Jewish students who got “infected” with communism during their studies in Prague and Vienna. The universities at home were also meeting places of the communists,

predominately the ones in Belgrade and Zagreb; in this manner, the movement was joined by, for example, Moša Pijade and Pavle Pap, later well-known functionaries of the KPJ, as well as Salomon Levi, Alfred Bergman, Nisim and Moša Albahari, to mention only the most renowned.

In the 30's, at the time of the economic crisis and the rise of fascism, the influence of the KPJ among the Jews grew considerably. Along with the Jewish Guard(ian)s, the communists established stronger connections with other Jewish organizations – the most prominent of them was the workers' organization Matatja in Sarajevo. Simultaneously, the KPJ managed to attract the "left" intellectual circles: e.g. Zvonimir Richtmann, the poetess Magda Bošković and Oskar Davičo, a leading Yugoslav surrealist. The Young Jewish activists were attracted also by recruitment of volunteers for the Spanish Civil War.

The exact number of Yugoslav Jews who, in the interwar period, joined KPJ, is difficult to determine due to its underground, illegal status. That the membership might have been considerable, is suggested by the data about the accused at the political trials performed by the regime against the members of the KPJ. An important indicator was also the participation in the Spanish Civil War. According to these data, we can estimate that the involvement of Jews in the ranks of the communists was proportionally three to four times greater than their proportion in the population.

Because the influence of the Party on the Jewish community was obvious mainly in the areas, where Jews lived in larger numbers (Belgrade, Zagreb, Sarajevo, Osijek etc.), we could "count on the fingers of one hand" the Jews who collaborated with the communists during the interwar period – at least judging by the available data. Namely, in the 30's about 800 to 1,000 Jews lived on the territory of the Drava Banate, more than a half of them in the Prekmurje Region. The literature mentions Izak Baruh Zion who was active in Ljubljana, as well as the syndicalists Ignac and Zoltan Boroš of Murska Sobota, who, in 1941, ended up in the concentration camp Jadovno. Also mentioned are brothers Evgen Jeni Kardoš and Vladimir Aladar (Ali) Kardoš. The life path of the latter as a member of the Yugoslav Jewish community who sympathised with the communists, was actually quite symptomatic.

Ali Kardoš, one of the few Jews from the Prekmurje Region, who was politically profiled outside the Jewish community, was born on 4 February 1914 in Murska Sobota, to an impoverished middle-class family of petty merchants. After losing his father in World War I, their little shop was managed by his mother. The family was not orthodox, but kept Jewish traditions. Following the end of primary school, Kardoš continued his schooling at the trade secondary school in Čakovec; in the local well-organised Jewish community he embraced Zionism. Upon his return home and after an intervention of one of the relatives, he pursued his profession in the Benk's credit bank. Although he sympathised with communism earlier, his commitment to the movement crystallized when he got employment in the management of Cvetič's clothing factory. At the same time, his childhood friend and communist,

Rudi Čačinovič, drew him into the circle of the so-called Prekmurje's Youth who were distributing communist literature in the region. In 1934 he lost his employment due to communist agitation among the female workers and help with organizing a construction workers' strike. A year earlier, he was accepted into the first cell of the KPJ in Prekmurje Region and became its secretary. In 1934 he attended the well-known regional conference of the KPJ in Goričane, where he met Josip Broz – Tito and Edvard Kardelj. During the years 1934 and 1936 he helped publishing “Ljudska pravica”, a paper issued by the KPJ in Lendava and later in Ljubljana. In the capital he kept company with the renowned Slovenian communists, Marija and Joža Vilfan, and the writer Tone Čufar (Kardoš himself wrote poetry and published it in the paper “Mladi Prekmurec”). As a delegate he attended the first conference of the Communist Party of Slovenia (Komunistična partija Slovenije; KPS) in Šmiglj's vineyard cottage in 1938 as well as the second one in Jošt's mill, on verge of the year 1940. In 1939, when the Prekmurje's district of the KPS was founded, he became its member. In 1940, the authorities interned him into the concentration camp in Bileća, because he was a communist; after Yugoslavia's capitulation, in April 1941, he returned to the Prekmurje Region. In the second half of the same year, after the betrayal from the Kulturbund of Murska Sobota, he was arrested by the Hungarian authorities and sent to prison in Szombathely, where he was tortured. While Ali was confined, his brother Evgen Jeni carried on with Ali's work; his attempt to liquidate the mayor of Murska Sobota, Ferdinand Hartner, failed. After treason, Jeni was hanged in front of the porch of Murska Sobota castle. When Ali Kardoš returned from prison, he became politically passive and did not join the Liberation Front of the Slovene Nation (in short: the Liberation Front; Osvobodilna fronta, abbr. OF) – as did not many other Jews from the Prekmurje Region. The last years of his life are wrapped in mystery: at the beginning of 1943, Kardoš was sent to eastern Serbia to forced labour in the mine Bor, from where the German management of the mine sent him to the concentration camp Flossenbürg in Bavaria, where he was last seen alive in February 1945.

Like many other members of the Yugoslav Jewish community, Ali Kardoš joined the communists in the early 30's, when the KPJ started to operate according to the so-called new course – spreading political activity among the masses within the framework of the nascent Popular Front. Especially Kardoš's involvement in publishing of the paper “Ljudska pravica” – at that stage of development of the all-national movement, which was gradually, but thoroughly taken over by the communists – is evidence that the direction of the KPJ at that time was successful also on the Slovenian periphery as well as among national minorities. Kardoš, a descendant of an impoverished merchant family and a fervent anti-fascist, was clearly looking for the same thing in the communist movement as many across Europe who were similar to him: “He experienced the movement as a brotherhood of all people regardless of race or origin.”

Reševanje Judov preko Maribora v letih 1938–1941 in slovenski pravičnik Uroš Žun

Marjan Toš¹

Slovenski pravičnik med narodi Uroš Žun je bil rojen v Radovljici leta 1903. Med letoma 1938 in 1941 je kot obmejni policijski komisar služboval in živel v Mariboru. Konec leta 1940, torej tik pred aprilskim napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo, je rešil skupino judovskih deklet, ki so iz Avstrije pribežala v Maribor. V tem času je tudi sicer veliko Judov iz Nemčije, Avstrije in Češkoslovaške prek Jugoslavije bežalo v druge države, zlasti v takratno Palestino. Jugoslovanske oblasti v Beogradu so tedaj vsem obmejnim postojankam, zlasti ob meji z Avstrijo, poslale dekret, po katerem so strogo kaznovali vsakega obmejnega komisarja, ki bi beguncem dovolil prehod meje. Najstrožje je ta dekret veljal za Jude. Uroš Žun tega navodila ni upošteval in je pomagal skupini 16 judovskih deklet, da so lahko prečkala mejo. Dekleta so preživela vojno in se leta 1945 naselila v britanski Palestini. Zaradi te pomoči so oblasti Uroša Žuna preganjale, posebno po nemški okupaciji leta 1941, ko se je z družino kot begunec selil iz kraja v kraj. Po vojni so se vrnili v Ljubljano, kjer je Uroš Žun delal kot srednješolski profesor. Za pravičnika med narodi je bil razglašen leta 1986. V prispevku je njegovo delovanje predstavljeno v kontekstu reševanja judovskih beguncev preko Kraljevine Jugoslavije po nacistični priključitvi Avstrije k tretjemu rajhu.

Ključne besede: Žun, Judje, Indig, begunci, nacizem, judovski otroci, Maribor, Lesno Brdo, Radovljica

Po podatkih iz leta 1937 je v takratni jugoslovanski Sloveniji (Dravski banovini) živelo 773 Judov, od katerih jih je 189 imelo tuje državljanstvo. Največ jih je imelo češkoslovaško državljanstvo (54), nato avstrijsko (37), madžarsko (31), poljsko (31) in nemško (19). Romunsko državljanstvo sta imeli dve osebi. Kot begunec pred oktobrsko revolucijo je imel Salomon Geršanovič še vedno rusko (oziroma sovjetsko) državljanstvo. To državljanstvo je verjetno imela tudi njegova žena. Presenetljivo je italijansko državljanstvo imela samo ena oseba (Laura Levi), ki se je v Ljubljano priselila šele pred nekaj leti. V Ljubljani je bila nastanjena tudi Sara Joffe iz Egipta. Med ostalimi 584 ljudmi z jugoslovanskim državljanstvom niso vsi prihajali z ozemlja sedanje Slovenije. Glede na njihovo domovinsko pravico v drugih delih nekdanje Jugoslavije bi bilo danes najmanj 86 državljanov drugih držav naslednic Jugoslavije. 63 bi jih imelo državljanstvo današnje Hrvaške, 14 Srbije, 7 Bosne in Hercegovine in 2 Makedonije. Nazadnje je bilo v popisu zajetih še 11 oseb, ki so bile brez kakršnegakoli državljanstva. Med njimi je bila štiričlanska družina Singer iz Kranja, ki je bila v postopku pridobivanja jugoslovanskega državljanstva pred tem že odpuščena iz češkoslovaškega državljanstva, jugoslovanskega pa še ni dobila. Podobno verjetno še ni uspelo pridobiti jugoslovanskega državljanstva Sidoniji in Fani Wortman, ki sta bili po poreklu iz Madžarske in sta se v Lendavo priselili že

1 Dr. Marjan TOŠ, višji kustos, direktor Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor.

pred prvo svetovno vojno. Lendavskemu kantorju Maksu Adlerju in njegovi ženi pa je kasneje uspelo pridobiti jugoslovansko državljanstvo. Leta 1939 je po 33 letih bivanja v Prekmurju dobil jugoslovansko državljanstvo tudi nekdanji ogrski državljani in lendavski trgovec Edvard Schwarz z družino. Čeprav je bil v popisu Judov iz leta 1937 naveden kot apatrid, se je v resnici šele leta 1939 odrekel madžarskemu državljanstvu.²

Pred drugo svetovno vojno je na vsem jugoslovanskem ozemlju vprašanje pridobivanja državljanstva urejal Zakon o državljanstvu Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev z dne 1. novembra 1928.³ Po tem zakonu so tuji državljani z naturalizacijo lahko postali jugoslovanski državljani, če so zaprosili za državljanstvo in bili takrat stari najmanj 21 let, če so na ozemlju jugoslovanske države nepretrgoma stanovali najmanj deset let, če so bili dobrega vedenja, če so lahko vzdrževali sebe in svojo družino, če jim je domača občina zagotovila sprejem v domovinsko zvezo in če so bili ali bodo sigurno odpuščeni iz tujega državljanstva. Po še bolj enostavnem postopku so jugoslovansko državljanstvo dobili ljudje, ki so na ozemlju jugoslovanske države bivali nepretrgoma 30 let, ne da bi izpolnjevali v zadnjih desetih letih kakršne koli obveznosti do dosedanje domovine. Jugoslovansko državljanstvo pa je bilo mogoče dobiti ne samo po redni poti po preteku najmanj desetih let, temveč tudi po izredni poti. Pred desetletnim rokom in brez odpusta iz tujega državljanstva so tako lahko dobili jugoslovansko državljanstvo tuji državljani, ki so dobili profesorsko službo na univerzi, nadalje osebe, katerih sprejem v državljanstvo zahtevajo državne koristi, in naposled še osebe, ki imajo zasluge za državo. O naturalizaciji po izredni poti je odločal minister za notranje zadeve po odločbi ministrskega sveta. Z leti tuji Judje v Jugoslaviji niso le vedno težje dobivali jugoslovanskega državljanstva, temveč so imeli vedno večje težave že pri podaljšanju dovoljenja za bivanje v državi.⁴

Ljubljana, Maribor, Murska Sobota in še celo nekatera manjša mesta v Sloveniji in na Hrvaškem ter lovski dvorec Lesno Brdo pri Vrhniki so imeli pomembno vlogo pri reševanju judovskih beguncev, ki so – še zlasti po Anshlusu, tj. po priključitvi Avstrije nemškemu rajhu (13. 3. 1938) – iskali zatočišče v Kraljevini Jugoslaviji.⁵ Pri reševanju Judov je bila zelo pomembna vloga obmejnega Maribora, kar se je izkazalo tudi med tihotapljenjem nemških in avstrijskih Judov za denar preko avstrijsko-jugoslovanske meje med letoma 1938 in 1941. Znan tihotapec je bil Josef Schleich, skrivnostna oseba, ki je v omenjenih letih spravila čez mejo za lasten zaslužek lepo število Judov. Pred tihotapstvom z ljudmi se je ukvarjal z različnimi vrstami trgovanja, predvsem z živili, in verjetno z njihovo prodajo na črnem trgu.⁶ Po izbruhu druge svetovne

---

2 Arhiv Republike Slovenije, ARS, AS 68, Kraljeva banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek, f. 8-2/1940, mapa 10687/1939.

3 Zakon o državljanstvu Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, X, št. 109, 19. november 1928, pp. 741–744.

4 Andrej PANČUR, Mojca ŠORN, *Tuji državljani, Premoženski in civilnopravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, rokopis študije, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2008, pp. 43–48.

5 Ana Maria GRUENFELDER, rokopis, arhiv Centra judovske kulturne dediščine Sinagoge Maribor, 2010.

6 Walter BRUNNER, Josef Schleich – graški tihotapec Judov na štajersko-jugoslovanski meji od leta 1938 do 1941, *Signal 2003/2004*, Laafeld/Potrna 2004, p. 32.

vojne, 1. septembra 1939, so se na graškega tihotapca Schleicha začele postopoma obračati judovske organizacije in z njim sklenile dogovor o sodelovanju. Dogovorili so se za znesek od 500 do 1000 RM na osebo, Schleich pa jim je obljubil, da jih bo ilegalno spravil čez mejo v Jugoslavijo in Italijo. Za vsakega petega in desetega Juda naj bi bil ilegalni transport čez mejo zastoj. Denar so mu izplačevali šele takrat, ko so dobili od emigrantov pisno novico, da je ilegalna pot v tujino uspela. Poleg tega je Schleich izvajal privatne judovske ilegalne Transporte čez mejo. Delo je očitno opravljal dobro, saj na njegov račun judovske organizacije niso dobivale pripomb. Konec januarja 1940 je z njim sklenilo posebni dogovor Združenje žrtev vojne, invalidov, vdov in sirot v osmem dunajskem okraju (Daungasse 1/a), po katerem je znašala cena za transport do Zagreba 670 RM na osebo. V dogovoru je bilo zapisano, da Schleich ne bo sklepal podobnih dogovorov z nobeno drugo organizacijo, česar pa se ni držal. Ohranjeno je pisanje Josefa Schleicha z dne 8. oktobra 1940, ki ga je poslal tajni politični policiji vodilnega oddelka Dunaj, da ima dovoljenje oddelka tajne politične policije Gradec, da Jude z veljavnim potnim listom in s potrdilom davčne neoporečnosti kar najhitreje spravi iz dežele. Pri vodilnem oddelku v Gradcu se je v osmih točkah obvezal, da se bo natančno držal vseh predpisov. Zato naproša tajno politično policijo, vodilni oddelek Dunaj, za dovoljenje, da v hiši Palestinskega urada na Dunaju uredi lokalno zbirališče za legalne »transporte«. Vnaprej se obvezuje politični policiji posredovati točno sestavo transportov.⁷ Najprej je ilegalna pot v Jugoslavijo vodila pri Minihof-Liebauu, nato pa je tihotapstvo prestavil nekoliko zahodneje, v okolico Ivnika (prelaza nad Radljami ob Dravi). Pomembna vmesna postojanka je bil Maribor, končna postaja pa v glavnem Zagreb. Vodja mariborske podružnice te tihotapske poti je bil mariborski Jud, tovarnar Willi Rossmann (Bruner o njem ne navaja nikakršnih podatkov, ki jih tudi sicer (še) nismo zasledili, zato domnevamo, da gre za Marka Rosnerja). Uredil je neke vrste podružnico zagrebškega HICEM-a, organizacije, ki je bila namenjena kot pomoč Judom, ki so bili v Nemčiji v nevarnosti ali so bili iz Nemčije pregnani, in je dobivala finančna sredstva za delovanje predvsem iz Amerike in Avstralije. Pri tihotapljenju je Schleich sodeloval z Gestapom, ta mu je naročil, da naj poišče pomočnike, ki bodo vodili Jude čez mejo. Schleich je imel zelo dobre zveze s tihotapci na jugoslovanski strani, ki so mu pomagali pri ilegalnih prehodih tudi v bližini Šentilja na štajerski strani meje. Tihotapstvo je bilo organizirano v glavnem na južnem delu štajersko-slovenske meje pri Lučanah (Leutschach) in pri Ivniku (Eibiswald). Jude so tihotapili tudi čez Radeljski prelaz, za kar je Schleich pridobil domače kmete in jim za pomoč zagotovil dobro plačilo. Njegova prva pomočnika sta bila Hartmann in Babschek, Hartmannov jugoslovanski pomočnik je bil Milan Lep. Kot vodiči so kmetje dobili za uspešno pretihotapljeno osebo 10 RM do meje in od tod do Maribora še 150 RM. Če Judje, ki so jih tihotapili ilegalno čez mejo, niso imeli denarja, so stroške tihotapljenja poravnali njihovi sorodniki v Jugoslaviji. Maribor je bil izjemno pomembna vmesna postaja, tovarnar Willi Rossmann⁸ pa odličen organizator transportov do Zagreba.

7 BRUNER 2004, p. 35, na Schleicha se je pozimi 1940/1941 obračalo vedno več judovskih organizacij, tudi »nevernih Judov«. Za transport so se zanimali tudi Judje iz Frankfurta in Hamburga.

8 Izjemno velik podpornik Judov je bil tudi najbolj znani mariborski industrialec Marko Rosner. Kot osrednjo osebnost okoli stoglave predvojne mariborske judovske skupnosti in obenem eno osrednjih mariborskih osebnosti tega časa velja izpostaviti Marka Rosnerja, rojenega 10. 5. 1888 v

Organiziral je nadaljnje Transporte z vlakom ali avtobusom in celo s taksiji iz Maribora do Zagreba. Rossmann je bil dosegljiv na Meljski cesti v Mariboru. V obsežno tihotapstvo so bili poleg tekstilnega tovarnarja Rossmanna vključeni še drugi podjetniki z avtomobili in taksisti. Eden med njimi je bil graški taksist Josef Gödl.⁹ Do jugoslovanske in madžarske meje je Jude prevažal tudi graški podjetnik taksist Gustav Leitl. Očitno je bil Schleich uspešen organizator tihotapljenja Judov, saj je po nekaterih ocenah spravil čez mejo za plačilo večje število Judov. Med njimi tudi Transporte z otroki, in to z dovoljenjem Gestapa oziroma po njegovem nalogu. Kolikšno je bilo to število, ni natančno znano, zagotovo pa ne držijo Schleichove navedbe, da naj bi bil ilegalno preko meje spravil in »rešil« 120.000 Judov.¹⁰ Verjetno ga kmalu še ne bo med pravičniki, saj je vendarle delal za denar in po nalogu tajne državne policije, torej v duhu nacističnega režima, ki je želel rajh »očistiti« Judov in »dokončno rešiti« judovsko vprašanje.

Iacobeniju (nemško Jakobeny) pri Suceavi (nemško Suczawa) v Bukovini, takrat delu Avstro-Ogrske, ki je danes v Romuniji, ki je od leta 1905 živel v Mariboru. Leta 1915 je ustanovil trgovino z blagom (*Manufaktura Marko Rosner*) v Slovenski ulici 13. Vsaj od leta 1925 je stanoval s svojo družino na Tattenbachovi 17 (kasneje Ulica kneza Koclja 17). Leta 1926 je skupaj z družabniki ustanovil podjetje »Maros«, *tvornica za obleke, d. z. o. z.*, ki je imelo sedež na Ruški cesti 45, ki pa je bilo likvidirano leta 1929. Leta 1932 je z družabnikom, prav tako mariborskim Judom Viljemom/Vilkom Loebblom/Löblom (leta 1938 je priimek spremenil v Larič), rojenim 27. 7. 1892 v Stupavi, ustanovil kar dve podjetji *Jugotekstil, d. z. o. z.* s sedežem v Melju in *Jugosvila, d. z. o. z.* s sedežem v Melju, v Gubčevi ulici 6. Leta 1933 je kupil Feldebachovo vilo na Zrinjskem trgu (naslov Kopitarjeva ulica 11). Samostojno je leta 1934 ustanovil še tretje podjetje *Tekstilna tvornica Marko Rosner* s sedežem v Melju. Njegova podjetja so leta 1939 zaposlovala okoli 1000 delavcev. Leta 1940 je sedež podjetja prenesel v Beograd in ustanovil *Roteks, d. d.*, Beograd. Kakšen je bil njegov odnos do delavcev, pove izjava enega izmed njih Jožeta Pogačnika (roj. 27. 7. 1916) iz leta 2003: »Po končani tekstilni šoli se je v letu 1938 zaposlil v Mariboru v firmi Rosner. Lastnik je bil zelo socialen do delavcev in uslužbencev, plače so bile primerne, poskrbel je tudi za porodnice in prebrano in ta odnos do delavcev je tudi na g. Pogačniku pustil pečat, ki ga je spremljal vse življenje.« (Pogum in človečnost, *Slavniki* 42, št. 7, 2003, p. 5). Sodeč po takratnem časopisju je bil zelo pogosto dobitnik revnih dijakov, podeželskih otrok, gasilcev, »revnih sokoličev in sokoličev«, mariborske bolnice in Protituberkulozne lige, pa tudi kot donator nekaterih tudi politično usmerjenih projektov, kot je bil npr. kip kralja Aleksandra Ujedinitelja. Največji v takratnem časopisju zabeleženi donaciji je podaril ob svojem 50. rojstnem dnevu leta 1938, ko je ustanovil sklad za svoje delavce in vanj prispeval začetni kapital 100.000 dinarjev in ko je pravkar ustanovljeni Akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani, ki se danes imenuje Slovenska akademija znanosti in umetnosti, prvi podaril 100.000 dinarjev. To je bila takrat kar velika vsota denarja, saj je bila hiša na Tattenbachovi 17 oz. v Ulici kneza Koclja 17 leta 1939 prodana za 650.000 dinarjev. Bil je tudi prostozidar (član lože Zagreb vsaj leta 1935) in rotarijanec (član Rotary kluba Maribor vsaj leta 1936). V sklop njegovih dobrih del sodi ne nazadnje podatek, da je bil on tisti, ki je 16 judovskim deklicam, ki jih je konec leta 1940 rešil mejni komisar Uroš Žun (*1903-1977), v Mariboru priskrbel hrano in prenočišče ter prevoz v Zagreb (glej Boris HAJDINJAK, *Maribor in mariborski Judje 1938–1941*, rokopis, arhiv Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, Maribor 2010, in Boris HAJDINJAK, *Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem. Družini Singer in Kohnstein iz Maribora, Slovenski Judje, Zgodovina in holokavst*, Maribor 2012, pp. 133–241).

9 Ta je na zaslišanju leta 1948 na deželnem sodišču v Gradcu povedal, da je Schleicha poznal od leta 1939 in ta ga je leta 1940 vzel v službo kot podjetnika z avtomobilom, da bi lahko omogočil Transporte Judov do meje. Za Schleicha je peljal približno 30-krat in pri vsaki vožnji vzel v vozilo po sedem Judov, ki jih je odpeljal do Lučan, Oseka ali Tauke, nato pa čez Radeljski prelaz do carinarnice, kjer so Jude prevzeli vodiči z druge strani meje. Hranili so jih v gostilnah, tudi do 14 dni, da so se okrepčali za pot. Hrano je za ilegalce kupoval Schleich.

10 Poznavalci ocenjujejo, da je najbolj realna oz. verjetna številka okoli 20.000 Judov.

Mnogim beguncem je pomagal poveljnik mariborske obmejne policije Uroš Žun¹¹. Jugoslovanske oblasti so še tik pred napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo vračale ilegalne judovske begunce z organiziranimi konvoji iz Ljubljane preko Maribora nazaj do meje, kjer so jih prevzemali nemški policisti.¹² Ta oblika prisilnih migracij Judov je vzpostavila neposredne povezave med pregoni Judov iz nemškega rajha in slovenskim ozemljem, in to že od leta 1933 dalje. Ljubljana, Maribor, Murska Sobota in celo mnoga manjša mesta in kraji so na Slovenskem in v sosednji Hrvaški imeli pomembno vlogo pri reševanju judovskih beguncev. S Slovenijo in našim ozemljem je povezanih kar nekaj judovskih transportov po letu 1938.¹³

Ljubljana, Maribor, Krško in lovski dvorec Lesno Brdo pri Vrhniki so bili postaje odisejade 43 otrok in mladih Judov iz Nemčije, katerim so nacisti ubili starše ali so jih internirali v koncentracijska taborišča. Transport 43 mladih iz Berlina, ki so se mu med potjo pridružili begunci iz Avstrije, Poljske in Česko-Moravskega protektorata, je na poseben način povezan s Slovenijo. Namreč, begunci so prispeli v Zagreb jeseni leta 1940; ker niso dospeli certifikati Palestinskega urada za priseljevanje, jim je bil brez certifikatov prehod skozi Jugoslavijo in druge države na poti do Palestine preprečen. Skupina je torej čakala v Zagrebu. Eden odločilnih akterjev reševanja Judov preko Maribora je bil komandir postaje mejne policije v Mariboru, Uroš Žun; »... *energičen Slovenec s črnimi lasmi* ...« je bil poklican, ko so policaji obmejne policije odkrili ženo s skupino šestnajstih deklet med osmim in šestnajstim letom, ki so jih v januarju 1941 za denar pripeljali »šleperji« na avstrijsko-slovensko mejo in jih, bežeče pred policijo, prepustili njihovi usodi. Obmejne oblasti so ženo vtaknile v zapor za interniranje, a dekleta so se znašla, drhteča od mraza in z dežjem namočeno obleko, v čakalnici obmejne policije v Mariboru. Jugoslavija je takrat že vračala nazaj ilegalne imigrante. Joseph Indig se je po nalogu Ženskega urada sionistične organizacije (WOZ) v Zagrebu napotil v Maribor – in postal priča ganljivi komandirjevi človečnosti. Omenjena skupina šestnajstih deklet, ki jim je Uroš Žun izbral dovoljenje za bivanje v Jugoslaviji, je bila po dveh tednih bivanja v Mariboru premeščena v sprejemališče Krško. Za taborišče, nameščeno v starem dvorcu, je skrbela judovska občina Zagreb. Zgradba je bila dokaj razdrta in veliko razočaranje za dekleta, a so se tudi tam, kakor tudi v Judovski občini v Zagrebu, našli dobrodelniki: med njih sto, ki so že bivali tam, in med meščani. Komisar Uroš Žun je še naprej ostal njihov tako uradni kot tudi človeški spremljevalec in pomagatelj. Ko je izvedel, da imajo nekatera od teh deklet brate v Zagrebu (ki so se že pred njimi rešili in se ustalili na Hrvaškem), jim je Žun, postavljajoč na kocko svojo policijsko kariero, izposloval dovoljenja za

11 Razglašen je bil za enega od slovenskih pravičnikov. Za enega od slovenskih pravičnikov ga je razglasil Yad Vashem 7. julija 1986. Njegovo ime je vklesano na kamnitem zidu v Parku pravičnikov. (prim. Miriam AVIEZER STEINER, rokopisno gradivo in življenjepisi slovenskih pravičnikov v Yad Vashemu, arhiv Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor). Na seznamu slovenskih pravičnikov v Yad Vashemu so še: Zora Pičulin, Ivan Breskvar, Andrej Tumej, Ivan in Ljubica Župančič in Olga Neuman.

12 Marko ZAJC, *Judovski begunci, Premoženski in civilnopravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, rokopis študije, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2008, pp. 68–69.

13 Marjan TOŠ, *Migracije in mobilnost judovskega prebivalstva na Slovenskem – od srednjeveških izgonov iz slovenskih dežel 1496–1515 do množičnih deportacij in uničenja v holokavstu 1941–1945, Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Zbirka Zgodovinskega časopisa 39, Ljubljana 2010, pp. 634–650.

svobodno gibanje na območju celotne Dravske banovine, tako da so se dekleta lahko odločila, da bodo z vlakom odpotovala v Zagreb na ganljivo srečanje z brati, in se varno vrnila v Krško.¹⁴

Slika 10: Uroš Žun

Uroš Žun je bil rojen 6. marca 1903 v Mestu št. 41 v Radovljici (danes Linhartov trg 14) očetu Valentinu in materi Olgi, roj. Jug. V Radovljici je preživel prvih pet let svojega življenja. Družina se je zaradi očetovega dela veliko selila in je nekaj let preživela tudi na Dunaju.¹⁵ Oktobra 1918 se je družina vrnila v Ljubljano, kjer je umrl oče Valentin. Po njem je takrat 15-letni sin Uroš podedoval nadarjenost in vztrajnost in je kljub materialnemu pomanjkanju nadaljeval šolanje ter uspešno diplomiral na Pravni fakulteti. Zaposlil se je v državni upravi in postopoma napredoval do položaja obmejnega policijskega komisarja v Mariboru. Maribor je bil kot obmejno mesto na poti med Dunajem in Trstom oz. Zagrebom pomembna postojanka judovskih beguncev, ki so zlasti po letu 1938 bežali pred nacistično nevarnostjo na območje Kraljevine Jugoslavije. V njej je veljala antisemitska zakonodaja, ki je tistim Judom, ki so pred nacističnim preganjanjem pribežali na jugoslovanska tla, onemogočala nadaljnji beg čez jugoslovanske meje. Žun je bil zelo dobro informiran o vsem, kar se je dogajalo v Avstriji, saj je bil s tamkajšnjimi kolegi v vsakodnevnem stiku. Uroš Žun je leta 1941 dobesedno tvegalo življenje, ko je pomagal 16 judovskim mladenkam na njihovem begu pred nacističnim preganjanjem. Kot komisar obmejne policije je mladenke odpeljal k sebi domov, jih tam nahranil in poskrbel za njihovo varno namestitvev. Uredil jim je vso dokumentacijo in se povezal z judovsko skupnostjo v

14 GRUENFELDER 2010.

15 Na Dunaju so živeli pred prvo svetovno vojno v letih 1910–1914.

Zagrebu. Podobnih primerov je bilo še nekaj, a mnogi še niso docela pojasnjeni in zgodovinopisno obdelani. Nemci so izvedeli za njegovo delovanje in naklonjenost Judom in so zanj še pred aprilsko okupacijo Jugoslavije leta 1941 razpisali tiralico. Dobro je vedel, da ga v primeru aretacije čaka huda kazen. Zaradi tega je tik pred začetkom vojne skupaj s sinom Igorjem in ženo pobegnil v Zagreb in se tam skrival z lažnimi ustaškimi dokumenti NDH.¹⁶ Po njegovem pobegu in nemški zasedbi Maribora so okupacijske oblasti aprila 1941 po zidovih hiš na glavnih ulicah Maribora celo razobesile plakate in obljubljale 100.000 mark nagrade tistemu, ki bi ga prijavil. Čeprav je mnogo Mariborčanov vedelo, da je Žun rešil judovska dekleta, in so nekateri celo vedeli, kje se zadržuje, ga ni prijavil nihče.¹⁷ V Zagrebu so Žunovi postali begunci in kmalu je zanj v Zagrebu postalo prenevarno. Zato so se selili iz kraja v kraj, da bi se izognili nevarnosti aretacije. V Zagrebu se je Uroš Žun skrival celo pod imenom nekega ustaša, ki so ga ubili partizani. Zaradi varnosti je družina zbežala naprej proti Bosni, kjer se je skrivala do konca vojne. V Maribor se Uroš Žun ni več vrnil, odšel je v Trst, kjer je delal kot lektor pri nekem časopisu.¹⁸ Aktivno je namreč obvladal več jezikov, kar mu je pomagalo pri prebijanju skozi življenje. Iz Trsta se je nato vrnil v Ljubljano, kjer je živel mirno in skromno življenje.¹⁹ Zaposlen je bil kot profesor na Ekonomski srednji šoli in na Tehnični srednji šoli v Ljubljani. Dijaki so ga imeli radi in so ga nadvse spoštovali. Umril je 4. maja 1977. leta v Ljubljani. Njegovih plemenitih dejanj pred in med vojno, zlasti še reševanja judovskih beguncev v Mariboru, so se spomnili šele leta 1986, ko je bil uvrščen med pravičnike med narodi (Righteous Among the Nations).²⁰ Priznanje in medaljo pravičnika med narodi je po pokojnem očetu Urošu Žunu sprejel njegov sin Igor. V Yad Vashemu je ime Uroša Žuna vklesano na kamnitem Zidu pravičnikov. Na slovesnosti je bila večina deklet, ki jih je Uroš Žun rešil pred nacističnim pogromom. Takrat so bile že babice z otroki, vnuki in pravnuki. Na spominski medalji, ki jo dobijo pravičniki, piše: »Kdor je rešil eno življenje, je rešil ves svet«. Tak pravičnik je bil Uroš Žun, ki ni rešil samo šestnajst deklet, temveč tudi šestnajst generacij.

---

16 NDH – Nezavisna država Hrvatska.

17 STEINER AVIEZER 2010, p. 6.

18 V nekaterih virih je navedeno, da je v Trst pobegnil še pred koncem vojne (prim. Jure SINOBAD, Zakaj bi se morali v Linhartovem letu spominjati tudi Valentina in Uroša Žuna? *Linhartovi listi*, leto 5, št. 17, 7. 2. 2006, p. 3) in da je tam dočkal njen konec.

19 SINOBAD 2006, pp. 1–3.

20 Med drugo svetovno vojno, v času popolnega moralnega propada, je obstajala manjšina, ki je zlo preglasila s tem, da je obdržala človeške vrednote. To so bili pravičniki med narodi. Delovali so proti večinskim tokovom v evropskih državah, ki so takrat vodili k uničenju Judov. Ti rešitelji so menili, da je treba preganjane Jude obvarovati in rešiti (prim. Miriam STEINER AVIEZER 2010, p. 2).

Slika 11: Seznam pravičnikov, Yad Vashem

Sicer pa je za njega manj znano, da je bil po vojni deležen tudi zanimanja takratne varnostne službe – Udbe²¹, saj so ga sumili, da je delal za ameriško in angleško obveščevalno službo. Za zdaj to ni bilo ne potrjeno in tudi ne ovrženo, saj se s podrobnejšo raziskavo tega poglavja Žunovega življenja nihče še ni raziskovalno ukvarjal. Žunova prva žena Branka Štivec se spominja, da so v času njenega skupnega življenja v Mariboru k njima prihajali mnogi uslužbenci, ki so bili plačani tudi za takšno delo. »Tudi njemu so ponujali sodelovanje, vendar ga je odklonil.«²² Bila je zelo prizadeta, ko naj bi Urošu določili hišni pripor in ko so jo glede njegovega sodelovanja z Angleži in Američani zasliševali sodelavci Udbe. »Razjezila sem se na udbovce, človek, ki je storil toliko dobrega, si takega ravnanja ne zasluži. Pa so se začudili: kako to, da vi, ki se od njega ločujete, govorite o njem samo dobro? Kaj pa naj bi bila rekla drugega o poštenjaku, kakršen je bil. Bil je res velik človek, tudi zelo razgledan, govoril je več jezikov in celo med vojno študiral.«²³ Te življenjske epizode

21 Udba, jugoslovanska tajna policija (Uprava državne bezbednosti – Uprava državne varnosti), nastala leta 1946, ko je bila OZNA razdeljena na civilni in vojaški del. Leta 1966 se je Udba preoblikovala v SDB (Služba državne bezbednosti – Služba državne varnosti SDV).

22 Darka ZVONAR, Policijski komisar je pomagal bežati, 7D, Maribor 23. 7. 1987, pp. 16-17.

23 ZVONAR 1987, Uroš in Branka Žun sta se razšla kmalu po drugi svetovni vojni. Ona (med drugo svetovno vojno je bila partizanska obveščevalka) je ostala v Zagrebu, on pa je živel in delal v Ljubljani. Branka Štivec, Žunova prva žena, se spominja, da je Uroš pred drugo svetovno vojno med drugim služboval v Rakeku. Tam se je soočil s prvimi nemškimi transporti Judov. Vagoni z lačnimi, žejnimi in umazanimi ljudmi so stali na postaji. »Ljudje so prihajali k nam v hišo, kdove kako jim tudi mi nismo mogli pomagati. Bili so različni ljudje, tudi zelo izobraženi, profesorji, zdravniki, znanstveniki in veliki reveži, toliko človeške bede na kupu, tega ni mogoče popisati. Nekateri so možu ponujali cele kepe zlata, da bi jim pomagal, niti mrvice ni vzel, potem sem slišala, da so drugi jemali.« Zanimivo je,

se spominja tudi Žunov sin Igor in pripoveduje, da oče o tem nikoli ni veliko govoril. Odločil se je, da bosta odpotovala v Ameriko in to bi se dejansko tudi zgodilo, če ne bi prišlo do že omenjenega posega varnostne službe (Udbe). Pri tem opozarja, da je agente tajne policije k Žunu poslal neki Jud iz Židovske ulice v Ljubljani in očeta so odpeljali na zaslišanje. Hotel je celo storiti samomor, se spominja Igor.²⁴ Udba je bila namreč prepričana, da »je oče tajni agent Velike Britanije in ZDA. Kmalu so ga izpustili. Ali so ga pozneje še nadzorovali, ne vem, vem edino to, da pozneje nihče od nas ni imel težav z oblastmi. Bržkone je veliko k temu pripomogla tudi njegova bivša žena, ki je Udbi razložila, kdo je bil bivši mož in kaj je počel, ko je bil policijski komisar. Čeprav je bila ločena, je o svojem možu lepo govorila.«²⁵ Uroš Žun je bil izredno izobražen človek, študiral je pravo in proti koncu življenja je obvladoval že osem ali devet jezikov. Bil je pravi poliglot. Njegovo stanovanje je bilo polno knjig, slovenskih mogoče še najmanj, bral je latinske knjige, grške, nemške, ruske, italijanske, nemške in francoske.

»Spominjam se, da se je italijanskega jezika naučil v manj kot letu dni. Leta 1941 smo morali bežati iz Maribora. Stanovali smo v štirisobnem stanovanju nekje ob reki. Skupaj z mamo Branko in očetom Urošem smo se vozili proti Zagrebu, kar naprej čez neke potoke in reke, po blatu in skozi gozdove. Avto je vozil neki Butorac in spominjam se, da vozilo nenadoma ni moglo čez potok. Oče je moral bežati dalje, kajti od svojih kolegov je izvedel, da ga lovi Gestapo. Ta je na njegovo glavo razpisal visoko nagrado. Potem smo se potepali po Hrvaški, mislim, da smo morali celo v Bosno. Oče je bil dokaj spreten in si je izmislil ime pokojnega ustaša, ki so ga likvidirali partizani. Kljub temu so ga ujeli in zaprli še z nekim človekom. Ker je računalo na podkupljive stražarje, mu je uspelo pobegniti. S kolegom sta stražarjem ponudila uri in nekaj zlatnine. Mogoče ju je to rešilo. Z mamo nisva bila v Bosni, prebivala sva v Zagrebu,« se spominja Igor Žun.²⁶

---

da Branka Štimac tudi navaja, da naj bi bil njen prvi mož Uroš Žun organiziral skrivni prevoz v Švico in da so ponoči odhajale kompozicije z židovskimi brezdomci, za katere ni bilo prostora ne v Italiji in ne v jugoslovanski kraljevini.

24 Zdenko KODRIČ, Iz takega testa so Žuni, *7D*, Maribor 13. 1. 1999, pp. 20–21.

25 KODRIČ 1999, Igor Žun navaja, da je bila njegova mama izredno lepa ženska. »Ko ni bilo očeta doma, so okrog nje moški kar frleli. In ko je oče ugotovil, kaj se dogaja, je odločno zahteval ločitev. To je dokaz, da je hotel živeti pošteno. Ni dovolil, da bi njegovo življenje bilo kakorkoli omadeževano.«

26 Igor Žun je bil izjemno priznan fizioterapevt, veljal je za posebnega strokovnjaka za zdravljenje kosti, hrbtenice in okončin. O delu in življenju slovenskega pravičnika Uroša Žuna je TV Slovenija leta 2001 posnela dokumentarni film, ki ga je zasnoval novinar Edo Žitnik.

Slika 12: Gozd pravičnikov med narodi

Na pobudo upokojenega diplomata Ivana Martelanca so v Radovljici 7. decembra 2012 svečano odkrili spominsko ploščo na rojstni hiši Uroša Žuna. Obnovljena rojstna hiša stoji na Linhartovem trgu v Radovljici. Ob odkritju so vnovič spomnili na prispevek Uroša Žuna k reševanju Judov v času nacizma. Posebej je bila izpostavljena njegova vloga obmejnega policijskega komisarja v Mariboru. Kot visoki policijski uslužbenec Kraljevine Jugoslavije je pomagal rešiti skupino 16 mladoletnih judovskih deklet, ki so bežala pred nacističnim preganjanjem in so ilegalno vstopila v Jugoslavijo. Priskrbel jim je dovoljenja za svobodno gibanje na območju takratne

Dravske banovine (jugoslovanske Slovenije) in jih povezal z judovsko skupnostjo v Zagrebu. Zaradi njegove pomoči judovskim dekletom je bila za njim razpisana tiralica. Čeprav so ga mnogi poznali, ga nihče ni izdal in se je lahko pred Nemci varno umaknil v Zagreb. Ob svečanem odkritju spominske plošče je radovljiški župan Ciril Globočnik poudaril, da »ime Uroša Žuna širši javnosti in tudi Radovljičanom še ni dovolj poznano. Zato je občina Radovljica sprejela pobudo Ivana Martelanca, da pred 110. obletnico rojstva Uroša Žuna na njegovi rojstni hiši v Radovljici namesti spominsko ploščo.«²⁷

---

²⁷ *Gorenjski glas*, 11. 12. 2012 in Katarina MARINŠEK, *Vzajemnost*, 2. 2. 2013. Ob 110. obletnici njegovega rojstva (6. 3. 1903) so v Radovljici pripravili tudi ogled dokumentarnega filma Pravičnik, ki ga je za TV Slovenija izdelal novinar Edvard Žitnik. O Žunovem življenju in reševanju judovskih deklet pa je govoril svetovalec SAZU Ivan Martelanc.

Slovenian Righteous Among the Nations Uroš Žun

Marjan Toš¹

Keywords: *Žun, Jews, Indig, refugees, Nazism, Jewish children, Maribor, Lesno Brdo, Radonjica*

In 1940, Recha Freier, the brave woman-in-action of Youth Aliyah who lived in Germany, arranged for a group of German Jewish youngsters to move to Yugoslavia, from where they were due to immigrate to Palestine. Freier organized the plan in conjunction with the German authorities and with the Jewish institutions in Belgrade and, in 1940, the children were taken in small groups, with the help of smugglers, from different places in Germany and Austria where the Aliyat HaNoar group had been active. The operation, that involved about 150 youths, including one group of sixteen girls, arrived in Maribor, on the border between Austria and Yugoslavia in January 1941. Years later, Hilde Meron, one of the girls in the group, recalled that when they arrived there, they had to wait for the smugglers, who were late. Before the smugglers reached the group, they heard shouting in Slovenian and they fled. Yugoslav policeman then discovered the Jewish girls that were trying to sneak across the border and took them to the border police in Maribor, where, Uroš Žun, a police chief, immediately understood the situation these Jews were in.

Žun treated the fleeing Jews well, let them cross the border, and even called the local Jewish community, which organized hotel rooms for the girls. Žun had received specific orders from the central government in Belgrade to return any Jewish refugees that were caught and to not allow them to cross the border, but he knew that to send the girls back to Germany was tantamount to handing them the death sentence. Out of human compassion, Žun decided to allow the girls to stay. Despite knowing that he was endangering his own life, Žun then announced to a committee that he had disobeyed an order in an attempt to shake up the local population that largely stood on the side of the authorities on the issue of helping Jewish refugees. His idea was to try to affect their standpoint. This action, at a time when Yugoslavia had a half-fascist regime, was bold and extraordinary and indeed, Žun's determination and persistence for a period of two weeks persuaded the government in Belgrade.

After these two weeks, during which time the Jewish girls were lodged in the hotel, Žun announced to them that they could go to the Krško refugee camp, from where they were moved to Villa Emma in Nonantola, Italy. They later immigrated to Palestine. Their separation from Žun was emotional and for many years after the war, they regarded Žun as the person that saved their lives.

---

1 Dr. Marjan TOŠ, Senior Custodian, director of Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor.

When the Germans later invaded Yugoslavia, Žun fled with his family to Zagreb because the Gestapo was searching for him.

The sixteen girls that Žun saved are: Tila Ofenberger (Nagler), Gizela Wiesner, Fany Zwik (Zanft), Paula Munves (Teitelbaum), Lili Neumann (Levin), Ruth Mashiah (Drinker), Irit Rosenberg, Bety Sochschevsky (Endzweig), Sonja Harary (Boros), Lola Feilchenfeld (Schindelheim), Gerda Ben Baruch (Tuchner), Maudi, Frida Stern (Endzweig), Hilde Miron (Steinhard), Berta Reich, and Eva Froehlich (Reich).

On July 7, 1986, Yad Vashem recognized Uroš Žun as Righteous Among the Nations.

Andrej Tumpej – »stari Balkanec« in slovenski Schindler iz Beograda

Marjan Toš¹

Andrej Tumpej, slovenski redovnik lazarist, organizator in urednik, se je rodil 29. novembra 1886 v Lovrencu na Dravskem polju malemu kmetu Jakobu in Tereziji, roj. Kozoderec. Umril je 5. marca 1973. leta na Čukarici v Beogradu. V spominu mnogih bo ostal njegov popularni vzdevek »stari Balkanec«, kakor se je tudi sam rad imenoval. V zgodovino se je trajno zapisal z izjemno odločnim značajem neverjetno požrtvovalnega misijonarja in gorečega katoliškega duhovnika, ki je zbujal občudovanje in spoštovanje vseh, ki so ga poznali ali z njim sodelovali. V slovenski javnosti pa je manj znan kot eden od slovenskih pravičnikov, ki so med drugo svetovno vojno pomagali reševati Jude. To njegovo humano delovanje je bilo predstavljeno tudi na znanstvenem srečanju ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta, ki ga je v mariborski univerzitetni knjižnici organizirala Sinagoga Maribor v letu 2012. Na srečanju je bil slovenski javnosti prvič predstavljen dokumentarni film Tri objube: zgodba o beograjskih Kalefih, v katerem nastopa tudi Andrej Tumpej.

Ključne besede: *Tumpej, lazarist, "stari Balkanec", Čukarica, Matilda, Rahela, Kalef, pravičnik*

Osnovno šolo je obiskoval v rojstnem kraju, gimnazijo pa v Mariboru (1899–1900), v Ljubljani (1900–1905) in v Gradcu (1905–1907), kjer je pri lazaristih študiral bogoslovje (1907–1911). V Gradcu je bil tudi posvečen v duhovnika. Kmalu je bil imenovan za profesorja verouka na katoliški gimnaziji v Carigradu (1912–1914), ki so jo vodili francoski lazaristi. Mladi duhovnik je tam iz prve roke spoznal pravoslavno in muslimansko versko izročilo in postal globoko prepričan ekumenist. Bil je fasciniran nad Carigradom in je pogosto razmišljal o tragediji razdora med kristjani. Tik pred prvo svetovno vojno se je vrnil v domovino in v Ljubljani prevzel vodstvo dijaškega doma, kjer je vzgajal fante, ki so obiskovali državno gimnazijo z namenom, da postanejo misijonarji – lazaristi. Med prvo svetovno vojno je sodeloval pri osamosvojitvi lazaristov v jugoslovanski provinci. Po vrnitvi v Slovenijo se je veliko posvečal organiziranju Misijonske mašne družbe (ta je bila ustanovljena leta 1916) in Misijonske zveze (ta je med letoma 1918 in 1945 izdajala Misijonski koledar, ki je bil namenjen širjenju misijonske misli in je prinašal nabožne tekste in poročila o misijonarstvu), kar je pripeljalo do ustanovitve misijonišča v Grobljah pri Domžalah, kjer je nastalo pomembno misijonsko središče s tiskarno in založbo Sij. Med letoma 1918 in 1926 je Andrej Tumpej izdajal in urejal Misijonski kol in od leta 1923 do 1926 še list Katoliški misijoni. Andrej Tumpej je bil v stalnih stikih s Slovenijo tudi po tem, ko jo je praktično za vedno zapustil in je deloval v drugih delih predvojne Jugoslavije. Pisal in objavljajl je članke v Misijonskem kolu in v knjigah (Peti katoliški shod, 1. Slovenski misijonski tečaj, Diaspora).

---

1 Dr. Marjan TOŠ, višji kustos, direktor Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor.

Slika 13: Andrej Tumpej

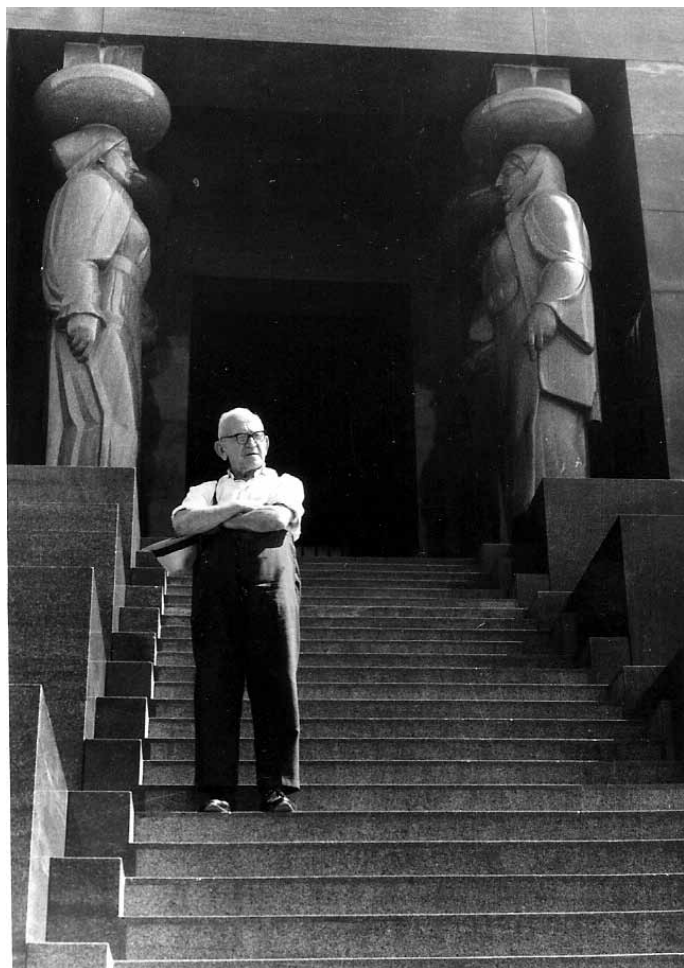
»Stari Balkanec« poln načrtov in odločnih dejanj

Težišče vsega Tumpejevega dela pa je bilo vendarle na Balkanu. Sam je namreč izjemno cenil prvega mariborskega škofa Antona Martina Slomška in se je ogrel za njegovo idejo »zedinjenja kristjanov«. Zato je z velikim veseljem odšel med pravoslavne kristjane in na povabilo škofa Gnidovca je leta 1926 postal župnik v Bitoli. Začel je aktivno delovati na ekumenskem področju in bil s svojim zgledom primer sodelovanja med katoliki in pravoslavci. Veliko je prepešal med makedonskimi kraji, mesti in vasi, odhajal pa je tudi na Kosovo in v Metohijo. Večkrat se je znašel na težko dostopnih krajih, v katerih je ljudem oznanjal krščanski nauk in opozarjal na medsebojno sodelovanje in spoštovanje. Po bogatem misijonarskem delu v Makedoniji se je leta 1929 znašel v novi župniji na Čukarici v Beogradu, kjer je bil do leta 1945. V Beogradu je bilo njegovo najbolj plodno življenjsko obdobje, saj je med drugim zgradil zdajšnjo čukariško katoliško cerkev in jo posvetil slovanskima misijonarjema Cirilu in Metodu. V cerkvi je namestil tudi njuna kipa, ki ju je dobil pri lazaristih v župniji sv. Jožefa nad Celjem, kamor ju je dal postaviti mariborski škof Anton Martin Slomšek. Poleg cerkve na Čukarici je Andrej Tumpej zgradil še župnišče in dvorano. Bil je poln življenja in izjemno aktiven na kulturnem področju. Zato ne preseneča, da je organiziral gledališko skupino, pevski in tamburaški zbor in k sodelovanju pritegnil veliko mladih. Skupine so z izbranimi programi pogosto nastopale v novi dvorani in navduševale številne obiskovalce. Kronisti navajajo, da »se je takrat v novi čukariški župniji začela prava pomlad, ki je prinašala vernikom veliko duhovnega veselja in tolažbe«. Župnik Andrej Tumpej je v mladi župniji na Čukarici veliko hodil med ljudmi, blažil njihove socialne in človeške stiske, pomagal

---

2 Andrej TUMPEJ, rokopisno gradivo, zasebni arhiv Andreja Tumpeja z Zgornje Hajdine.

pri premagovanju vsakdanjih tegob in sodeloval pri vzgoji mladih. Bil je priljubljen, ljudje so ga cenili in spoštovali zaradi njegove močne volje in trdnega značaja. Vedno in povsod je rad pomagal vsem, ki so bili pomoči potrebni. In to se je najbolj izkazalo v času nemške okupacije med letoma 1941 in 1945, ko je tudi sam veliko pretrpel zaradi nacističnega preganjanja.

Slika 14: Andrej Tumpej

Reševal je beograjske Jude

Andrej Tumpej je bil humano predan vsem ljudem tudi v težkih časih nemške okupacije Jugoslavije med letoma 1941 in 1945. Takoj po okupaciji so Nemci ustanovili posebno upravo, ki je dobila nalogo »rešiti judovsko vprašanje« do končne likvidacije. Začelo se je s popisom in zaplembo judovske lastnine, streljanjem moških in kasneje žensk in otrok, ki so jih deloma morili v posebnih plinskih tovornjakih. Judi so v paniki iskali način, da se izognejo nevarnostim in deportacijam. Nekateri so bežali v Albanijo, drugi v Dalmacijo in v hribe, večina pa je ostala v Beogradu in poskušala najti druge izhode iz težkega položaja. Le malo ljudi je imelo dovolj poguma, da so pomagali Judom. Pomoč Judom je bila namreč strogo prepovedana

in na velikih razglasih je bilo objavljeno opozorilo o strogem kaznovanju vsakega državljana, ki bi jim ponudil zavetišče. Eden tistih, ki so kljub temu Judom zagotavljali vso pomoč, je bil Andrej Tumpej. Brez obotavljanja je pomagal **Antoniji Kalef** in njenima hčerka **Matildi** in **Raheli**. Vedel je, da krši zakon, saj je bilo vsakomur prepovedano pomagati judovskim družinam. Tumpej je zbral veliko poguma in začel ponarejati dokumente: Mama Antonija Kalef je postala Antonija Ograjenšek, hčerka Matilda je dobila ime Lidija, Rahela pa Breda. S tem je trem Judinjam rešil življenje, saj so s ponarejenimi dokumenti živele v Beogradu. Preselile so se v drugo četrt, ker je bil *Dorčol*, kjer so do tedaj živele, judovska četrt in nekakšen geto, kjer so se policijske racije vrstile vsak dan. Zelo nevarno je bilo zlasti oktobra in novembra 1941, ko so potekale velike deportacije beograjskih Judov v *Sajmište* ali t. i. *Judenlager Zemlin*. Takrat so se zatele k župniku Tumpeju in v njegovi župniji našle zatočišče in uteho. Kot piše o njegovi vlogi pri reševanju Judov **Miriam Steiner Aviezer**, pa to ni bilo vse, saj je »oče Andrej« pomagal še dvema judovskima dekletoma – sestrama, katerima je priskrbel lažni izkaznici, po katerih sta bili Srbkinji. Dekleti sta se prijaviili za službo v Nemčiji in bili na žalost na železniški postaji prepoznani. Bili sta strahotno mučeni in sta v trenutku slabosti odkrili ime človeka, ki jima je pomagal. Upali sta, da jima bo to rešilo življenje, kar pa se ni zgodilo – obe sta bili ustreljeni. Župnika Tumpeja so aretirali in zasliševali, saj so hoteli izvedeti, komu vse je še dal lažne dokumente. Kljub strašnemu mučenju ni izdal družine Kalef. Ker zoper njega niso imeli dokazov, so ga iz zapore izpustili. Od težkega mučenja si ni nikoli opomogel. **Breda Kalef** se spominja, da so »z mamo in s sestro ostale dobesedno na ulici. Tedaj sem spoznala, kaj se pravi, če imaš tako pogumno in plemenito mater. Oče je bil v bolnišnici, kasneje so ga z drugimi bolniki odpeljali v taborišče, naravnost v plinsko celico. Stradale smo, še posebno mama. Če smo imele malo kruha, je šel en zalogaj sestri, en zalogaj meni, večkrat ni bilo več za mamo. Vedele smo, da bomo zdržale, le če bomo uspele prenašati lakoto, zimo in če spremenimo ime.«³ In tako se je mama Antonija Kalef obrnila na župnika Tumpeja, ki je vse tri brez obotavljanja sprejel in jim kljub grožnjam s smrtjo zaradi pomoči Judom nesebično pomagal, da so vojno preživele. »Od zdaj se ne pišete več Kalef. Vaš priimek je Ograjenšek. Vi, gospa Kalef, ostanete s svojim slovenskim imenom Antonija, hčerki pa morata spremeniti ime. Matilda bo od zdaj Lidija, Rahela pa Breda.« S tem hrabrim dejanjem je postal »oče Andrej« njihov večni rešitelj.

---

3 Miriam STEINER AVIEZER, Pravičniki med narodi – Slovenci, *Zgodovina v šoli, (Pouk zgodovine o holokavstu)*, Ljubljana 2010, pp. 2–16.

Slika 15: Katoliška cerkev na Čukarici, Beograd

Družina Kalef je ostala vse življenje v prijateljskih odnosih z župnikom Andrejem Tumpejem. Rahela Kalef je v znak hvaležnosti tudi po končani vojni obdržala ime Breda. Postala je primadona beograjske opere in je velikokrat javno omenjala pogum in humanost rešitelja Andreja Tumpeja. Na njen predlog je bil leta 2001 Andrej Tumpej razglašen za **pravičnika med narodi**. »Tako sem jokala, ko sem slišala, da bo postal pravičnik, tako sem bila srečna. To je bila po svoje mora na moji duši, vsa leta sem imela občutek, da nisem storila dovolj. Docela se mu seveda ne moremo nikoli oddolžiti, tole malenkost pa smo za njegov spomin vendarle lahko storili,« je povedala Breda Kalef⁴. Naziv pravičnik med narodi mu je bil podeljen po intervenciji nečaka Stanka, ki je leta 1998 po televiziji po naključju spremljal pogovor s pisateljico Miriam Steiner Aviezer. Ta je med drugim govorila o Zidu pravičnikov. Glede na dobroto, ki jo je »oče Andrej« pokazal med vojno, se je sorodnikom zdelo pošteno, da bi bil tovrstne posthumne zahvale deležen tudi njihov stric Andrej. Z njegovimi

4 Jure ALEKSIĆ, Še en slovenski Schindler, *Mladina*, št. 21, 28. 5. 2001.

dobrimi deli so seznanili izraelsko vlado in nato sta minili še dve polni leti, preden je prišlo uradno obvestilo iz Izraela, da bodo v duhovnikovo čast priredili posebno slovesnost, po kateri bo Andrej Tumpej postal član velike družine pravičnikov med narodi. Dobri »oče Andrej« si je vedno želel obiskati sveto mesto Jeruzalem in tudi zaradi tega so bili sorodniki zelo zadovoljni, da bo poslej tudi njegovo ime sredi Jeruzalema z vsemi častmi še dolgo pričalo o vsem, kar je v človeštvu dobrega⁵.

Od Smedereva, Skopja, Banata in nazaj v Beograd

Med letoma 1948 in 1963 je Andrej Tumpej služboval v Smederevu, ob potresu leta 1963 je šel v Skopje in tam ostal do upokojitve leta 1971, ko se je vrnil v Beograd. Tam je 5. marca 1973. leta na Čukarici tudi umrl. Veljal je za izjemno ekumenskega človeka, bil je zavzet z delom, močno angažiran med ljudmi, katerim je enostavno pomagal, ko so bili pomoči potrebni. Odlikovala ga je neverjetna energija, saj je pogosto potoval po Srbiji, bil je v Vojvodini, na Kosovu, občasno je rad odšel tudi v Makedonijo in celo v Banat. Vedno je izpostavljал ekumenski duh in bil zgled pravega kristjana, ki se je vedno znova želel razdajati za druge. Rad je maševal za ljudi tudi po kapelah in jim delil svete zakramente. V zadnjih letih svojega življenja, ko se mu je že vidno poznala starost, ni mogel več opravljati župnijskih in misijonskih del. Takrat je postal hišni župnik Družbe usmiljenih sester v Skopju. V tem mestu je delal tri leta, nato pa še dve leti v Beogradu, kjer so mu moči še vedno toliko služile, da je lahko daroval svete maše. Kot vedno in povsod v bogatem in razgibanem življenju je bil Andrej Tumpej poln dobre volje in veselja do življenja tudi v zadnjih letih življenja. Rad je pripovedoval o misijonarskih doživetjih in prijateljskih stikih s pravoslavniimi brati po Balkanu in se spominjal dobrih del v korist ljudi. Sicer pa je bil zanj značilen tudi življenjski humor, s katerim je lažje premagoval vsakdanje skrbi. Bil je iskri in marsikdaj je rad pisal o čisto vsakdanjih tegobah. V nekem pismu iz leta 1968 med drugim piše »dragim slovenskim tovarišicam« in v njem opozarja, da »smo rajši izbrali izraz tovarišica kot pa sestrinstvo in tako je tudi v tem nastal neke vrste ekumenizem in se nekako lajdamo, dokler smo skupaj. Tudi se pri nas zato ženske kregajo samo v hiši in na dvorišču, dedci pa v politiki in po kajtnogah, da ni preveč drenja in gužve. Najrajši se imamo, ko smo daleč narazen.« Ali pa dovtip na račun enega od povojnih slovenskih politikov Mihe Marinka. »Mi Slovenci si tudi zdaj lahko izbiramo: imamo dva Mihota, eden v Ameriki, eden v Ljubljani. Pa ju imamo kar radi, ker si sama vsak na svoj način služita svoj kruh – Miha Krek in Miha Marinko. Čeprav drugi Marinko je še precej svoboden in se mu je zadnjič zaluštalo, da bi zletel malo po svetu, kakor je zdaj za take narodne heroje moda. Pa so ga poslali, da je odletel v Mongolijo delat neke trgovinske pogodbe. Radio ga je

---

5 ALEKSIĆ 2001, Sorodniki se Andreja Tumpeja spominjajo kot izjemno širokega in modrega človeka, polnega vulkanske energije in pozitivnega humorja, vsestransko aktivnega in vsestransko požrtvovalnega. »V njem je vse migalo, za otroke je imel po žepih vedno pripravljeno skorjo kruha ali kak sadež. Iz svoje duhovniške žepnine mu je kljub njeni mizernosti uspelo najti fičnike, da je pomagal sponzorirati učno pot nekaj posebej nadarjenih študentov. Pod njegovo streho se je našel prostor za vsakogar. Po velikem potresu je šel na lastno željo v Skopje in tam ostal vse do upokojitve leta 1971, ko se je vrnil v Beograd, kjer je daroval svojo biserno mašo. Bil je izjemno zaveden Slovenec in tudi predan Jugoslovan, njegova največja želja pa je bila najti način, kako vendarle pomiriti Srbe in Hrvate. Globoko je bil navezan na Balkan.«

zelo pohvalil, kako ugodne pogodbe so se mu tam posrečile, ni pa nič povedal, kaj bomo Mongolom prodajali in kaj pri njih kupovali. Najbrž ptičjega mleka ne, ker ga tudi tam nimajo. Tam zelo obrajtajo kobile. Pa se bomo tega navadili in bomo začeli gojiti kobile, seveda krotke, da ne bodo prehudo ritale, če jih bomo molzli z žrebeti. Kako bomo pa kupljeno ali prodano robo tja spravljali, tudi še ne vemo. Najbrž po luftu ne, ker ne bo tako dragocena ...» In še marsikaj šaljivega je prišlo izpod njegovega peresa o socialističnem vsakdanjiku nekdanje Jugoslavije.

Bil je pravičen človek ...

Dobro leto pred smrtjo je »oče Andrej«, kot so ga radi klicali njegovi župljani, hudo zbolel. Sestre, ki so mu stregle, so vedele povedati, da je ohranil globoko vero v boga in da je bil še posebej zvest božji materi Mariji. Pred smrtjo je veliko molil in z rožnim vencem v rokah je tudi sklenil bogato življenjsko pot. Od umrlega »očeta Andreja« so se številni verniki, duhovniki, prijatelji in znanci poslovili v mrliški vežici na Čukarici. Tam se je od njega poslovil vizitator Stanko Žakelj. Pogrebna maša za pokojnim je bila v njegovi cerkvi na Čukarici in jo je vodil ljubljanski pomožni škof dr. Stanislav Lenič. Z njim je somaševalo 12 duhovnikov, med njimi tudi msgr. Alojz Turk, dr. Lujo Česlar in kasnejši župnik na Čukarici Janez Smolič. Pogrebne maše se je udeležilo tudi veliko pravoslavnih vernikov in njihovih duhovnikov, med njimi Džuro Berendžija, včasih kurat v beograjski splošni bolnišnici. Poslovilni nagovor je imel ljubljanski pomožni škof dr. Stanislav Lenič, ki je o »očetu Andreju« med drugim povedal: »Kakor so ob Jezusovi smrti njegovi znanci gledali od daleč, kot pravi evangelij, gledali za njim in klicali: Ta človek je bil pravičen! – tako, glejte, tudi mi danes gledamo za našim dragim sobratom Andrejem. Mislim, da vsi, ki smo ga poznali v dno njegove duše, lahko zakličemo: Ta človek je bil pravičen.« Na kratko je orisal Tumpejevo življenjsko, duhovniško in misijonarsko pot in med drugim poudaril, da »je bil duhovnik z vsem srcem, z vsem žarom svojega srca je skušal služiti na najboljši način svojemu Bogu in svojim bratom. Lahko bi rekli, da je prehiteval čas. Vemo, da je mnoge ideje, ki nam jih je prinesel zadnji koncil, on že dolga leta zastopal. V njem je bil duh pravega bratstva, duh ekumenizma, saj se je tako zelo skušal zblížiti z našimi pravoslavnimi brati. Ves žareč nam je v svojih razgovorih pripovedoval o svojih prijateljih, ki jih ima med pravoslavnimi brati.« V imenu župnije Čukarica se je pri pogrebni maši od pokojnega Andreja Tumpeja poslovil župnik Janez Smolič in poudaril njegove zasluge za ustanovitev in razvoj te beograjske katoliške župnije. Po maši so krsto s pokojnikom odnesli na pokopališče na Čukarici, kjer so ga pokopali v grobu poleg duhovnika Riharda Zajca. Ob odprtem grobu se je od njega še zadnjič poslovil msgr. Alojzij Turk, ki je s Tumpejem dolgo sodeloval v Makedoniji. Orisal je življenje in delo »očeta Andreja« in izpostavil njegovo izrazito ekumensko naravnost. Poudaril je tudi njegovo vlogo in pomen pri razvoju župnije na Čukarici, pri izgradnji cerkve in župnišča, pri delovanju na kulturnem področju in pri razdajanju za mlade. Ni se mogel izogniti težkim medvojnim letom, ko je Andrej Tumpej pomagal vsem trpečim ljudem, reševal je druge in pri tem pozabljal celo na lastno varnost in je večkrat tvegalo svoje življenje. Spomnil je na bogato Tumpejevo delo v Bitoli, v Kosovski Mitrovici, v Uroševcu, v Skopju in v Smederevu. V beograjski nadškofiji je požrtvovalno deloval

32 let, v skopski pa 18 let. Kar 68 let je bil član redovniške skupnosti lazaristov. Po Turkovem nagovoru so se od Andreja Tumpeja pogrebci poslovili s pesmijo Marija mati moja.

Slika 16: Grob Andreja Tumpeja

Andrej Tumpej je veljal za izjemno širokega in modernega človeka, polnega energije in pozitivnega razmišljanja. Bil je neverjetno aktiven in požrtvovalen na mnogih področjih, rad je delal za otroke in pomagal nadarjenim študentom, da so prišli do zelene izobrazbe. Veliko je storil za premagovanje socialnih stisk in mnogim ljudem pomagal pri premagovanju vsakdanjih skrbi. Vzorno je skrbel za svojo župnijo in razvijal ekumenski duh sodelovanja vseh ljudi ne glede na veroizpoved. Zanj so bili vsi ljudje bratje in sestre.

Andrej Tumpej – »Old Man from the Balkans« and Slovenian Schindler from Belgrade

Marjan Toš¹

Keywords: *Tumpej, lazarist, »Old man from the Balkans«, Čukarica, Matilda, Rabela, Kalef, Righteous Among the Nations*

Andrej Tumpej, a Slovenian Lazarist friar, organizer, and editor, was born on November 29, 1886, in Lovrenc na Dravskem polju to a small farmer and his wife, Jakob and Terezija, born Kozoderec. He died on March 5, 1973, in Belgrade. Tumpej attended primary school in his birthplace, grammar school in Maribor (1899-1900), Ljubljana (1900-1905), and Graz (1905-1907), where he studied theology at the Lazarist school (1907-1911). In Graz he was also ordained a priest. Soon he was named a professor of religious studies at the Catholic grammar school in Constantinople (1912-1914), lead by French Lazarists. The young priest came to know the Christian Orthodox and Muslim religious traditions first hand, and became a profoundly devoted ecumenist. He was fascinated by Constantinople and often deliberated on the tragedy of the rupture between Christians. After returning to Slovenia he devoted much of his time to organizing the Missionary Priest Service (Misijonarska mašna služba; founded in 1916) and the Missionary Union (Misijonarska zveza), which led to the foundation of the Missionary Training School in Groblje at Domžale, where an important missionary center with a printing and publishing house, Sij (Shine), was established. During the years 1918-1926 Andrej Tumpej issued and edited the paper *Misijonski kol (Missionary Stake)*, and during the years 1923-1926 the paper *Katoliški misijoni (Catholic Missions)*. Upon the invitation of Bishop Gnidovec he went to serve as a priest in Bitola (Macedonia) in 1926, and in 1929 in the new parish in Čukarica in Belgrade, where he stayed until 1945. From 1948 to 1963 he served in Smederevo (Serbia) and moved to Skopje when the earthquake hit the city; he stayed there until his retirement in 1971, when he returned to Belgrade. There he died on March 5, 1973. Andrej Tumpej was considered a remarkably broad-minded and modern individual, full of energy and positive thoughts. He was outstandingly active and unselfish in many areas; he enjoyed working with children and helping talented students to gain their desired education. He focused much of his work on overcoming social distress and helped many to overcome everyday troubles. He took exemplary care of his parish and developed an ecumenical spirit of cooperation among all people, regardless of their creed. For him all people were brothers and sisters.

Andrej Tumpej was humanely dedicated to all people, even during the hard times of the German occupation of Yugoslavia, 1941-1945. Immediately after their occupation

---

1 Dr. Marjan TOŠ, Senior Custodian, director of Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor.

the Germans established a special administration that had the task to “*resolve the Jewish question*” up to ultimate liquidation. It started with the census and confiscation of their property, shooting men and later women and children, some of who were murdered in special gas trucks. In panic, Jews sought a way to avoid the dangers and deportations. Only a few people had enough courage to help the Jews. Helping Jews was interdicted and large public proclamations even published a warning of severe punishment for any citizen who would offer them shelter. One of those who offered Jews help regardless of the consequences was Andrej Tumpej. Without hesitation he helped **Antonija Kalef** and her daughters, **Matilda** and **Rahela**. He knew he was breaking the law, for everyone was forbidden to help Jewish families. Tumpej summoned his courage and began to forge documents: The mother Antonija Kalef became Antonija Ograjenšek, daughter Matilda was named Lidija, and Rahela Breda. In doing so he saved the lives of three Jewish women, since they lived in Belgrade with the falsified documents. They moved into another district, as *Dorčol*, where they had lived before, was a Jewish quarter and a sort of ghetto where police raids took place every day. It was extremely dangerous especially during October and November 1941, when vast deportations of Belgrade Jews to the *Sajmište* concentration camp or the so called *Judenlager Semlin* took place. Then the Kalef women turned to parish priest Tumpej, who helped two other Jewish girls – sisters, for whom he procured counterfeited identity cards with which they could pass as Serbian. The girls applied for jobs in Germany and were sadly recognized at the railway station. While being horribly tortured, in a moment of weakness they revealed the name of the person who had helped them. They had hoped to save their lives; however, that was not the case, since they were both shot. Parish priest Tumpej was arrested and interrogated, for they wanted to know to whom else he had given falsified documents. Despite unbearable torment he did not betray the Kalef family. Since they had no proof against him, he was released from prison. He never recovered from the brutal torture.

The Kalef family remained in friendly contact with parish priest Andrej Tumpej throughout their lives. As a gesture of gratitude Rahela Kalef kept the first name Breda. She became a Belgrade opera prima donna, and on many occasions publicly talked about the courage and humanity of her savior, Andrej Tumpej. Upon her proposal Andrej Tumpej was recognized as **Righteous** Among the Nations in 2001.

Junaki in žrtve (o avstro-ogrskih častnikih judovskega rodu na soški fronti, ki so trpeli med holokavstom)*

Renato Podbersič¹

Krvavi boji ob Soči (1915–1917) med prvo svetovno vojno so nosili večnacionalni in večverski pečat. Med številnimi vojaki avstro-ogrške in italijanske armade so bili zastopani tudi Judje. Vojska večinsko katoliške habsburške monarhije je veljala za najbolj narodno raznolika v vsej tedanji Evropi. Podobno kot v italijanski in francoski vojski so se v njenih vrstah borili tudi judovski častniki. Kljub podeljenim priznanjem in častno opravljeni dolžnosti do domovine, ki pa je razpadla ob koncu prve svetovne vojne novembra 1918, so številni nekdanji častniki in vojaki judovskega rodu izkusili nacistično preganjanje po zasedbi Avstrije marca 1938 in med holokavstom.

Ključne besede: judovski vojaki, avstro-ogrška vojska, holokavst, soška fronta

Boji na soški fronti (1915–1917) med prvo svetovno vojno so nosili večnacionalni in večverski pečat. Med številnimi vojaki avstro-ogrške in italijanske armade so bili zastopani tudi Judje. Vojska večinsko katoliške habsburške monarhije je veljala za najbolj narodno raznolika v vsej tedanji Evropi. Podobno kot v italijanski in francoski vojski so se v njenih vrstah borili tudi judovski častniki, kar pa ni bilo samoumevno. Nemški zavezniki so namreč v svoje formacije sprejeli judovske častnike šele leta 1914. Habsburški cesar Franc Jožef I. je Jude imel za najbolj lojalne podanike, sami avstro-ogrski Judje pa so o cesarju večkrat izjavili, da je »trdnjava tolerance«.²

Že v rimskih časih se je uveljavilo pravilo, ki je za pripadnika judovske skupnosti priznavalo vsakega, ki se je rodil judovski materi. Če se je rodil judovskemu očetu, ni bil Jud, razen če se je spreobrnil. To pravilo še danes priznavajo številne judovske skupnosti. Razsvetljenstvo je v drugi polovici 18. stoletja prineslo Judom v zahodni in srednji Evropi krizo identitete. Veliko Judov, posebno v vojski, je zavrglo svoje staro tradicionalno pojmovanje judovstva ter je stopilo na pot emancipacije in asimilacije. V Avstro-Ogrski je pred vojno živelo dobrih 1,5 milijona Judov (4,6 % prebivalstva), razpršenih po različnih deželah in mestih; največ v Galiciji, Bukovini, na Dunaju, v Budimpešti ... V vojski so lahko služili šele od leta 1788. Leta 1911 je bilo med aktivnimi častniki skupne avstro-ogrške vojske le 109 Judov, kar je predstavljalo 0,6 % vsega častniškega zbora. Precej več jih je bilo med rezervnimi častniki, sorazmerno

* Prispevek je nastal na podlagi referata: Renato PODBERSIČ, Junaki in žrtve (o avstro-ogrskih častnikih judovskega rodu, ki so trpeli med holokavstom), *Vsako leto eno ime: preganjanje Judov na območju okupirane Jugoslavije 1941-1945 (Slovenija, Srbija) in slovenski pravičnik Andrej Tumpej*: znanstveno srečanje v okviru projekta Šoa - spominjajmo se ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta, Univerzitetna knjižnica Maribor, Glazerjeva dvorana, 26. januar 2012: povzetki referatov, pp. 15-17.

1 Mag. Renato PODBERSIČ, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana.

2 Erwin A. SCHMIDL, *Juden in der k.u.k. Armee 1788 - 1918*, Eisenstadt 1989, pp. 142-143.

največ pa med vojaškimi zdravniki in v vojaških administrativnih službah. Višji delež judovskih častnikov je služil tudi v ogrskem Honvedu. Najmanj pa jih je služilo v konjenici. Računa se, da se je v cesarsko-kraljevi vojski med 1914 in 1918 borilo več kot 300.000 judovskih vojakov, med njimi je bilo okrog 25.000 častnikov. Višji delež judovskih vojakov, okrog pol milijona, je vpoklicala le ruska carska vojska. Večje ali manjše število judovskih vojakov najdemo v večini polkov avstro-ogrške vojske, največ pa v enotah, ki so prihajale iz osrednjega in severovzhodnega dela monarhije.³ Zanimiv zapis o tem najdemo tudi v župnijski kroniki iz Črnič v Vipavski dolini, ki jo je pisal dekan Alojzij Novak: »Danes prišel polk 41. (Černovice v Bukovini – op. R. P.), ki varuje fronto od Vrtojbe, do reke Vipave. Večinoma Poljaki, pomešani z Judi, pravoslavnimi in protestanti.«⁴

Do začetka prve svetovne vojne sta v avstro-ogrski vojski le dva Juda dosegla generalski čin, med vojno pa so še trije judovski častniki postali generali. Med slednjimi se je na soški fronti izkazal generalmajor Maximilian Maendl von Bughardt (1860–1929).⁵ Od marca 1916 je poveljeval 21. črnovojniški brigadi (21. *Landsturminfanterie Brigade*), pozneje 21. gorski brigadi. Za svoj pogum pri obrambi goriškega mostišča je bil leta 1916 povzdignjen v plemiški stan, leto kasneje je napredoval v generalmajorja.⁶

Po vojaških statistikah in ocenah naj bi bilo med prvo svetovno vojno padlo okrog 40.000 judovskih vojakov, od tega okoli tisoč častnikov. O tem, koliko jih je umrlo na soški fronti, pa lahko za zdaj le ugibamo.⁷

Judovskim vojakom avstro-ogrške vojske so bila podeljena številna visoka odlikovanja, med njimi jih je 76 prejelo zlato medaljo za hrabrost.⁸ Kljub priznanjem in častno opravljeni dolžnosti za domovino, ki pa je razpadla ob koncu prve svetovne vojne novembra 1918, so številni nekdanji častniki in vojaki judovskega rodu izkusili nacistično preganjanje po zasedbi Avstrije marca 1938.

Nekaj primerov:

Kornel Abel (s polnim imenom Cornelius Eugen Maria Abeles) se je rodil leta 1881 v dunajskem predmestju. Izhajal je iz madžarske judovske družine. Njegov oče je bil trgovec in družina je prestopila v katoliško vero, ko je bil Kornel še otrok. Šolal se je

3 Istvan DEAK, *Gli ufficiali della monarchia asburgica*, Gorizia 1994, pp. 282–283 in 305–306. Glej tudi: Anton Leo HICKMANN, *Geographisch-statistischer Taschen-Atlas von Österreich-Ungarn*, Wien, Leipzig 1910; Michael BERGER, *Eisernes Kreuz – Doppeladler – Davidstern. Juden in deutschen und österreichisch-ungarischen Armeen, Der Militärdienst jüdischer Soldaten durch zwei Jahrhunderte*, Berlin 2010, pp. 107–112; Jean NOUZILLE, *L'Antisemitisme dans l'armée Austro-Hongroise, Austriaca*, št. 57, *Antijudaïsme et antisémitisme en Autriche du 17e au 20e siècle*, Rouen 2004, pp. 90–93.

4 *Črniška kronika*, 13. februar 1917. Avtor kronike je Alojzij NOVAK (1881–1967), od decembra 1914 dekan in župnik v Črnicah.

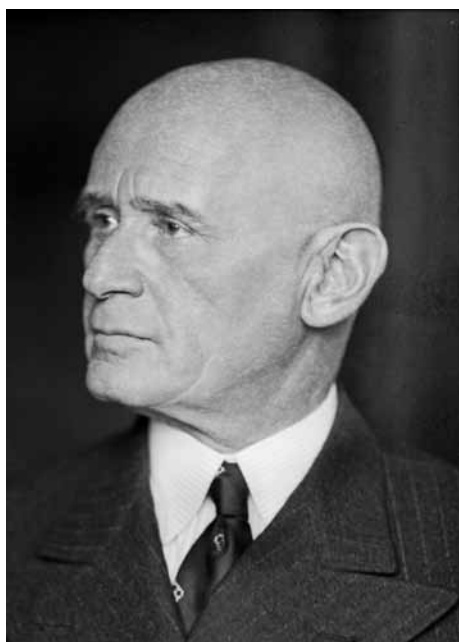
5 *Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für die k.u.k. Kriegsmarine*, Wien 1911, p. 524; *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Wien 2011, p. 404–405.

6 SCHMIDL 1989, p. 126; BERGER 2010, pp. 117–118.

7 SCHMIDL 1989, pp. 144–145; BERGER 2010, pp. 111–112; Renato PODBERSIČ, *Judovski vojaki na soški fronti, Na fronti*, št. 4, Nova Gorica 2006, pp. 40–44.

8 DEAK 1994, pp. 307–308.

v različnih šolah za častnike, ob koncu štiriletnega šolanja so ga predstojniki označili kot živahnega in vedrega gojenca, ki je zelo ambiciozen ter včasih razposajen in neprilagodljiv. Leta 1913 je kot častnik služboval pri poveljstvu 16. armadnega korpusa v Dubrovniku. Že tam se je izkazal tudi kot pisec, saj je izdal novelo *Ivo Pian*. Ob začetku prve svetovne vojne je kot stotnik služboval na srbski fronti v 10. pehotnem polku. V bojih v začetku novembra 1914 je bil ranjen v roko in poslan na okrevanje. Na soški fronti se je znašel že pred italijansko vojno napovedjo, ko je kot stotnik v 1. pehotni diviziji vodil izgradnjo obrambnih položajev v Posočju. Sodeloval je v drugi, tretji, četrti in peti bitki ob Soči ter se izkazal v bojih pri Tolminu, za svoje zasluge je 3. novembra 1915 prejel tudi križec za vojne zasluge III. stopnje. Decembra 1915 je odšel na dopust, medtem se je poročil z Esther Mario von Velden, evangeličanko, po rodu iz Weimarja v Turingiji. Po vrnitvi z dopusta se je izkazal v bojih v začetku marca 1916, ko je na odseku fronte na Mengorah (Sv. Marija) pri Tolminu vodil napad 6. bosansko-hercegovskega lovskega bataljona na italijanske položaje. Ob tem so zajeli 16 italijanskih častnikov in več kot 500 vojakov. Za omenjeno akcijo je stotnik Abel prejel srebrno vojno medaljo za vojaške zasluge. Sredi aprila 1916 je bil premeščen k 17. pehotni brigadi na kraško bojišče. Območje delovanja je bilo med Novo vasjo in Jamljami pri Doberdobu, njena naloga pa predvsem obramba Trsta. Stotnik Abel je tam sodeloval v šesti, sedmi, osmi in deveti soški bitki. Ob koncu leta 1916 je bil poslan na vojaško poveljstvo na Dunaju, kjer so nadrejeni pohvalili njegovo delavnost in usposobljenost. Marca 1918 je prejel visoko vojaško odlikovanje – viteški križec reda Franca Jožefa z vojno dekoracijo (*Ritterkreuz des Franz Joseph Ordens mit der Kriegsdcoration*) z obrazložitvijo: »*Vorzüglicher Dienstleistung während der Kriegszeit*«. ⁹

Slika 17: Kornel Abel, nekdanji avstro-ogrski častnik in žrtev holokavsta

9 Kornel ABEL, *Kras – knjiga o Soči*, Doberdob 2008, pp. 227–243.

Po vojni se je že leta 1921 upokojil s činom majorja in živel na Dunaju. Zapis iz policijskih dokumentov iz leta 1936 ga označuje kot osebnost, ki je uživala velik ugled. Poleg pokojnine si je gmotni položaj izboljševal tudi s pisateljstvom. Po nemškem vkorakanju v Avstrijo marca 1938 se je znašel med številnimi nekdanjimi judovskimi vojaki avstro-ogrske vojske, ki jih predana služba domovini ni zaščitila pred nacističnim preganjanjem. Hkrati so ga nacistične oblasti imensko zaznamovale, podobno kot tudi druge Jude na ozemlju tretjega rajha. Dobil je namreč dodatno tipično judovsko ime *Israel* in tako je v vseh uradnih dokumentih poslej zaživel Kornel Israel Abel. Najbrž se je skrival pred nacističnimi preganjanci, saj se je večkrat selil. Nazadnje sta se z ženo Esther Mario Saro Abel leta 1939 preselila v Weimar, na naslov Karl Alexander Allee št. 10. Zakonca sta se znašla v ekonomskih težavah, saj so jima oblasti z birokratskimi prijemi blokirale osebni bančni račun in prekinile izplačevanje pokojnine. V Weimarju je žena Esther aprila 1942 storila samomor, verjetno v strahu pred deportacijo v taborišče. Istega leta se je za Kornelom Abelom izgubila vsaka sled, najverjetneje je umrl v enem izmed nemških uničevalnih taborišč nekje na vzhodu. Dopis pokojninskega urada na poštno banko v Erfurtu, poslan 26. avgusta 1942, nam razkriva, da je bil tedaj že mrtev.¹⁰

Zelo poveden je testament, ki ga je Kornel Abel napisal 13. junija 1939 v Erfurtu, v katerem med drugim piše: »*Moje truplo naj se upepeli. Moj pepel naj se raztrese na nekdanje bojno polje tolminskega mostišča pri Sv. Luciji, in sicer na zahodnem pobočju, na višini cerkve sv. Marije na koti 463, južno od Tolmina. Za izvedbo te odredbe je seznanjena nemška uprava vojaških pokopališč v Berlinu.*«¹¹

V spomin na bojevanje na soški fronti je Kornel Abel zapustil pretresljive spomine na kraško bojišče, opisane v knjigi *Karst – Ein Buch von Isonzo*,¹² ki so izšli leta 1934. Od leta 2008 jih lahko beremo tudi v slovenskem jeziku, v prevodu z naslovom *Kras – knjiga o Soči*.¹³

Podmaršal **Johann Georg Franz Friedländer** (1882–1945), sin Juda iz Šlezije in katoliške Dunajčanke. Njegov oče, profesor Hugo Friedländer, je prestopil v katoliško vero, verjetno zaradi izboljšanja družbenega ugleda in zaposlitvenih možnosti. Mladi Johann je leta 1897 vstopil v kadetnico pehotne vojske na Dunaju. Po končanem šolanju je 1. novembra 1902 postal poročnik (*Leutnant*), dodelili so ga k bataljonu poljskih lovcev (*Feldjägerbataillon*) št. 21. Na dunajski vojaški šoli je med letoma 1906 in 1909 opravil tudi generalštabno šolanje. Ob koncu tega je bil kot

10 http://www.yadvashem.org/wps/portal/lut/p/_s.7_0_A/7_0_9E [21. 3. 2013]; ABEL 2008, pp. 241–243.

11 Österreichisches Staatsarchiv (Avstrijski državni arhiv), Kriegsarchiv (Vojaški arhiv) – dalje ÖstA/KA, Qualifikationslisten, Major Kornel Abel.

12 *Kleines österreichisches Kulturlexikon*, Wien 1948, p. 531. Spomini Kornela Abela so označeni kot: *Kriegerlebnisbuch*.

13 Izvirnik je izšel pri salzburški katoliški založbi Verlag Anton Pustet. V dveh letih so knjigo trikrat ponatisnili. Zanimivo je, da je uvod napisal takrat priznani nemškonacionalistični pisatelj in nekdanji avstro-ogrski častnik Bruno Brehm (1892–1974), sicer rojen v Ljubljani kot sin avstro-ogrskega častnika. V uvodu je med drugim zapisal: »*Kornel Abel, častnik nekdanje kraljeve in cesarske armade, ki zdaj molči, je povzel besedo v imenu vseh nekdanjih vojakov, ki so z onemelo vojsko obmolknil ...*«

nadporočnik (*Oberleutnant*) dodeljen štabu 20. pehotne brigade, ki je imela sedež v kraju Hradec Kralove (nem. Königgrätz) na Češkem. Leta 1912 so ga premestili v poveljstvo XII. armadnega korpusa v Dubrovniku, naslednje leto pa je napredoval v stotnika in bil premeščen v generalštab avstro-ogrske vojske. Decembra istega leta se je poročil s slikarko Leono Margarethe, rojeno Abel, ki je bila krščanske vere, vendar prav tako judovskega porekla. Tedaj to sicer ni imelo praktično nobenega pomena, vendar je pozneje, kot bomo videli, postalo usodno za oba. Zakonca Friedländer nista imela otrok.¹⁴

Slika 18: Avstrijski obrambni minister Norbert Darabos je oktobra 2008 na hiši v Wenzgasse v dunajskem okrožju Hietzing, kjer sta zakonca Friedländer nazadnje živela, odkril spominsko ploščo v spomin na nekdanjega častnika zvezne vojske podmaršala Johanna Friedländerja

Stotnik Friedländer se je ob izbruhu prve svetovne vojne leta 1914 v sestavi XVI. armadnega korpusa pod poveljstvom podmaršala Wenzla von Wurma (1859–1921), pridruženega v 6. avstro-ogrsko armado, udeležil pohoda proti Srbiji. Ognjeni krst je doživel 21. avgusta 1914 v boju pri kraju Bjelobrd, udeležil se je hudih

14 ÖstA/KA, Qualifikationslisten, Johann Friedländer; Yad Vashem, International tracing service in Bad Arolsen, Central name index, št. 9206670-9206675.

jesenskih bojev pri Krupnju in Vlasenici. Sredi decembra 1914 je sodeloval pri umiku avstro-ogrške vojske iz Srbije v Srem. Ob izbruhu vojne z Italijo spomladi 1915 je bil omenjeni korpus poslan v Avstrijsko primorje z ukazom, da zadrži italijansko napredovanje proti notranjosti monarhije. Namestil se je ob spodnjem toku Soče blizu Gorice. Stotnik Friedländer je bil dodeljen 5. gorski brigadi s sedežem v Gorici. Ob koncu avgusta 1915 se je znašel v bojih na soškem bojišču, branil je znamenito koto 383 in Zagoro pri Plavah na levem bregu Soče. Spomladi 1916 ga najdemo pri obrambi goriškega mostišča, v strelskih jarkih pri Podgori zahodno od Gorice. Dne 8. julija 1916 se je izkazal ob razbitju italijanskega juriša pri Podgori.¹⁵

V začetku avgusta so Italijani sprožili šesto soško bitko (6.–17. avgust 1916), uspelo jim je prebiti avstro-ogrške obrambne položaje in 9. avgusta 1916 so vkorakali v Gorico. V teh bojih je sodeloval tudi stotnik Friedländer, ki je najprej branil položaje pri Podgori, pozneje pa se je bil s svojo enoto prisiljen umakniti na rezervne položaje na gričevju (kota 171) vzhodno od vasi Vrtojba. Kot priča zaznamek v njegovi personalni mapi, se je v tistih dneh pogosto znašel v bojnem ognju (*Stand oft in Feuer*). Udeležil se je tudi sedme (14.–17. september 1916) in osme soške bitke (10.–12. oktober 1916). Izkazal se je v bojih v gozdu Panovec vzhodno od Gorice. Dne 7. decembra 1916 je bil pri Gorici zaradi šrapnela težko ranjen.¹⁶

Po hitri ozdravitvi se je vrnil v vojsko, saj je bil že sredi februarja 1917 dodeljen štabu v poveljstvu avstro-ogrške flote in je šest mesecev služil na bojni ladji SMS Habsburg, nato pa na križarki SMS Aspern v severnem Jadranu. Zatem je bil poslan v IV. armadni korpus, kjer je uspešno sodeloval pri avstrijsko-nemškem preboju oz. v 12. soški bitki pri Kobaridu konec oktobra 1917. Dne 1. novembra 1917 je napredoval v generalštabnega majorja, februarja 1918 pa je začel službovati na vojnem ministrstvu na Dunaju. Tam mu je bilo zaupano vodenje oddelka za socialno politiko v okviru vojnega gospodarstva, skrbel je za usklajevanje med sindikati in industrijo. V njegovi vojaški kartoteki iz oktobra 1918 je zabeleženo, da je poleg nemščine govoril tudi madžarsko, francosko in italijansko.

Za svoje udejstvovanje med prvo svetovno vojno je dobil več odlikovanj: red železne krone III. razreda z vojno dekoracijo in meči (*Orden der Eisernen Krone III. Klasse mit der Kriegsdekoration und Schwertern*), bronasto medaljo za vojaške zasluge (*Bronzene Militär-Verdienstmedaille*), srebrno medaljo za vojaške zasluge (*Silberne Militär-Verdienstmedaille*), vojaški zaslužni križec III. razreda z vojno dekoracijo in meči (*Militärverdienstkreuz III. Klasse mit der Kriegsdekoration und Schwertern*) in medaljo za ranjence (*Verwundetenmedaille*).¹⁷

Po prvi svetovni vojni je nadaljeval uspešno vojaško kariero v vojski Republike Avstrije. Najprej je bil premeščen na novoustanovljeni državni urad za vojaške zadeve. Njegov nekdanji podrejeni na vojnem ministrstvu, rezervni poročnik dr. Julius Deutsch, je po vojni postal minister za vojaške zadeve (*Staatssekretär für*

15 ÖstA/KA, Qualifikationslisten, Johann Friedländer.

16 ÖstA/KA, Qualifikationslisten, Johann Friedländer.

17 ÖstA/KA, Qualifikationslisten, Johann Friedländer.

Heereswesen) in je Friedländerja pritegnil k sodelovanju pri vzpostavljanju novih zaščitnih oddelkov (*Volkswehr*) Republike Avstrije. Po ustanovitvi nove avstrijske vojske (*Bundesheer*) je januarja 1921 napredoval v podpolkovnika v uradu ministra za vojaške zadeve. Leta 1924 je Friedländer napredoval v polkovnika, dodelili so ga pehotnemu polku št. 2 (Wiener Infanterieregiment Alt-Starhemberg Nr. 2), kjer je ob koncu naslednjega leta tudi prevzel poveljstvo. Leta 1927 se je vrnil na ministrstvo. Leta 1932 je napredoval v generalmajorja in prevzel vodenje vojaškega izobraževalnega oddelka. Ob koncu vojaške kariere je bil oktobra 1936 nastavljen v inšpektoratu avstrijske vojske.¹⁸

Upokojil se je 31. marca 1937 s činom podmaršala (*Feldmarschallleutnant*). Njegov položaj se je močno poslabšal po anšlusu marca 1938. Čeprav je po nacistični nürnberški zakonodaji iz leta 1935 veljal za »Poljuda« (*Halbjude*), to je za osebo z dvema judovskima starima staršema, so ga nacisti preganjali zaradi poroke. Žena Leona Margarethe (1872–1944) je bila prav tako judovskega porekla. Kot uglednemu meščanu mu je bila ponujena možnost ločitve, ki naj bi mu povrnila po nacistični klasifikaciji izgubljeno družbeno pozicijo, vendar je podmaršal Friedländer to možnost kategorično odklonil. Zanj so se pri nacistih sicer zavzeli nekdanji vojni tovariši. Do leta 1942 sta zakonca Friedländer bivala v nekakšnem hišnem priporu v dunajskem okrožju Hietzing, potem pa sta se bila prisiljena preseliti v dunajsko okrožje Leopoldstadt. Iz tega nekdanjega najbolj judovskega predela Dunaja so v letu 1942 začeli voziti transporti v nacistična uničevalna taborišča na vzhodu. Za zakonca Friedländer je navidezni mir trajal še leto dni, saj sta se znašla na transportu IV/14I, ki je odšel z Dunaja 2. septembra 1943, se vmes ustavil na glavni postaji v Brnu na Moravskem in je v taborišče Theresienstadt prispel 3. septembra 1943. Glede na to, da so glavni transporti z Dunaja »na vzhod« potekali v letih 1941 in 1942, je bil to precej pozen transport. Število potnikov iz tega transporta, 19, kaže na to, da gre za različne »posebne primere«. To potrjuje tudi dejstvo, da je deset ljudi iz tega transporta vojno preživelo. Po nekaterih virih naj bi se bil Johann Friedländer, sicer »Poljud«, prostovoljno javil za odhod v taborišče Theresienstadt, ni namreč hotel živeti brez žene Margarethe Leone.¹⁹

Koncentracijsko taborišče Theresienstadt (češko Terezín) so ustanovili nacisti jeseni 1941 na mestu nekdanje avstro-ogrske garnizije v trdnjavi ob reki Eger severno od Prage. Za češke Jude je pomenilo prehodno taborišče na poti v Auschwitz, drugače pa so ga nacisti že od začetka zasnovali kot poseben geto za določene privilegirane kategorije Judov (judovski funkcionarji, vojni veterani z visokimi odlikovanji, judovski partnerji iz mešanih zakonov, starejši Judje), ki so jih sem pripeljali od drugod, predvsem iz Nemčije. Taborišče se je kmalu izkazalo za premajhno, kljub temu da je bilo namenjeno le izbrancem. Sredi leta 1942 je Theresienstadt dosegel najvišjo zasedenost, skoraj 60.000 taboriščnikov. Bivalne razmere so bile skrajno utesnjene, saj je ta množica ljudi živela v mestu, zgrajenem za okoli sedem tisoč prebivalcev. Zato so se leta 1943 začeli transporti proti uničevalnemu taborišču Auschwitz.

18 Martin SENEKOWITSCH, *Feldmarschallleutnant Johann Friedländer, 1882–1945: Ein vergessener Offizier des Bundesheeres*, Wien 1995, pp. 12-14; NOUZILLE 2004, pp. 102–105.

19 <http://www.ghetto-theresienstadt.de/pages/f/friedlaenderj.htm> [21. 3. 2013].

V Theresienstadtu sta zakonca Friedländer sodila v skupino izbrancev, med »Prominenten A«, v začetku leta 1944 je bilo takih 94, sodeč po virih iz taborišča. Vojno jih je preživelo 79 ali 84 %, sicer pa je povprečje za Theresienstadt 14 %.²⁰ Leona Margarethe Friedländer je tam 21. maja 1944 umrla. Zanimivo je, da so v tem taborišču Johanna Friedländerja klicali kar »general«. Najdemo ga tudi v četrti sekvenci devetdesetminutnega dokumentarnega filma, ki ga je po nacističnem ukazu in za propagandne namene snemal taboriščnik Kurt Gerron (1897–1944), sicer nemški igralec in režiser judovskega rodu. Film z naslovom »Theresienstadt. Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet« je nastajal v času med 16. avgustom in 11. septembrom 1944, prikazoval pa je lažno idilo in domnevno lagodno življenje zaprtih Judov. O nacistični perverzni ideji in demagogiji priča tudi napačni, a v laični javnosti velikokrat uporabljeni naslov tega propagandnega filma »Der Führer schenkt den Juden eine Stadt«. Po koncu snemanja so nacisti režiserja Gerrona odpeljali v Auschwitz, kjer so ga umorili.²¹

V taborišču Theresienstadt je podmaršal Friedländer veljal za lik pravega vojaka, vedno urejen in uglajen ter poln optimizma, s katerim je poskušal lajšati tegobe sotrpinov. Sodeč po zapisih Else Bernstein²² je imel navado ob večerih na glas brati po sobah, med njegovim izborom se je znašla tudi v tem prispevku že omenjena knjiga *Karst – Ein Buch von Isonzo*, ki jo je napisal nekdanji avstro-ogrski častnik judovskega rodu Kornel Abel, ki pa nikoli ni prišel v Theresienstadt. Elso Bernstein je podmaršal Friedländer prevzel s svojim smislom za pripovedovanje ter globokim in žametnim glasom.²³

Konec septembra leta 1944 se je začel zadnji val transportov iz Theresienstadta v uničevalno taborišče Auschwitz. V enajstih transportih od 28. septembra do 28. oktobra 1944 je Theresienstadt s t. i. delovnimi transporti za »tovarne v rajhu«, dejansko pa za Auschwitz zapustilo 18.346 ljudi. Poveljstvo geta je od judovskega sveta (*Judenrat*) za Transporte zahtevalo mlajše in za delo sposobne ljudi, obenem pa so spodbujali, da naj gredo cele družine, saj naj bi bilo zanje boljše, če ostanejo skupaj. Večino prispelih z jesenskimi transporti leta 1944 so ubili takoj po prihodu. Glede na to, da so zadnjič opravili selekcijo in takoj nato usmrtili v plinskih celicah prav po zadnjem transportu iz Theresienstadta, po transportu Ev, ki je v Auschwitz prispel 30. oktobra 1944, so to bile tudi zadnje tovrstne žrtve tega uničevalnega taborišča. Tisti, ki so bili na »rampi« izbrani za delo, pa še vedno niso bili rešeni, saj je bila za taboriščnike, posebno za Jude, možnost preživetja v zadnjih mesecih vojne manjša kot kadarkoli prej. Samo 2015 deportirancev jesenskih transportov leta 1944

---

20 <http://www.ghetto-theresienstadt.de/pages/p/prominente.htm> [21. 3. 2013].

21 SENEKOWITSCH 1995, pp. 22–29; Johann Friedländer, Offizier und NS-Opfer, *Die Presse*, Wien 17. januar 1995; <http://www.ghetto-theresienstadt.de/pages/d/dokumentarfilm.htm> [21. 3. 2013].

22 Elsa Bernstein (1866–1949), rojena Porges v judovski družini na Dunaju. Priznana pisateljica in dramatičarka, živelja je v Nemčiji. Večino del je objavila pod moškimi psevdonimi Ernst Rosmer. Konec junija 1942 je bila skupaj s sestro Gabrielo poslana v taborišče Theresienstadt. Po osvoboditvi maja 1945 je do smrti živela v Hamburgu.

23 Elsa BERNSTEIN, *Das Leben als Drama: Erinnerungen an Theresienstadt*, Dortmund 1999, pp. 72–75.

iz Theresienstadta, to je 11 %, je dočakalo konec vojne.²⁴

Med njimi ni bilo Friedländerja, ki je Theresienstadt zapustil s transportom Eq 12. oktobra 1944 in je v Auschwitz oziroma Birkenau prispel 14. oktobra 1944. S tem transportom je v Auschwitz prispelo 1499 Judov. Samo trije moški iz tega transporta so bili sprejeti v Auschwitz in dobili so taboriščne številke 199785, B-13300 in B-13301. Žal ne vemo, ali je bil morda kateri od njih podmaršal Friedländer. Druge, 242 žensk in neznano število moških, ki so bili izbrani za delo, so po nekaj dneh ali tednih poslali v druga taborišča. Vse ostale so verjetno še na dan prihoda ubili v plinski celici. Konec vojne je dočakalo 113 ljudi iz tega transporta. Friedländer je v Auschwitzu dočakal 17. januar 1945, ko so v vseh glavnih in podružničnih taboriščih še zadnjič opravili zборе oziroma t. i. apele in našteji 67.012 taboriščnikov. Takoj zatem se je zaradi bližajoče se sovjetske vojske začela sicer pričakovana, a precej stihijska evakuacija za rajh že »strateško pomembnih« taboriščnikov. Vsi evakuirani taboriščniki so vsaj del poti prehodili, kar je bilo ob njihovi siceršnji oslabelosti, izjemno mrzlem vremenu in visokem snegu izjemno težko. Vsakogar, ki je zaradi onemoglosti zastal ali pa naredil kakršenkoli disciplinski prekršek, so stražarji neusmiljeno ustrelili in ni pretiravanje, da so ti pohodi dobili ime »marši smrti« (*Todesmarsch*). Tako je bil po treh dneh takega pohoda, kar je bilo za 63-letnika, sicer nekdanjega vojaka, izjemno, ubit tudi Friedländer. Znano je ime njegovega morilca (SS-Oberscharführer Bruno Schlager), ki naj bi bil umor onemoglega Friedländerja pospremil z besedami: »Feldmaršal je dobil dve krogli.« Prav tako je zelo verjeten kraj njegove smrti (Pszczyna ali še bolj verjetno Wodzisław Śląski na jugu Poljske) in njegov zelo verjetni grob (Wodzisław Śląski), približno sto kilometrov zahodno od Auschwitza.²⁵

Podmaršalu Johannu Friedländerju se je dostojno oddolžila tudi Republika Avstrija. Med drugim je avstrijski obrambni minister Norbert Darabos oktobra 2008 na hiši v Wenzgasse v dunajskem okrožju Hietzing, kjer sta zakonca Friedländer nazadnje živela, odkril spominsko ploščo v spomin na »nekdanjega častnika zvezne vojske podmaršala Johanna Friedländerja« (*ehemaliger Bundesbeereoffizier Feldmarschallleutnant Johann Friedländer*).²⁶

Judovskega rodu je bil tudi polkovnik dr. **Otto Grossmann**, tudi Großmann (1873–1942), Dunajčan po rodu, ki je sicer prestopil v katoliško vero. Med prvo svetovno vojno je bil poveljnik 14. gorske brigade, ki se je že poleti 1915 bojevala na Krasu. Dr. Grossmann je bil na soški fronti tudi težko ranjen, zaradi posledic je postal invalid. Kljub vojnim zaslugam in odlikovanjem je dr. Grossmann svoje življenje končal med holokavstom, v taborišču »za izbrance« – Theresienstadt.²⁷ Najdemo ga v transportu IV/9, ki je krenil z Dunaja 27. avgusta 1942 in je naslednjega dne prispel v

24 <http://www.holocaust.cz/cz/victims> [21. 3. 2013].

25 Arno LUSTIGER, Der Feldmarschall hat zwei Kugeln bekommen, *Die Welt*, Berlin 23. januar 2010; NOUZILLE 2004, pp. 104–105; Yad Vashem, International tracing service in Bad Arolsen, Central name index, št. 9206670-9206675; <http://archive.is/of07> [29. 3. 2013].

26 <http://www.bundesheer.at/cms/artikel.php?ID=4310> [21. 3. 2013].

27 Christoph TEPPERBERG, »... 27. VIII. 1942 nach Theresienstadt abgemeldet«. Oberst Otto Großmann 1873–1942. Laufbahn und Ende eines k.u.k. Offiziers jüdischer Herkunft, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Band 41, Wien 1990, pp. 319–333.

Theresienstadt. Od 998 Judov iz tega transporta jih je vojno preživel le 34. Prav v tem času, natančneje 18. septembra 1942, je geto Theresienstadt z 58.491 jetniki dosegel najvišjo številko v vsem času obstoja. Bivalne razmere so bile skrajno utesnjene. Zaradi prenatrpanosti so z desetimi transporti od 19. septembra do 22. oktobra 1942 poslali v uničevalno taborišče Treblinka 17.930 ljudi. Večino, okoli 80 % teh transportov, so sestavljali starejši ljudje. Med njimi pa ni bilo dr. Grossmanna, ki je umrl že 25. oktobra 1942 zaradi tuberkuloze. To je sicer tudi čas največje smrtnosti v Theresienstadtu, saj je septembra leta 1942 umrlo 3941 ljudi ali v povprečju 127 ljudi na dan, njihova povprečna starost pa je bila 76 let. Skupaj je v Theresienstadtu med vojno umrlo okoli 33.500 ljudi (ali okoli 22,5 % vseh vanj deportiranih).²⁸

Stotnik Gustav Sonnewend

Bolj izjema kot pravilo je v tem prispevku stotnik Gustav Sonnewend (1885–1960), sin judovskega vojaškega zdravnika. Odlikoval se je na soški fronti med deseto soško ofenzivo spomladi 1917. Najverjetneje zaradi boljših možnosti pri vojaški karieri je že njegov oče prestopil v katoliško vero. Odražal je vso zapleteno stvarnost podonavske monarhije. Rojen v bukovinskem mestu Černovice (Czernowitz) je večino svojega častniškega staža preživel v Avstrijskem primorju.

Po nižji srednji šoli se je vpisal v pehotno kadetsko šolo v Trstu, ki jo je leta 1904 končal kot kadet-častniški namestnik v pehotnem polku št. 7 (IR7). Konec leta 1906 je napredoval v poročnika. Leta 1911 je bil premeščen v pehotni polk št. 72 (IR72) v Bosni, kjer je bil postavljen za nadporočnika. Sonnewend je po končanem telegrafskem tečaju do začetka prve svetovne vojne služil kot telegrafski častnik II. bataljona IR72, razporejenega v Boki Kotorski.²⁹

Ob začetku vojne je Sonnewend poveljeval telefonskemu oddelku 4. gorske brigade. Sodeloval je v ofenzivi proti Srbiji, kjer je bil tudi ranjen. Od decembra 1914 do maja 1915 je bil referent za telegrafijo v »poveljstvu balkanskih sil«, nato pa armadni načelnik za telegrafijo za Bosno, Hercegovino in Dalmacijo. Po napredovanju v stotnika je 15. oktobra 1915 prevzel poveljstvo v 4. bataljonu 39. črnovojniškega pehotnega polka (K.k. LsB IV/39), ki so ga v glavnem sestavljali dunajski veterani. S to enoto je ostal do konca vojne. Omenjeni črnovojniški bataljon je sodeloval pri osvajanju Srbije in Črne gore, konec maja 1916 pa je prispel na soško fronto. Izkazal se je v bojih pri Gorici spomladi 1917. Mariborski časopis Slovenski gospodar je zapisal, da je stotnik Sonnewend »na višinah vzhodno od Gorice« v bojih 16. maja 1917 Italijanom »zadal občuten poraz«. ³⁰

Največjo slavo sta stotniku Sonnewendu prinesla uspešen protinapad in obramba hriba sv. Marka nad Šempetrom pri Gorici v prvih junijskih dneh leta 1917.³¹

28 <http://www.holocaust.cz/cz/victims> [21. 3. 2013].

29 ÖstA/KA, Qualifikationslisten, Obstlt. Gustav Sonnewend.

30 Laška ofenziva, *Slovenski gospodar*, 24. maj 1917.

31 John R. SCHINDLER, *Isonzo – Il massacro dimenticato della Grande Guerra*, Gorizia 2002, pp. 324-325.

Slika 19: Pogled na hrib sv. Marka, ki ga je stotnik Sonnewend s svojo enoto uspešno obranil pred napadi italijanske vojske

Ob koncu maja 1917 so Italijani silovito napadali na goriškem odseku soške fronte in zavzeli ključno obrambno koto – vzpetino sv. Marka (227 m). Nujno jih je bilo treba pregnati, saj bi drugače s te pomembne višinske točke nemoteno opazovali in streljali po zadnji avstro-ogrski obrambni črti. Za to nalogo se je Sonnewend s svojim bataljonom prostovoljno prijavil v poveljstvu 58. divizije.

Slika 20: Stotnik Gustav Sonnewend

V noči z 2. na 3. junij 1917 je Sonnewend izvršil načrtovani napad na vzpetino pol kilometra severno od vršne kote. Napad se je uspešno končal v jutranjih urah. Italijani so, poleg izgubljenega položaja, ki so ga že začeli utrjevati, imeli precej mrtvih in ranjenih vojakov, zajetih pa je bilo tudi 10 častnikov in 500 vojakov. Poznejše osvajanje položajev na hribu sv. Marka bi bilo možno samo ob podpori mnogo močnejših sil in z velikimi izgubami, ker 58. pehotna divizija razen Sonnewendovega bataljona ni imela drugih rezerv. Z akcijo stotnika Sonnewenda je bil ohranjen najpomembnejši obrambni odsek XVI. avstro-ogrškega korpusa.

O hrabri akciji stotnika Sonnewenda je poročalo tudi časopisje na Slovenskem. Ljubljanski Slovenec je povzel uradno poročilo: »*Oddelki stotnika Sonnewenda so vrgli pri Sv. Marku pri Gorici sovražnika s krepkim sunkom iz njegovega najsrednjšega jarka. Pustil nam je 10 častnikov, 500 moš in 4 strojne puške.*«³² Isto, le v nemščini, je zapisal tudi celjski Deutsche Wacht.³³

Stotnik Sonnewend je za svoje zasluge prejel najvišje odlikovanje v avstro-ogrski vojski, viteški križec reda Marije Terezije.³⁴ Po vojni je vstopil v novo vojsko Republike Avstrije in dosegel čin polkovnika. Dejaven je bil tudi v Zvezi judovskih frontnih vojakov Avstrije (*Bund jüdischer Frontsoldaten Österreichs*), ki je leta 1938 štela 24.000 članov.³⁵ Po anšlusu leta 1938 so ga nacisti zaradi judovstva vrgli iz vojske, preganjanja in smrti ga je rešilo le visoko vojaško odlikovanje iz prve svetovne vojne. Tega so celo nacisti priznavali kot izjemo pri preganjanju Judov. Niso pa priznavali njegovega odrekanja judovski veri, kajti nacistični nürnberški zakoni so iskali rasni izvor judovstva. Sonnewend in številni njegovi nekdanji frontni tovariši judovskega rodu mu niso mogli ubežati. Vojno je tako preživel v nekakšnem hišnem priporu na Dunaju. Ob koncu spopadov v Evropi je bil eden redkih vojakov judovskega rodu iz nekdanje habsburške monarhije, ki so preživel nacistični holokavst.³⁶

Namesto zaključka:

»*Borna skalnata kraška pokrajina bo pričala, kako se je med soškimi bitkami napojila s krvjo padlih.*«³⁷ S temi besedami je pisatelj Bruno Brehm pospremil na pot edinstveno delo Kornela Abela, ki priča o trpljenju vojakov na soškem bojišču. Nekdanji judovski častnik in poznejša žrtev holokavsta v času zapisanega verjetno ni niti slutil, kakšna usoda čaka njega in številne nekdanje avstro-ogrške vojake, ki so imeli eno »napako«. Bili so – Judje.

32 Avstrijsko uradno poročilo, *Slovenec*, 4. junij 1917.

33 Der Krieg gegen Italien, *Deutsche Wacht*, 6. junij 1917.

34 <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/mmto.htm> [21. 3. 2013].

35 BERGER 2010, pp. 154-159 in 329-331; Martin SENEKOWITSCH, *Gleichberechtigte in einer grossen Armee: zur Geschichte des Bundes Jüdischer Frontsoldaten Österreichs, 1932-1938, Militärkommando Wien, Abt. für Öffentlichkeitsarbeit*, Wien 1994, pp. 10-18.

36 SCHINDLER 2002, pp. 487-488.

37 ABEL 2008, p. 7.

Heroes and Victims

(on Austro-Hungarian Officers of Jewish Descent Who Suffered during the Holocaust)

Renato Podbersič¹

Keywords: *Jewish soldiers, Austro-Hungarian army, Holocaust, Isonzo Front*

The bloody battles at the Isonzo/Soča River (1915–1917) during the First World War had a multiethnic and multi-religious character. The numerous soldiers of the Austro-Hungarian and Italian armies included Jews as well. The army of the predominately Catholic Habsburg Monarchy was considered the most ethnically diverse in all of Europe at that time. As in the Italian and French armies Jewish officers fought in its ranks. However this was not self-evident, given that the German allies accepted Jewish officers in their formations as late as 1914.

Although decorated for their merits and despite their honorable and dedicated service to their homeland, which had dissolved at the end of the First World War in November 1918, numerous former officers and soldiers of Jewish descent experienced Nazi persecution after the annexation of Austria in March 1938.

Some examples:

Kornel Abel was born in 1881 on the outskirts of Vienna. He was descended from a Hungarian Jewish family. His father was a merchant and his family converted to Catholicism when Kornel was still a child. He was educated at various officer training schools and at the beginning of the First World War he served as a captain on the Serbian Front. Soon after Italy declared war, he found himself on the Isonzo Front. In the years 1915–16, he distinguished himself in the Tolmin (1st Infantry Division) and Kras (17th Infantry Brigade) battlefields; he was decorated more than once for his merits.

After the war, Abel retired and lived in Vienna. After the Germans marched into Austria in March 1938, he found himself among numerous Jewish former soldiers of the Austro-Hungarian army, whose dedicated service to their homeland could not protect them from Nazi persecution. By 1942, every trace of Kornel Abel had vanished; most probably he died in one of the German death camps somewhere in the east.

---

1 Mag. Renato PODBERSIČ, Study Centre for National Reconciliation, Ljubljana.

In memory of his combat on the Isonzo Front he left behind the recollections *Karst – Ein Buch von Isonzo*, published in 1934. In 2008, the book *Carso – Book of Isonzo* became available in Slovene translation under the title *Kras – knjiga o Soči*.

Captain **Gustav Sonnewend** (1885–1960) distinguished himself during the Tenth Battle of the Isonzo in spring 1917. His father, a military physician, had earlier converted to Roman Catholicism. Gustav reflected all the complicated reality of the Danubian monarchy. Born in the Bukovina town of Czernovitz (Czernowitz), he spent most of his time as an officer in the Austrian Littoral. On the Isonzo Front, he commanded the 4th Battalion of the 39th Landwehr Infantry Regiment, composed mainly of veterans from Vienna. Captain Sonnenwend fought at the Isonzo beginning in the summer of 1916. He achieved the greatest recognition with the effective counterattack and defense of Sv. Marko hill above Šempeter near Gorizia, in the first days of June 1917. *“The platoons of Captain Sonnewend hurled the enemy at St. Mark near Gorizia with a sturdy stroke from its foremost trench. He left us 10 officers, 500 men and 4 machine guns.”* (Newspaper *Slovenec*, June 4, 1917, Austrian official report).

For his merits, Captain Sonnewend received the most prestigious honor of the Austro-Hungarian army, the Knight’s Cross Military Order of Maria Theresa. After the war, he joined the new army of the Republic of Austria and achieved the rank of colonel. Following the Anschluss in 1938, the Nazis cast him out of the army due to his Jewish origin; only his prestigious military decoration from the First World War saved him from persecution and death. At the end of the war, he was one of the few Jewish soldiers of the Habsburg monarchy to have survived the Nazi Holocaust.

Field marshal **Johann Georg Franz Friedländer** (1882–1945), was the son of a Jew from Silesia and a Catholic Viennese. His father, too, had converted to Catholicism. Even before the outbreak of the First World War he had achieved a successful military career; at the outbreak of fighting in the summer of 1914 he was sent to the Serbian battlefield with the XVI Corps. In 1916 he was on the Isonzo battlefield with the 5th Mountain Brigade. In early December 1916 he was heavily wounded near Gorizia, and after recuperating he returned to the army and was part of the successful Austrian and German breakthrough at Kobarid at the end of October 1917. For his merits he was promoted to major, and in February 1918 he commenced his service at the Ministry of War in Vienna. After the war his flourishing military career in the army of the Republic of Austria proceeded, and he retired in March 1937 with the rank of field marshal (Feldmarschalleutnant). His situation grew dangerous after the Anschluss in March 1938. Although he was considered a “half-Jew” according to the Nuremberg Laws (*Nürnberger Gesetze*), his situation changed because of his marriage. His wife was a Christian, but with two Jewish ancestors. As a respected townsman he was offered the option of divorce, which should considerably improve his position, but the field marshal Friedländer categorically declined this possibility. Beginning in 1942 the married couple lived under a sort of house arrest in Vienna’s Hietzing district, and in early September 1943 the Nazis sent them to the Theresienstadt special camp. His wife died there in 1944, while Friedländer was sent to the Auschwitz death camp in October 1944. He

was classified among those able to work, thus he did not end up in the gas chamber immediately. Due to the approaching Soviet army the Nazis forced some of the camp prisoners, including field marshal Friedländer, on a “death march” towards the west. He was shot in mid-January 1945 by members of the SS, supposedly because he succumbed to weariness along the way.

Colonel **Otto Grossmann** (1873–1942), from the 14th Mountain Brigade that fought in Kras as early as the summer of 1915, was also of Jewish origin. Despite his war merits Grossmann died during the Holocaust in the camp “for the Chosen Ones” – Theresienstadt concentration camp.

Kratko življenje Sepija Obradovića (1934, Maribor – 1942, Beograd): holokavst v Srbiji v letih 1941–1942*

Boris Hajdinjak¹

Josip/Seppy/Sepi Obrenstein/Obradović ni samo eden od 14.800 Judov, ki so bili v letih 1941 in 1942 ubiti v Srbiji, temveč je tudi eden od 14 do zdaj ugotovljenih Judov, ki so leta 1937 živeli v Mariboru in so umrli v holokavstu ali zaradi njega v Srbiji. Holokavst v (»ožji«) Srbiji in Banatu je z nič manj kot 83-odstotnim uničenjem judovske skupnosti ne samo eden izmed najbolj temeljitih, pač pa tudi eden izmed najbolj zgodnjih primerov »dokončne rešitve judovskega vprašanja«. V članku je zgodovina holokavsta v Srbiji v letih 1941–1942 predstavljena ne samo skozi usode Sepija Obrensteina/Obradovića, temveč vseh mariborskih Judov, ki so v tem času tukaj živeli in umrli ali preživeli.

Ključne besede: Maribor, Srbija, Beograd, Banat, holokavst/šoa, taborišče Sajmište

Josip/Seppy/Sepi Ohrenstein (→ Slika 21)² se je rodil 24. maja 1934 v Mariboru staršema Isidorju/Izidorju (1902, Kuszujca – 1941, Beograd) (→ Slika 22)³ in Beati/Betty, roj. Rosner (1907, Maribor – 1942, Beograd).⁴ Oba sta bila sorodnika

---

* Pričujoči članek je bil najprej predstavljen kot referat z istim naslovom na znanstvenem srečanju *Vsako leto eno ime: Preganjanje Judov na območju okupirane Jugoslavije 1941–1945 (Slovenija, Srbija) in slovenski pravičnik Andrej Tumpej*, ki je bilo v Mariboru 26. januarja 2012. Povzetek tega referata je izšel kot Boris HAJDINJAK, *Holokavst v Srbiji = The holocaust in Serbia*. Za sodelovanje pri nastanku članka se zahvaljujem Lidiji Rosner iz Novare, Barbari Rosner iz Trsta in Nataši Ferš iz Maribora. Uporabljene kratice: **AA** = Arhiv avtorja; **Centropa** = Central Europe Center for Research and Documentation; **IfZ** = Institut für Zeitgeschichte München-Berlin; **JIM** = Jevrejski istorijski muzej, Beograd; **mfp.** = mikrofilmski posnetek; **MNOM** = Muzej narodne osvoboditve Maribor; **SI_AS** = Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana; **SI_PAM** = Pokrajinski arhiv v Mariboru; **s. v.** = sub voce in **YV** = Yad Vashem, Jerusalem/Jeruzalem.

1 Boris HAJDINJAK, Prva gimnazija Maribor.

2 Osebni podatki Josip/Seppy/Sepi Ohrenstein/Obradović: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 572, mfp. 110–111; Andrej PČEL'NIKOV (ur.), *Veliki adresar samoupravnih mest Maribor, Celje, Ptuj in občin binše Mariborske oblasti: leto 1935*, Maribor 1935, p. 484; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto in YVCD, Page of Testimony, Lydia Rosner Busti, 2007. O njem: Lydia ROSNER BUSTI, *Pisma z dne 21. 1. 2011, 18. 9. 2011 in 11. 12. 2011*, AA; Boris HAJDINJAK, *Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem. Družini Singer in Kohnstein iz Maribora, Slovenski Judje, Zgodovina in holokavst*, Maribor 2012, p. 165 in Boris HAJDINJAK, *Anini mariborski vrstniki, Večer, l. 69, št. 22*, 26. 1. 2013 – Sobotna priloga, pp. 10–11.

3 Osebni podatki Isidor/Izidor Ohrenstein/Obradović: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 572, mfp. 110–111; PČEL'NIKOV 1935, p. 484; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938; Maribor-mesto in YVCD, Page of Testimony, Lydia Rosner Busti, 2007. O njem: Andrej PANČUR, *Judje s Spodnje Štajerske in Gorenjske kot žrtve holokavsta v Evropi, Evropski vplivi na slovensko družbo*, Zbirka Zgodovinskega časopisa 35, Ljubljana 2008, p. 372; ROSNER BUSTI, *Pisma z dne 21. 1. 2011, 18. 9. 2011 in 11. 12. 2011*, AA ter HAJDINJAK 2012, pp. 146–147 in 164–165.

4 Osebni podatki Beata/Betty Ohrenstein/Obradović, roj. Rosner: SI_PAM/1808,

Slika 21: Maribor, pred 16. februarjem 1936: Josip Obradović s prababico Eige, roj. Gärtner

Slika 22: Maribor, okoli leta 1932: Isidor Obradović s sestrično Lidijo Rosner, kasneje por. Busti in bratrancem Karlom Rosnerjem ter psom Lordom pred pisarniškim poslopjem tovarne Marka Rosnerja v Melju

mariborskega tovarnarja Marka Rosnerja (1888, Iacobeni – 1969, Haifa),⁵ sicer osrednje osebnosti okoli stoglave predvojne mariborske judovske skupnosti⁶ in obenem ene osrednjih mariborskih osebnosti tega časa. Družina Ohrenstein se je, potem ko so leta 1939 spremenili priimek v Obradović, skupaj z Beatino mamo Frideriko/Frici Rosner, roj. Schäfer (1877, Sadhora – 1942, Beograd)⁷ preselila v Beograd in tam dočkala napad na Beograd 6. aprila 1941 oz. začetek druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Sepi je praznoval svoj sedmi rojstni dan 24. maja 1941 še na prostosti. Svojega osmega rojstnega dne 24. maja 1942 pa več ni dočkal, saj je 29. maja 1942 vodja judovskega oddelka na nemškem ministrstvu za zunanje zadeve Franz Rademacher (1906, Neustrelitz – 1973, Bonn)⁸ ponosno izjavil, da »judovsko vprašanje v Srbiji ni več aktualno. Zdaj je ostalo samo še urejanje pravnih vprašanj glede njihove lastnine.« Tako je Sepi eden od okoli 14.800 Judov, ki so bili v letih 1941 in 1942 ubiti

---

Domovinska kartoteka, TE 572, mfp. 110–111; PČEL'NIKOV 1935, pp. 113 in 484; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938; Maribor-mesto in YVCD, Page of Testimony, Lydia Rosner Busti, 2007. O njej: ROSNER BUSTI, *Pisma z dne 21. 1. 2011, 18. 9. 2011 in 11. 12. 2011*, AA in HAJDINJAK 2012, p. 165.

5 Osebni podatki Marko Rosner: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 955–956; SI_PAM/1808; Gospodinjina kartoteka, TE 632, mfp. 418–419; PČEL'NIKOV 1935, pp. 113 in 511 in SI_AS_68, f. 29-2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto. O njem: SI_PAM/0720, Sod 932-45, TE 4; SI_PAM/0723, Zaplembeni spisi I 207, TE 236; Klaus VOIGT, *Joškos Kinder - Flucht und Alija durh Europa, 1940-1943. Josef Indigs Bericht, Bücher des 9 November 10*, Berlin 2006, p. 24; ROSNER BUSTI, *Pisma z dne 21. 1. 2011, 17. 9. 2011 in 18. 9. 2011*, AA ter in HAJDINJAK 2012, pp. 146–147, 149–151 in 164–165.

6 O judovski zgodovini Maribora v 20. stoletju: Boris HAJDINJAK, Maribor in mariborski Judje, *Vsako leto eno ime: Reševanje Judov 1938–1941 in slovenski pravičnik Uroš Žun*, povzetki referatov, Maribor 2011, pp. 1–4; Boris HAJDINJAK, In vendar so Židi bili, *Večer*, 68, št. 161, 14. 7. 2012 – Sobotna priloga, pp. 24–25; HAJDINJAK 2012 in HAJDINJAK, Anini mariborski vrstniki, *Večer*, 2013.

7 Osebni podatki Friderika/Frici Rosner, roj. Schäfer: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 957–958; PČEL'NIKOV 1935, p. 511; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto in YVCD, Page of Testimony, Lydia Rosner Busti, 2007. O njej: ROSNER BUSTI, *Pisma z dne 21. 1. 2011, 18. 9. 2011 in 11. 12. 2011*, AA in HAJDINJAK 2012, p. 165.

8 Pravniki, član SA v letih 1932–1934 in član NSDAP od leta 1934. Na nemškem zunanjem ministrstvu je bil zaposlen od decembra leta 1937. Najprej je bil v letih 1938–1940 odpravnik poslov na nemškem veleposlaništvu v Urugvaju. Od marca leta 1940 je vodil judovski oddelek nemškega zunanjega ministrstva. V tej funkciji je oktobra leta 1941 obiskal Beograd in v poročilo o stroških za to potovanje njegov namen označil kot: »likvidacija Judov v Beogradu«. Aprila leta 1943 je zapustil zunanje ministrstvo zaradi sodelovanja s podsekretarjem Martinom Luthrom (1895, Berlin – 1945, Berlin), sicer udeležencem wannseejske konference, ki se je sprl z zunanjim ministrom Joachimom von Ribbentropom (1893, Wesel – 1946, Nürnberg). Do konca vojne je bil v vojni mornarici. Leta 1947 je bil aretiran in bil najprej predviden za sojenje v nürnberskem procesu proti članom zunanjega ministrstva (t. i. *Wilhelmstraßenprozess*), ki je potekal v letih 1947–1949. Ker v tem procesu ni bil obtožen, mu je bilo sojeno v posebnem procesu leta 1952. Bil je obsojen na zaporno kazen 3 let in 5 mesecev za sodelovanje pri umoru 1300 Judov v Beogradu oktobra leta 1941. Ker je bil že od prej v preiskovalnem zaporu, je bil izpuščen še istega leta 1952 in se izognil nadaljnjim procesom z odhodom v Sirijo. Tam je bil leta 1963 zaprt zaradi sodelovanja z zahodnonemško obveščevalno službo, vendar nato zaradi slabega zdravstvenega stanja izpuščen leta 1965. V Zahodno Nemčijo se je vrnil leta 1966 in bil ponovno obsojen leta 1968 na zaporno kazen 5 let, ki pa je ni odslužil. Leta 1971 je bil obnovljen sodni postopek proti njemu, katerega konca pa ni dočkal, saj je prej umrl. O njem: Milan KOLJANIN, *Nemaški logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd 1992, s. v. (napačno »Frits«); Walter MANOSCHEK, »Serbien ist judenfrei«: militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42, *Beiträge zur Militärgeschichte* 38, München 1993, s. v. in *Franz Rademacher*, dostopno na http://de.wikipedia.org/wiki/Franz_Rademacher [22. 3. 2013].

v Srbiji. To je glede na predvojno število Judov (»ožjek«) Srbije in Banata nič manj kot 83-odstotno uničenje judovske skupnosti in ne samo eden izmed najbolj temeljnih, pač pa tudi eden izmed najbolj zgodnjih primerov »dokončne rešitve judovskega vprašanja.«⁹ Toda Sepi je tudi eden od 34 do zdaj ugotovljenih Judov, ki so leta 1937 živeli v Mariboru in so umrli v holokavstu ali zaradi njega. Za 14 izmed njih je bil kraj smrti Beograd oz. Srbija, kar pomeni, da je v Srbiji umrlo celo več mariborskih Judov kot v Auschwitzu, kjer jih je umrlo 10.

Prolog: Beograd pred drugo svetovno vojno

Večina obdobja prve Jugoslavije se lahko upravičeno šteje za obdobje vsestranskega razcveta jugoslovanskih Judov.¹⁰ To se je še posebno jasno odražalo v mestih, ki so

9 O preganjanju Judov v (»ožji«) Srbiji in Banatu: Drago NJEGOVA (ur.), *Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini: Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja (istrebljenje, deportacije, mučenje, hapšenje, pljačka) (31. 12. 1945)*, Novi Sad 2011, pp. 58–61, 171–277 in 308–318; David ANAF, *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia (Summary)/ Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 2005, pp. 1–53; David PERERA, *Godine katastrofe 1941–1945, Spomenica: 1919–1969*, David LEVI-DALE (ur.), Beograd 1969, pp. 85–86; Tone FERENC, »To ni lepo delok: okupatorjev dokument o zločinih v Srbiji jeseni 1941, Satan, njegovo delo in smrt, *Borec*, Ljubljana 1979, pp. 295–302; Зоран МИЛЕНТИЈЕВИЋ, *Јевреји заточеници логора Црвени крст, Ниш 1978*; Јаша ROMANO, *Јевреји Југославије 1941–1945. Жртве геноцида и учесници народноослободилачког рата*, Beograd 1980, pp. 58–86 in 183–184; Christopher BROWNING, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu - studija slučaja, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja – Beograd 6*, Beograd 1992, pp. 407–428; Raul HILBERG, *Die Vernichtung der europäischen Juden Bd. 2*, Frankfurt am Main 2007, pp. 725–737; Slavko GOLDSTEIN, »Konačno rešenje« jеврејског питања u jugoslovenskim zemljama, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988, pp. 181–186 in 317–320, Kat. št. 21/1–21/16; Sima BEGOVIĆ, *Logor Banjica 1941–1944 2*, Biblioteka Stradanja i otpori 6–7, Beograd 1989, pp. 22–33; KOJLANIN 1992, pp. 19–147; MANOSCHEK 1993; Gabriele ANDERL, Walter MANOSCHEK, *Neuspelo bekstvo: jеврејски »Kladovo-transport« na putu za Palestinu 1939–1942*, Beograd 2004, pp. 202–304; Hans SAFRIAN, *Eichmann's Men*, Cambridge 2010, pp. 79–81; Christopher BROWNING, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy September 1939 – March 1942*, London 2005, pp. 334–346 in 421–423; Милан РИСТОВИЋ, *У помпалу за уточиштем: југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*, Beograd 1998; Wolfgang BENZ, *Holocaust*, Ljubljana 2000, pp. 64–65; Бранислав БОЖОВИЋ, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, Beograd 2004; Milan KOJLANIN, *Poslednje putovanje kladovskog transporta, Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola*, Beograd 2006, pp. 65–101 in pp. 428–466; Zvi LOKER, *Saradnja tri strane u progonu u ubijanju Jevreja, Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola*, Beograd 2006, pp. 148–152 in 515–520; Florian DIERL, *Krieg und Völkermord im östlichen und südöstlichen Europa, Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden*, [BOTSCH Gideon et al.], Berlin 2008, pp. 55–56 in 64–65; Teodor KOVAČ, *Banatski Nemci i Jevreji, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, Beograd 9, Beograd 2009, pp. 23–26 in 44–82; Ненад ЖАРКОВИЋ, *Пролазница логор Топовске путје, Наслеђе 10*, 2009, pp. 106–109; Јаша ААМУЛИ, *Страдање и спасаване српских Јевреја*, Beograd 2010; Milan RISTOVIĆ, *Jevreji u Srbiji u Drugom svetskom ratu, Pravедници међу народима – Srbija*, Beograd 2010, pp. 224–250; Miriam STEINER AVIEZER, *Pravičnici међу народи – Slovenci, Zgodovina v šoli 19, št. 1–2 (Pouk zgodovine o holokavstu)*, Ljubljana 2010, pp. 7–8; Jovan BYFORD, *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd 2011, pp. 33–44; Nenad FOGEL, *Pravednici iz Srbije – izložba o dobrim ljudima*, Beograd 2012, pp. 164–165, 168; Momčilo MITROVIĆ et al., *Холокауст у Србији 1941–1944*, Beograd 2012; *Semlin Judenlager: in Serbian public memory = Jevrejski logor na Beograjskom sajmištu: istorija i sećanje*, dostopno na: <http://www.semlin.info/> [22. 3. 2013]; Milan FOGEL et al., *Jevrejski logor Sajmiše – holokaust i kolaboracija u Srbiji*, Beograd 2012.

10 O Judih v Srbiji v času Kraljevine SHS oz. Kraljevine Jugoslavije (izbor): Милан КОЉАНИН, *Jевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији: 1918–1941*, Студије и монографије, Beograd 2008 in Milan KOJLANIN, *Jevrejska zajednica u Srbiji i jugoslovenskoj državi (1918–1941)*,

imela za jugoslovanske razmere močno industrijo, kar je veljalo predvsem za hrvaško prestolnico Zagreb, kjer je leta 1940 živel 9337 Judov, ne nazadnje pa tudi za Maribor, kjer je istega leta živel okoli 100 Judov. V skupino mest z močnim gospodarskim razvojem in zato močno judovsko skupnostjo je sodila tudi jugoslovanska prestolnica Beograd. Beograd je imel že v času pred prvo svetovno vojno močno in vplivno judovsko skupnost,¹¹ ki se je v medvojnem obdobju še okrepila s 4844 ljudi leta 1921 na 7906 ljudi leta 1931. Zato ne preseneča, da je predvojna beograjska judovska skupnost tik pred vojno po številu ljudi prehitela zagrebško in tako postala najštevilčnejša v Jugoslaviji. Leta 1940 je imela beograjska aškenaška občina 1888 članov, sefardska pa 8500 članov. Tako bo postal Beograd glavno, čeprav ne edino prizorišče holokavsta v Srbiji. Razvoj predvojnega Beograda ni temeljil samo na razmahu industrije, temveč v veliki meri na vplivu in pomenu, ki ga je imel kot državna prestolnica. Med najbolj opazne dosežke razvoja predvojnega Beograda so sodili nova mostova Most kralja Aleksandra čez Savo, zgrajen leta 1934, in Most kralja Petra II. čez Donavo, zgrajen leta 1935, ter gospodarsko razstavišče Sajmište,¹² ki je bilo zgrajeno v letih 1937–1938 (→ Slika 23). Sajmište je bilo zamišljeno ne samo kot prostor za prikazovanje dosežkov drugih držav, temveč predvsem kot prostor za prikazovanje dosežkov takratne Jugoslavije. Droben, a pomenljiv dokaz razvoja Jugoslavije je podatek, da je nizozemsko podjetje Philips iz svojega paviljona septembra 1938 kot prvo na Balkanu oddajalo televizijski program. Osrednja, lahko prepoznavna zgradba Sajmišta je postal istega leta zgrajen 74 metrov visok padalski stolp, ki ga je zgradilo češkoslovaško podjetje Škoda.

Beograd je v času pred drugo svetovno vojno pritegnil številne Slovenke in Slovence¹³ pa tudi Jude iz Slovenije. Tako je v Beogradu že pred letom 1937 živela Sepijeva teta Alma Obradović, roj. Rosner (po 1907, Maribor? – 1996, Izrael),¹⁴ ki se je leta 1933 v sinagogi v Čakovcu poročila s policijskim častnikom iz Ljubljane Nikolom Obradovićem (? – 1945, ?),¹⁵ sicer Srbom. Marko Rosner je razširil delovanja svojih podjetij tudi v Beograd in prav zato se je kot njegov zastopnik v Beograd preselil njegov nečak Izidor Obradović z družino. Isti vzrok je spodbudil tudi preselitev prav tako pri Rosnerju zaposlenega trgovskega potnika Mirka Strassbergerja (1899,

---

Pravednici medu narodima – Srbija, Beograd 2010, pp. 252–288.

11 Marko PERIĆ – Srećko STANIĆ, *Jevreji Beograda u popisima stanovništva XIX i XX veka, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja – Beograd 6*, Beograd 1992, pp. 277–309.

12 *Semlin Judenlager = Jevrejski logor, Before 1941: The Belgrade Exhibition Grounds = Pre 1941: Beogradsko sajmište*, dostopno na <http://www.semmlin.info/> [22. 3. 2013].

13 Sam poznam iz primera očetove mrzle tete Marije/Micke Šbull (1915, Serdica – 1992, Murska Sobota) iz Prekmurja konkretni primer Slovenke, ki je bila služkinja pri bogati beograjski družini pred drugo svetovno vojno. Po pripovedovanju očeta poznam še vsaj dva primera Prekmurk, ki sta bili služkinji v predvojnem Beogradu. Žal ne vem, ali je že kdo preučeval to temo. Glej tudi primera Franciske/Fanike/Ester Avram, roj. Kralj (Milan FOGEL, *Heroji bez puške u ruci sa glavom u torbi. Priče o pravednicima, Pravednici medu narodima – Srbija*, Beograd 2010, pp. 27–29), in Antonije/Tonke/Done Kalef, roj. Ograjenšek (op. 66–68).

14 Osebni podatki Alma Obradović, roj. Rosner: PČEL'NIKOV 1935, p. 511. O njej: Trauungen, *Mariborer Zeitung 73*, št. 303, 12. 11. 1933, p. 5; Karlo ROSNER, *Spomini*, Trst 1998 in ROSNER BUSTI, *Pismo z dne 18. 9. 2011*, AA.

15 O njem: Trauungen, *Mariborer Zeitung 73*, št. 303, 12. 11. 1933, p. 5 in ROSNER 1998.

Varaždin – verjetno 1941, Beograd),¹⁶ ki se je leta 1939 iz Maribora odselil skupaj z ženo Julijano/Juliško, roj. Polak/Pollak (1908, Szentes – 1942, Banjica)¹⁷, in hčerko Renato/Rene (1926, Varaždin – 1942, Banjica).¹⁸

Slika 23: Beograd, pred letom 1941: panorama središča mesta iz zraka z jugozahoda. V sredini slike Sava z Mostom kralja Aleksandra (zgrajen leta 1934). V zgornjem desnem kotu fotografije se vidi del Mosta kralja Petra II. (zgrajen leta 1935) čez Donavo. V spodnjem delu fotografije je Sajmište (zgrajeno v letih 1937–1938).

Začetek holokavsta v Srbiji: oktober 1940 – avgust 1941

Neposredno sta beograjske Jude kot tudi vse jugoslovanske Jude prizadeli uredbi jugoslovanske vlade z dne 5. oktobra 1940,¹⁹ s katerima je bil uveden *numerus clausus*

16 Osebni podatki Mirko Strassberger: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 639, mfp. 1–2 in SI_AS_68, f. 29-2/1936–38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto.

17 Osebni podatki Julijana/Juliška Strassberger, roj. Polak/Pollak: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 639, mfp. 1–2; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto in Branka PRPA (ur.), *Logor Banjica – logoraši. Knjige žrtovnika Koncentracionog logora Beograd – Banjica 1941–1944 I–II.*, Beograd 2009, p. 406, št. 5926.

18 Osebni podatki Renata/Rene Strassberger: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 639, mfp. 1–2; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto in PRPA 2009, p. 406, št. 5927. O njej: HAJDINJAK, Anini mariborski vrstniki, *Večer*, 2013.

19 Uredbi je kmalu zatem kot uredbo o ukrepih, ki se nanašajo na Žide glede izprševanja obrtov s predmeti ljudske prehrane in uredbo, o vpisovanju oseb židovskega rodu za učence univerz, visokih šol z veljavo univerz, višjih, srednjih, učiteljskih in drugih strokovnih šol razglasila tudi banska uprava Dravske banovine: *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine XI, št. 83, 16. oktober 1940*, pp. 862–863. O ukrepih: David LEVI-DALE, Od prvog redovnog kongresa 1921. do okupacije 1941., *Spomenica: 1919–1969*, Beograd 1969, pp. 69–72 (tudi fotografiji objav uredb *Uredbe o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja s predmetima ljudske isbrane in Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola* v jugoslovanskem uradnem listu);

za Jude pri vpisu na univerze, visoke šole z veljavnostjo univerz, na višje, srednje, učiteljske in druge strokovne šole ter Judom prepovedano odpirati živilska grosistična trgovska podjetja, Judom lastnikom že obstoječih trgovskih obratov pa je bilo mogoče prepovedati nadaljnje obratovanje ali pa jim postaviti komisarje za vodenje poslov. Ugotovimo lahko, da so se jugoslovanski Judje z diskriminacijo kot prvo stopnjo holokavsta srečali še v stari Jugoslaviji. Nemške enote so zasedle Beograd 12. aprila 1941. Že od prvih dni okupacije so bili Judje v Srbiji, ki jo je formalno vodila marionetna vlada najprej, od 30. maja 1941, nekdanjega vodje beograjske policije Milana Aćimovića (1898, Pinosava – 1945, Zelengora), nato pa, od 29. avgusta 1941, generala Milana Nedića (1878, Grocka – 1946, Beograd), in Banatu, kjer so de facto vladali folksdojčerci, izpostavljeni različnim oblikam diskriminacije. Tako je že 13. aprila 1941 SS-Oberführer in polkovnik policije dr. Wilhelm Fuchs (1898, Mannheim – 1947, Beograd),²⁰ vodja Akcijske skupine varnostne policije in SD za Jugoslavijo (oz. od oktobra leta 1941 za Srbijo: *Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des SD Jugoslawien/Serbien, kratica EGr Jugoslawien/Serbien*),²¹ ki je bil formalno podrejen vojaški upravi Srbije, dejansko pa sedežu Glavnega državnega varnostnega urada (nemška kratica RSHA)²² v Berlinu, odredil registracijo Judov v Beogradu. Kmalu

---

S. GOLDSTEIN, Rasizam kao uvod u genocid, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988, pp. 177, 178 (fotografija objava prvonavedene v jugoslovanskem uradnem listu), 179 (fotografija odgovora Saveza jevrejskih vjeroispovjednih općina Kraljevine Jugoslavije v časopisu *Židovi*) in 316, Kat. št. 20/11 in PANČUR 2008, pp. 373–374.

20 Bil je agronom in je leta 1929 tudi doktoriral na univerzi Leipzig, član NSDAP in SS od leta 1932. Po nacističnem prevzemu oblasti je postal drugi adjutant Waltherja Darréja (1895, Belgrano – 1953, München), ki je bil državni vodja kmetov (*Reichsbauernführer*) in prvi vodja Rasnega in naselitvenega glavnega urada (*Rasse- und Siedlungshauptamt*, kratica RuSHA). Oktobra leta 1937 je prešel v policijske strukture nacistične oblasti in postal vodja SD v Dresdnu, kar je ostal do septembra 1940. Pred pripravami za napad na Jugoslavijo je bil inšpektor varnostne policije in SD (*Inspekteure der Sicherheitspolizei und des SD*, kratica IdS) v Braunschweigu. V Beogradu je ostal do januarja leta 1942, ko se je vrnil na svoj prejšnji položaj v Braunschweigu. Junija leta 1942 je začasno postal vodja SS in policije (*SS- und Polizeiführer*, kratica SSPF) v Latviji. Od julija do septembra 1943 je bil višji vodja SS in policije v Braunschweigu. Septembra leta 1943 je postal vodja za Litvo pristojne *Einsatzkommando 3*, dela *Einsatzgruppe A*, ene izmed štirih zloglasnih akcijskih skupin, namenjenih uničevanju nasprotnikov rajha na ozemlju Sovjetske zveze. Na tem položaju je ostal do maja leta 1944, ko je prevzel vodenje *Einsatzgruppe A*, ki je imela v tem času sedež v Rigi. Na tem položaju je ostal do oktobra leta 1944, ko je bil ponovno premeščen na ozemlje Jugoslavije in je kratkotrajno prevzel vodenje *Einsatzgruppe E*, pristojne za ozemlje NDH. Že novembra leta 1944 je bil postavljen za poveljnika varnostne policije in SD območja *Ostland*, kar je ustrezalo ozemlju baltskih držav in Belorusije. Po koncu vojne je bil predan Jugoslaviji in v procesu v Beogradu leta 1946 obsojen na smrt in leta 1947 usmrčen. O njem: Tone FERENC, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, Maribor 1968; s. v., KOLJANIN 1992; s. v., MANOSCHEK 1993; s. v., BOŽOVIĆ 2004, pp. 56–59 (napačno navaja, da je bil rojen leta 1889); Milan KOLJANIN, *Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, *Istorija 20. veka 29, št. 3*, 2011, pp. 148–149 in *Wilhelm Fuchs*, dostopno na http://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Fuchs_%28SS-Mitglied%29 [22. 3. 2013].

21 Ustanovljena je bila v okviru priprav na napad na Jugoslavijo konec marca ali v začetku aprila leta 1941. O nemški policiji v okupirani Srbiji: BOŽOVIĆ 2004, pp. 49–100 in KOLJANIN 2011.

22 RSHA je kratica za *Reichssicherheitshauptamt* ali Glavni državni varnostni urad, ki je bil ustanovljen 20. septembra 1939 kot krovna organizacija nacistične Nemčije za boj proti vsem njenim nasprotnikom. Njen del sta bila tako znani gestapo (*Gebeime Staatspolizei*, IV. urad RSHA) kot tudi manj znani, a še bolj nevarni SD (*Sicherheitsdienst*, notranja SD III. urad RSHA in zunanja SD VI. urad RSHA). Glej preglednico v Rupert BUTLER, Tone FERENC, *Ilustrirana zgodovina gestapa. Gestapo v Sloveniji*, Radenci 1998, pp. 244–245.

zatem, 16. aprila 1941, je izdal še ukaz, da morajo vsi Judje na roki nositi rumen trak z napisom »Jude« v latinici, »Јеврејин« v cirilici in šesterokrako zvezdo (→ Sliki 25 in 26). 30. maja 1941 je vodja nemške vojaške uprave (*Chef der deutschen Militärverwaltung*) v Srbiji SS-Gruppenführer in državni svetnik dr. Harald Turner (1891, Leun – 1947, Beograd)²³ ukazal registracijo Judov in Romov v celotni Srbiji. Ukaz, ki najprej definira Jude po nürnberških zakonih iz leta 1935, je zanje uvedel stroge omejitve v poklicnem (prepoved opravljanja zdravniškega, veterinarskega, apotekarskega in odvetniškega poklica ter odpust iz vseh državnih služb) in vsakdanjem življenju (prisilno delo, policijsko uro, omejen dostop do hrane, prepoved obiska javnih lokalov in prireditev ter uporabe javnega prevoza).

Potem ko so bili Judom že v začetku maja zaplenjeni vsi prihranki v bankah,²⁴ so jim bili z ukazom z dne 30. maja 1941 odvzeti še vsa podjetja in obrtne delavnice. Prav v zvezi s tem ukazom je pred 14. junijem 1941 nastal v cirilici napisan 3494 »jevreja i cigana« obsegajoči *Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini*.²⁵ V njem se po meni poznanih dokumentih zadnjič omenjajo kot živi člani družine Obradović in Frici Rosner. V tem spisku sta navedena tudi Alma Obradović, sicer poročena s Srbom Nikolom Obradovićem, ki je bil policijski častnik tudi po okupaciji, in družina Marka Rosnerja: žena Charlota/Šarlota, roj. Brecher (1902, Näsäud – 1974, Novara)²⁶ ter otroka Karlo (1922, Maribor – 2002, Novara)²⁷ in Lidija, kasneje por.

---

23 V prvi svetovni vojni je bil častnik v nemški vojski, po njej pa je postal pravnik in tudi doktoriral iz prava. Že pred nacističnim prevzemom oblasti je bil visoki državni uradnik, član NSDAP od leta 1930 in član SS od leta 1932. Do leta 1936 je bil še vedno visoki državni uradnik, obenem pa je bil od leta 1934 član štaba SS in centrale SD v Berlinu. Po začetku vojne je deloval najprej v nemški vojaški upravi okupiranega dela Poljske in nato od julija leta 1940 do februarja leta 1941 okupiranega dela Francije. V okviru priprav na napad na Jugoslavijo je februarja leta 1941 postal šef vojne uprave 12. armade in nato od aprila leta 1941 vodja nemške vojaške uprave v Srbiji. Na tem položaju je ostal do oktobra leta 1943. Od začetka leta 1944 je bil namestnik vodje *RuSHA*, enega glavnih uradov SS. Avgusta leta 1944 je bil odstavljen zaradi kritiziranja NSDAP in poslan na fronto. Konec vojne je dočkal v britanskem ujetništvu, bil nato izročen Jugoslaviji ter v procesu leta 1947 v Beogradu obsojen na smrt in takoj nato tudi usmrčen. O njem: FERENC 1968; s. v., FERENC 1977; KOJĀANIN 1992; s. v., MANOSCHEK 1933; s. v., БОЖОВИЋ 2004, pp. 169–175 in *Harald Turner*, dostopno na http://de.wikipedia.org/wiki/Harald_Turner [22. 3. 2013].

24 Posebej o zaplembi judovskega premoženja v srbskih bankah: Vesna S. ALEKSIĆ, *Banka kao instrument nacističke pljačke jevrejske imovine u Srbiji za vreme drugog svetskog rata, Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola*, Beograd 2006.

25 Jovanka VESELINOVIĆ, *Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini, Zbornik Jevrejskog Istorijskog muzeja*, Beograd 1992, pp. 375–406; Člani družin Obradović in Rosner so navedeni na p. 394: »2153. Obradović Alma, Kralja Petra 8; 2154. Obradović M. Isider, Jevremova 40; 2155. Rosner Karlo i Ilija, nepoznato boravište; 2156. Rosner Marko i Šarlota, nepoznato boravište; 2157. Rosner Šarlota, nepoznato boravište; 2158. Obradović Beata, Jevremova 40; 2159. Rosner Fridrib, Kralja Petra 8«.

26 Osební podatki Charlota/Šarlota Rosner, roj. Brecher: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 955–956; SI_PAM/1808, Gospodinska kartoteka, TE 632, mfp. 418–419; PČEL'NIKOV 1935, pp. 112 in 511 ter SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto. O njej: SI_PAM/0723, Zaplembeni spisi I 1494, TE 245; SI_PAM/0723, Zaplembeni spisi I 1495, TE 245; ROSNER 1998; ROSNER BUSTI, *Pismo z dne 21. 1. 2011*, AA.

27 Osební podatki Karl/Karlo Rosner: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 955–956; SI_PAM/1808, Gospodinska kartoteka, TE 632, mfp. 418–419; PČEL'NIKOV 1935, p. 511 in SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938 Maribor-mesto. Njegovi spomini: ROSNER 1998. O

Busti (1928, Maribor).²⁸ Rosnerji so zapustili Maribor 27. marca 1941 in se zatekli v Beograd (→ Slika 24), vendar ga tudi že zapustili pred nemško zasedbo in zato so v omenjenem spisku navedeni z neznanim bivališčem. Po krajšem bivanju v Veliki Plani pri Smederevu so Rosnerji v tem času živeli v Nišu. V omenjenem spisku sta navedena tudi Mirko in Juliška Strassberger.²⁹ Na osnovi tega spiska so bile Judom kmalu zatem 22. junija 1941 odvzete tudi vse nepremičnine. V tem času so bile tudi že prve aretacije Judov in glede na spomine Karla Rosnerja je možno, da je bil med njimi tudi Sepijev oče Izidor Obradović.³⁰ Velja tudi opozoriti, da so vsa ta proti Judom usmerjena dejanja ukazale nemške okupacijske oblasti, izvajale pa so jih skoraj izključno srbske oblasti in policija.³¹ V okviru notranjega ministrstva je bil za »*Jevreje, Cigane, masone i druge internacionalističke organizacije*« ustanovljen poseben referat, v okviru Uprave mesta Beograd in njej podrejene Specialne policije, oboje je vodil poleg Nedića najbolj znani srbski kvizling Dragomir Jovanović – Dragi (1902, Požarevac – 1946, Beograd), pa je deloval oddelek »*za Jevreje i Cigane*«.

Slika 24: Beograd, med 27. marcem in 6. aprilom 1941: 13-letna Lidija Rosner z znanko iz Maribora 15-letno Rene Strassberger in neznancko med sprehodom na Terazijah. Dobro leto kasneje je bila Rene v Beogradu ustreljena.

njem: HAJDINJAK 2012, p. 140.

28 Osební podatki Lidija Rosner, por. Busti: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 955–956; SI_PAM/1808, Gospodinska kartoteka, TE 632, mfp. 418–419; PČEL'NIKOV 1935, p. 511 in SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto. Njena pričevanja: ROSNER BUSTI, *Pisma z dne 21. 1. 2011, 18. 9. 2011 in 11. 12. 2011*, AA. O njej: HAJDINJAK 2012, p. 140. O njej: HAJDINJAK, Anini mariborski vrstniki, *Večer*, 2013.

29 VESELINOVIĆ 1992, p. 400: »2838. *Strassberger Julijana, Kralja Petra 8; 2839. Strassberger A. Mirko, trg. agent, Kralja Petra 8*«.

30 V svojih spominih je sicer napisal, da so bili že takrat zaprti tudi Betty in Sepi Obradović ter Frici Rosner. Menim, da je majhna verjetnost, da ta podatek drži, in da je mnogo bolj verjetno, da so bili zaprti šele kasneje, vsekakor pa najkasneje v začetku decembra leta 1941.

31 БОЖОВИЋ 2004, pp. 201–269.

Bundesarchiv, Bild 101I-185-0112-35
Foto: Neubauer | April 1941

Slika 25: Beograd, 30. april 1941: postrojitev Judov za prisilno delo na Kalemegdanu, starejši moški s trakom z napisom »Jude« v latinici, »Јеврејин« v cirilici in šesterokrako zvezdo

Bundesarchiv, Bild 101I-185-0112-13
Foto: Neubauer | April 1941

Slika 26: Beograd, 30. april 1941: postrojitev Judov za prisilno delo na Kalemegdanu, Judje pri registraciji, za pisalno mizo komisar za Jude Otto Vinzent (pravo ime verjetno Franz Riegler), ki je deloval v Beogradu že pred vojno kot tajni agent. Fotografija tudi jasno izkazuje sodelovanje srbske policije.

Prva faza sistematičnega uničevanja Judov v Srbiji: avgust 1941 – december 1941

Prvo sistematično »čiščenje« Judov je bilo na območju Banata,³² kjer so v noči s 14. na 15. avgust 1941 zaprli okoli 3300 Judov ali večino tamkajšnje judovske skupnosti. Aretirali so tudi Judinje, ki so bile poročene s kristjani,³³ kar ni bilo pravilo v drugih delih Srbije. Banatske Jude so nato v več skupinah glede na geografsko oddaljenost pripeljali v Beograd. Najprej, že 15. avgusta, so v Beograd prispeli Judje iz južnega dela Banata, 18. avgusta so prispeli Judje iz srednjega dela Banata in nazadnje, šele okoli 20. septembra, Judje iz severnega dela Banata. Moške nad 14 let so v primeru prvega transporta po tednu dni, preživetih v zgradbah beograjske judovske občine, v primeru preostalih transportov pa takoj zaprli v taborišče Topovsko šupe na Voždovcu v Beogradu.³⁴ Ženske in otroke so morali sprejeti beograjski Judje v svoja stanovanja. Samo okoli 200 banatskih Judov se je rešilo s pobegom. V Banatu je ostalo samo 11 Judov duševnih bolnikov psihiatrične bolnišnice v Kovinu, ki so bili ustreljeni 2. oktobra 1941 v Deliblatski peščari. Zaradi te akcije je Banat verjetno postal za nemškim okupacijskim območjem v Sloveniji oz. Spodnjo Štajersko in Gorenjsko drugo območje v Evropi »očiščeno Judov« (nemško *judenrein* ali tudi *judenfrei*).³⁵ O teh dogodkih se je ohranilo presunljivo pričevanje Đorđa/Đura/Đurice Reissa (tudi Rajs, 1930, Zrenjanin – 1942, Beograd) (→ Slika 27),³⁶ enajstletnega dečka iz Velikega Bečkereka (v letih 1935–1941 Petrovgrad, od leta 1946 Zrenjanin), ki je bil s svojo družino zaprt že 11. avgusta 1941. Svoj dnevnik je začel z za enajstletnega dečka izjemno zreliimi besedami: »... puka istina koju sam i ja preživio, čitaoci će videti kako oseća i zamišlja lager jedan dečak od 11 godina. Jer ovu knjigu pišem kada imam tek 11 godina.

32 V latinico transkribirano poročilo Pokrajinske komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev v Vojvodini iz leta 1945: NJEGOVAN 2011, pp. 58–61, 171–277 in 308–318. Najbolj podroben opis preganjanja Judov v Banatu: KOVAČ 2009, pp. 23–26 in 44–82. Pričevanje takrat osemletnega Jovana Rajsa iz Zrenjanina o preganjanju banatskih Judov: DINA RAJS (Reiss), Jovan RAJS (Reiss), „Gib einfach zu, dass du eine kleine Jüdin bist!“, Berlin 2011, pp. 3–7.

33 Cf. KOLJANIN 1992, p. 63. Te Judinje so do januarja leta 1942 delile usodo drugih banatskih Judinj. Takrat so 43 banatskih Judinj izpustili iz taborišča Sajmište in jim dovolili vrnitev v Banat, kjer pa so ostale pod stroгим nadzorom.

34 O taborišču Topovsko šupe: NJEGOVAN 2011, pp. 202–205; ЖАРКОВИЋ 2009 in MITROVIĆ et al. 2012, pp. 10–11 in 23–24.

35 Cf. HAJDINJAK 2012, p. 171. Velja pripomniti, da je leta 1937 na območju Spodnje Štajerske in Gorenjske uradno živelo 212 Judov, dejansko pa gotovo nekaj več, v Banatu pa je živelo po popisu prebivalstva 1931. leta 4113 Judov. Leta 1941 je bilo na obeh območjih gotovo manj Judov, vendar je bila razlika podobna kot prej. Ugotovitev za nemško okupacijsko območje v Sloveniji je zapisal PANČUR 2008, p. 379, ki pa je zapisal tudi: »...prvo deželo, ki je bila med vojno dejansko 'očiščena Judov'. Ta žalostni naslov namreč nosi Estonija, kjer so Nemci ob podpori domačih kolaborantov do konca leta 1941 praktično do zadnjega pobili vse preostale Jude.« V Estoniji so nacisti ob sodelovanju kolaborantov pobili vse Jude do decembra leta 1941 in zato so jo na wannseejski konferenci 20. januarja 1942 (glej op. 59) obravnavali kot »judenfrei« (cf. p. 6 protokola wannseejske konference, objavljen: Gideon BOTSCH et al., *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden*, Berlin 2008, p. 204). Vsaj sodeč po takratnem osrednjem nemškem časopisu je ta neslavni naslov od 17. oktobra 1941 pripadal Luksemburgu, čeprav so takrat samo aretirali večino od 700 preostalih Judov v Luksemburgu in jih dan prej 331 poslali v geto Litzmannstadt (poljsko Łódź). RAJS, RAJS 2011, p. 6 navaja, da naj bi bil 19. avgusta 1941 osrednji nacistični časopis *Völkischen Beobachter* poročal, da je Banat prva »judenfrei« pokrajina v Evropi, a žal te njegove trditve nisem mogel preveriti.

36 O njem: RAJS, RAJS 2011, p. 5.

Dakle počnimo ...«. Druga velika skupina Judov, ki je v tem času že bila v taborišču, so bili Judje v Šabcu. To skupino okoli 1100 Judov so sestavljali domačini in več kot 1000 beguncev iz Avstrije in Nemčije t. i. kladovskega transporta,³⁷ ki so obtičali v Jugoslaviji že konec leta 1939. Predvsem v taborišče Topovsko šupe so nato od 12. septembra do 20. oktobra 1941 zaprli večino judovskih moških, starejših od 14 let, iz Beograda. Nekatere so zaprli tudi v taborišče Banjica v Beogradu.³⁸

Slika 27: Đurica Reiss

Prvotno so nacisti načrtovali rešitev »judovskega vprašanja« v Srbiji z deportacijo na vzhod. Še v začetku septembra 1941 sta Turner, zlasti pa pooblaščenec nemškega ministrstva za zunanje zadeve pri vojaškem poveljniku v Srbiji (*Reichsbevollmächtigten des Auswärtigen Amtes beim Militärbefehlshaber in Serbien*) Felix Benzler (1891, Hannover – 1977, Gronau/Leine)³⁹ poskušala doseči izgon Judov v Romunijo, Rusijo ali na Poljsko. Ker na Poljskem še ni bilo primerne koncentracijskega taborišča, v drugih za izselitev predvidenih območjih pa jih niso bili pripravljene sprejeti, je Benzler

37 O kladovskem transportu: NJEGOVAN 2011, pp. 316-318; ANDERL, MANOSCHEK 2004; KOLJANIN 2006; LOKER 2006; Ženi (Jennie) LEBL (Löbl), Tragedija transporta Kladovo - Šabac. Odbor za pomoč emigrantima, *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola*, Beograd 2006; Milan RISTOVIĆ, Turisti pod sumnjom. O jednom vidu politike Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbjeglicama 1938–1941, *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola*, Beograd 2006; in MITROVIĆ et al. 2012, pp. 11 in 25.

38 O taborišču Banjica: NJEGOVAN 2011, pp. 308–309; BEGOVIĆ 1989 in PRPA 2009.

39 Pravniki, zaposlen na zunanjem ministrstvu od leta 1919 in član NSDAP od leta 1940. Na položaju pooblaščenca nemškega zunanjega ministrstva pri vojaškem poveljniku v Srbiji od 28. aprila 1941. Sodeloval pri izgonu Slovencev iz nemške okupacijske cone v Sloveniji in zato je bil 6. maja 1941 v Mariboru. V Beogradu je ostal do 24. avgusta 1943, do konca vojne pa je deloval še v Italiji in Madžarski. Po vojni ni bil obtožen, šele leta 1968 je bil zaslišan, vendar sodnega procesa ni nikoli bilo. O njem: FERENC 1968; s. v., KOLJANIN 1992; s. v., MANOSCHEK 1993, s. v. in *Felix Benzler*. http://de.wikipedia.org/wiki/Felix_Benzler [22. 3. 2013].

zahteval navodila iz Berlina. Odgovor je sporočil SS-Sturmbannführer Adolf Eichmann (1906, Solingen – 1962, Ramla),⁴⁰ vodja preselitvenega in judovskega oddelka RSHA, znanega tudi po kratici oddelek IV B 4 RSHA.⁴¹ Benzler je povzel odgovor nedvoumno: »Po informacijah Sturmbannführerja Eichmanna RSHA, IV B 4, sprejem v Gen. gub. ali Rusiji ni mogoč, saj tja ni mogoče poslati niti Judov iz Nemčije. Eichmann predlaga ustrelitev.«⁴² (→ Slika 28) Sistematično uničevanje Judov v Srbiji in Banatu je bilo nato izvedeno v dveh fazah. V prvi, ki je trajala do novembra 1941, so kot povračilne ukrepe za napade partizanskega, vendar tudi četniškega odporiškega gibanja enote Wehrmachta ustrelile večino, to je okoli 5000 moških (→ Slika 29). Ukaz, da za povračilne ukrepe streljajo Jude, je sicer uradno izdal pooblaščen poveljujoči general v Srbiji (*Bevollmächtigter Kommandierender General in Serbien*) general Franz Böhme (1885, Zeltweg – 1947, Nürnberg)⁴³ šele 10. oktobra 1941. Vendar je bila običajna praksa že od prvih streljanj julija 1941, da so zanje namenili tudi ali predvsem Jude. Tako je bilo 29. julija 1941 kot povračilo za napad 17-letnega Juda Eliasa Almoslina na nemški kamion ustreljenih 100 Judov ali vsak deseti, ki se je tega dne odzval na poziv na zbor na Tašmajdanu, in 22 komunistov. Še več, v Beogradu so nemške oblasti ukazale predstavnikom judovske skupnosti, da morajo vsak teden poslati 40 talcev, ki bodo ustreljeni v primeru napada na nemške enote. To je doletelo tudi Karla Rosnerja v Nišu, ki pa je imel srečo, saj tisti teden, ko je bil talec, ni bilo streljanj. V svojih spominih je o tem zapisal naslednje: »Vse drugače pa je bilo, ko sem bil zaprt v vojaški trdnjavi. Bilo nas je 50, v glavnem Židov. V slučaju napada na nemško vojsko bi nas kratko malo ustrelili kot talce. Tam smo bili zaprti ali pa bolje rečeno na razpolago en teden. Na srečo se ni nič zgodilo. Stražili so nas nemški vojaki, nas vsake večer prešteli in tolažili, naj le mirno spimo, kajti ponoči nas gotovo ne bodo ustrelili oziroma

40 O njem: Lojze PENIČ, Eichmann in Slovenci: Ali je bil zločinec Eichmann leta 1941 tudi v Mariboru, *7 dni 10, št. 34*, 26. 8. 1960; Tone FERENC, Eichmannovi zločini v Sloveniji, *Borec 12, št. 9*, 1960, pp. 370–371; Herbert GRÜN, *Proces v Jeruzalemu 1961*, Ljubljana 2010; FERENC 1968; s. v., BUTLER, FERENC 1998; s. v., MANOSCHEK 1993; s. v., SAFRIAN 2016; BENZ 2000; s. v., БОЖОВИЋ 2004, pp. 45–47; David CESARANI, *Eichmann: His Life and Crimes*, London 2005; BOTSCH et al. 2008, p. 88; Norbert KAMPE 9, Die Wannsee-Konferenz, *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden*, Berlin 2008, p. 104 in isti, *10. Konferenzteilnehmer*, pp. 120–121.

41 Oddelek IV B 4 RSHA je bil del gestapa (= IV. urad RSHA) oz. njegovega referata B, ki se je ukvarjal s svetovnonazorskimi nasprotniki nacizma. 4. oddelek referata B je bil prvotno namenjen preseljevanju nasprotnikov nacistične Nemčije, tako torej tudi »neustreznih« Slovencev, kasneje pa se je ukvarjal predvsem z bojem proti Judom. Bistven del tega boja so bili tudi transporti »na vzhod«, bodisi v gete bodisi v taborišča smrti. Oddelek se je razvil iz že omenjene *Reichszentrale für jüdische Auswanderung*, ki pa je pripadala SD (= II. urad RSHA: *SD-Inland*). Prvotno se je od februarja 1940 do marca 1941 oddelek imenoval IV D 4 RSHA, končno pa od marca 1944 do konca vojne oddelek IV A 4 b RSHA. Glej preglednico BUTLER, FERENC 1998, pp. 244–245.

42 Cf. BUTLER, FERENC 1998, p. 112.

43 Častnik od leta 1905 avstro-ogrske vojske, od leta 1918 avstrijske vojske in od leta 1938 nemške vojske. V letih 1935–1938 kot generalmajor vodja obveščevalne službe avstrijske vojske. V nemški vojski poveljnik 32. pehotne divizije v letih 1939–1940, poveljnik XVIII. gorskega korpusa v letih 1940–1943 in kot takšen od 16. septembra do 2. decembra 1941 pooblaščen poveljujoči general v Srbiji, poveljnik 2. oklepne armade v Jugoslaviji leta 1944 in poveljnik 20. gorske armade na Norveškem leta 1945. Ob koncu vojne v britanskem ujetništvu in leta 1947 med obtoženimi v nürnberskem procesu proti nemškim generalom, ki so poveljevali v jugovzhodni Evropi (t. i. *Prozess Generäle in Südosteuropa* ali *Hostages Trial*). Ker mu je ob enem grozila izročitev Jugoslaviji, je kmalu po začetku procesa storil samomor. O njem: KOLJANIN 1992; s. v., MANOSCHEK 1993; s. v. in *Franz Böhme*, dostopno na http://de.wikipedia.org/wiki/Franz_B%C3%B6hme [22. 3. 2013].

zbudili! Spali pa le nismo dosti. Je bila slaba tolažba. Takrat sem spoznal nekega nemškega vojaka, ki je bil izredno prijazen in mi napol posmehljivo rekel: "Dass Sie Jude sind, ist wohl ein persönliches Pech!" Da ste Žid, je pač osebna smola!«.44 Žrtve teh streljanj so bili Sepijev oče Izidor Obradović45 in zelo verjetno tudi Mirko Strassberger ter Jurij/Jiří Polak/Pollak (1907, Hořice v Podkrkonoší – verjetno 1941, Srbija),46 ki je z družino prišel iz Maribora v Beograd verjetno šele po začetku vojne. Najbolj obsežno streljanje Judov je bilo med 9. in 13. oktobrom 1941. Bilo je maščevanje za 22 pri Topoli padlih nemških vojakov, in to v skladu z Böhmovim navodilom, da bo za vsakega ubitega nemškega vojaka ali folksdojčerja ustreljenih 100 talcev, za vsakega ranjenega pa 50. Med 2200 ustreljenimi je bilo 750 Judov ustreljenih v Zasavici pri Šabcu, med njimi večina moških iz t. i. kladovskega transporta, in 449 Judov iz Beograda, ustreljenih pri Jabuki pri Pančevu. Tudi pri najbolj znanem zločinu v Srbiji v jeseni 1941, to je pri ustrelitvi več kot 2300 ljudi v Kragujevcu 21. oktobra 1941 kot maščevanje za 10 padlih in 23 ranjenih nemških vojakov, so bili tamkajšnji Judje žrtve. Družino Marka Rosnerja je verjetno v začetku oktobra leta 1941 obiskal sorodnik policijski častnik Nikola Obradović. Karlo Rosner je o tem obisku zapisal: »Potrdil nam je govorice o Beogradu in še marsikaj dodal. Mnenja je bil, da moramo čim prej ilegalno zapustiti Srbijo, saj drugače tudi ni bilo mogoče, posebno če si bil Žid.«. Nikola Obradović je sicer pred zaprtjem rešil tudi ženo Almo, ni pa mogel rešiti svaka Izidorja Obradovića, kot tudi ne tašče Frici Rosner, svakinje Betty in Sepija Obradovića. Rosnerjem so pobeg omogočili ponarejeni dokumenti, s katerimi so se izkazovali za folksdojčerje in jim jih je priskrbel Nikola Obradović. Imeli so izjemno srečo, saj so pobegnili iz Niša še tik pred zaprtjem Judov iz južne Srbije v taborišče Crveni krst v Nišu.47 Potovali so z vlakom do Beograda in od tod preko madžarske meje v avtu s podkupljenim častnikom Organizacije Todt (*Organisation Todt*, kratica OT) v Novi Sad. Po krajšem postanku pri tamkajšnji judovski družini Ofner so nadaljevali pot v Budimpešto (→ Slika 30).

---

44 ROSNER 1998.

45 V svojih spominih je Karlo Rosner sicer napisal, da so bili ustreljeni tudi Betty in Sepi Obradović ter Frici Rosner. Glede na poznana dejstva o streljanjih v jeseni leta 1941 vemo, da so streljali moške nad 14. letom starosti in da je bilo ustreljenih tudi nekaj žensk. Zato menim, da je mnogo bolj verjetno, da so navedeni umrli tako, kot je napisano v nadaljevanju.

46 Osebni podatki Jurij/Jiří Polak/Pollak: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 626, mfp. 1994–1995 in YVCD, Page of Testimony, Shoshana Aron, 1963.

47 O taborišču Crveni krst v Nišu: Зоран МИЛЕНТИЈЕВИЋ, *Јевреји заточеници логора Црвени крст*, Ншп 1978; Miroslav M. MILOVANOVIĆ, *Nemački koncentracijski logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*, Beograd - Niš 1983; MITROVIĆ et al. 2012, pp. 13 in 26.

Slika 30: Budimpešta, oktober leta 1941: Rosnerji po uspešnem begu iz Srbije - Karl, Šarlota, Marko in Lidija

Druga faza sistematičnega uničevanja Judov v Srbiji: december 1941 - maj 1942

V drugi fazi sistematičnega uničevanja Judov v Srbiji so preostale moške, ženske in otroke iz Banata in Beograda, skupaj okoli 5000 ljudi, od 8. do 13. decembra 1941 zaprli v taborišče Sajmište (uradno *Semlin Judenlager*)⁴⁸ na levem bregu Save v Beogradu (→ Sliki 31 in 32). Taborišče Sajmište je bilo v bližini središča Beograda, tik ob mostu čez Savo, vendar že na območju Neodvisne države Hrvaške. Poveljnik taborišča je bil SS-Untersturmführer Herbert Andorfer (1911, Linz – 2008, Salzburg),⁴⁹ ki je bil pred tem poleti 1941 služboval v Mariboru. Če ne že prej, je Sepi Obradović z mamo

48 O taborišču Sajmište: NJEGOVAN 2011, pp. 310–316; Christopher BROWNING, *Konačno rešenje u Srbiji - Judenlager na Sajmištu - studija slučaja*, Beograd 1992; KOLJANIN 1992; BYFORD 2011; MITROVIĆ et al. 2012, pp. 12 in 25–26 ter *Semlin Judenlager = Jevrejski logor*.

49 Gimnazijski maturant, izšolan za delo v hotelu, član NSDAP od leta 1931 in član SS od leta 1933. Od leta 1938 pripadnik SD v Innsbrucku in Salzburgu. Po napadu na Jugoslavijo premeščen v Maribor in Zagreb. V Beogradu od 29. oktobra 1941, kjer je ostal do septembra leta 1943, ko je bil premeščen v Italijo. Kaže, da je imel zaradi svojega položaja poveljnika taborišča Sajmište vsaj nekaj psiholoških težav, saj je zaprosil za premestitev v Waffen-SS. Deloval na območju Benečije in enota pod njegovim poveljstvom je storila več vojnih zločinov. Najbolj znan se je zgodil 26. septembra 1944, ko je bilo na glavni ulici mesta Bassano del Grappa obešenih 31 antifašistov. Ob koncu vojne se je z lažno identiteto umaknil v Švico, od tod pa leta 1946 v Venezuelo. Kasneje se je še vedno z lažno identiteto vrnil v Avstrijo, vendar je bil prepoznan in leta 1969 v sodnem procesu v Dortmundu zaradi usmrtnice okoli 6000 Judov iz taborišča Sajmište obsojen na 30 mesecev zapora. Do smrti je potem živel v Avstriji. O njem: BROWNING 1992, pp. 414–415; KOLJANIN 1992; s. v., MANOSCHEK 1993; s. v., БОЖОВИЋ 2004, pp. 92–94 in *Herbert Andorfer*. http://de.wikipedia.org/wiki/Herbert_Andorfer [22. 3. 2013].

Betty in babico Frici zdaj zagotovo izgubil prostost. Aretaciji so se lahko izognile samo nekatere Judinje, ki so bile poročene s kristjani. Takšna sta bila primera Sepijeve tete Alme Obradović in tete Đurice Reissa, ki ji je uspelo skriti njegovega brata Hansa/Jovana Reissa (danes Rajs, 1933, Zrenjanin).⁵⁰ Zunaj taborišča, vendar pod nadzorom so v Beogradu ostali tudi Judje, ki so bili v *Jevrejski bolnici*, in Judje zdravniki s svojimi družinami. V taborišču Sajmište je bilo 15. decembra 1941 zaprtih 5281 ljudi, vendar se je število kasneje, kljub umrlim v taborišču in redkim izpuščenim,⁵¹ še povečalo, saj so vanj postopoma pripeljali tudi preostale Jude iz Srbije. Tako so 26. januarja 1942 pripeljali tudi preživele Jude iz Šabca, 24. februarja 1942 pa preživele Jude iz Niša. Med slednjimi ni bilo Jakova/Jakoba Mandila (1901, Niš – 1942, Niš),⁵² ki je v letih 1924–1941 živel v Mariboru in je pomagal Rosnerjem v času njihovega bivanja v Nišu. Mandil je bil ena izmed žrtev streljanja 17. ali 19. februarja 1942 na Bubnju pri Nišu, ki je bilo maščevanje za uspešen beg večje skupine ujetnikov iz taborišča Crveni krst. Največje število taboriščnikov je bilo 26. februarja 1942, ko jih je bilo 5780. Ohranili so se tudi podatki o starostni in spolni sestavi taboriščnikov: 6. februarja 1942 je bilo v taborišču 5654 ljudi, in sicer 76 (1,3 %) dojenčkov, 1136 (20,1 %) otrok pod 16. letom starosti in 4442 ljudi (78,6 %) nad 16. letom starosti, 16. februarja 1942 pa so bili v njem 5503 ljudje, in sicer 332 (6 %) moških, 3933 (71,5 %) žensk in 1238 (22,5 %) otrok. V taborišču je bilo zaprtih tudi okoli 600 Romov, ki so jih v Srbiji preganjali podobno kot Jude, čeprav manj sistematično. Tako so bili Romi med žrtvami maščevalnih streljanj, vendar nikoli v tolikšnem deležu kot Judje. Med zaprtimi v taborišču Sajmište so prevladovali Romi brez stalnega bivališča (t. i. *Cigani čergari*). Tiste, ki so preživeli, v taborišču jih je umrlo okoli 60, so, potem ko so dokazali stalno bivališče, do aprila leta 1942 izpustili.

Življenjske razmere so bile v taborišču Sajmište izjemno slabe že zaradi prenatrpanosti, premajhnih količin hrane in zelo mrzle zime. Okoli 500 taboriščnikov, predvsem otrok in starejših, je umrlo v taborišču, okoli 500 taboriščnikov pa je bilo premeščenih v *Jevrejsko bolnico* v središču Beograda. Za taboriščnike je veljala prepoved vzpostavljanja stikov z ljudmi zunaj njega in znanih je deset primerov taboriščnikov, ki so bili zaradi kršitve prepovedi ustreljeni v taborišču. Toda prepovedani stiki taboriščnikov so obstajali in zato se nam je o razmerah v taborišču ohranil izjemno izpoveden vir: pisma Hilde Deutsch/Dajč/Dojč (1922, Dunaj – 1942, Beograd) (→ Slika 33),⁵³

---

50 Jovan Rajs je ostal pri svoji teti v Beogradu do oktobra leta 1942, ko so ga preselili k sorodnikom v Szeged na Madžarskem. Leta 1944 je bil med tistimi okoli 21.000 madžarskimi Judi, ki niso bili odpeljani v taborišče Auschwitz, temveč v taborišče Strasshof pri Dunaju. Od tod je bil 7. decembra 1944 poslan v taborišče Bergen-Belsen in tam začel pisati dnevnik, ki se je ohranil. Pred koncem vojne je bil 8. aprila 1945 premeščen v taborišče Theresienstadt, kjer je dočkal osvoboditev. Po vojni je živel v Srbiji, od leta 1968 pa živi na Švedskem in je eden najbolj znanih švedskih pričevalcev holokavsta. O njem: RAJS, RAJS 2011; *Forum för levande historia* - Jovan Rajs: <http://www.levandehistoria.se/forintelsen/vittnesmal/jovanrajs> [22. 3. 2013].

51 KOLJANIN 1992, pp. 63–64: skupaj 60 oseb, 54 Judov in 6 Nejudinj. Ni poznan noben primer pobega iz taborišča.

52 Osebni podatki Jakov/Jakob Mandil: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 615, mfp. 50#; PČEL'NIKOV 1935, p. 469; YVCD, Page of Testimony, Yisrael Arueti, (po 1953); YVCD, Page of Testimony, Naftali Gedalia, 1956 in YVCD, Page of Testimony, Rafael Pijade, 1998. O njem: Mirko FAJDIGA, Dušan VODEB, *Športnikom žrtvam za svobodo: 1941–1945*, Maribor 1983, p. 13.

53 O njej: KOLJANIN 1992; s. v. in *Semlin Judenlager = Jevrejski logor*, The Letters of Hilda Dajč

Slika 31: Beograd, maj leta 1941: nemška pontonska mostova čez Savo in porušeni Most kralja Aleksandra, v ozadju Sajmište, ki takrat še ni bilo taborišče.

Slika 32: Beograd, december leta 1941: prihod beograjskih Judov v taborišče Sajmište (Semlin Judenlager)

ene izmed taboriščnic. V svojem četrtem ohranjenem pismu, napisanem v začetku februarja leta 1942, je takole opisala življenje v taborišču: »Ja ipak nisam takav nejunak kao što bi po ovome mogla da sudiš. Podnosim sve što mene pogađa lako, bezbolno. Ali ta okolina. To je ono što me nervira. Ljudi mi idu na živce. Ni glad od koje plačeš, ni zima pri kojoj ti se voda u časi i kerv u žilama sledi, ni smrad latrina, ni košava, ništa nije tako odvratno kao gomila koja zasluži sažaljenje, a ti joj ne možeš pomoći, nego se staviti iznad nje i prezreti je. Zašto taj svet govori uvek samo o onome što vredi njegova creva i ostale organe vrlo cenjenog kadavera. A propo, pre neki dan smo uređivali leševe, bilo ih je 27, u turskom paviljonu, i to sve u front. Meni ništa više nije odvratno, ni moj prljavi posao. Sve bi se moglo samo kad bi se znalo ono što se ne može saznati - kada će se otvoriti kapije milosti. Kakve li namere imaju sa nama? U stalnoj smo napetosti: hoće li nas streljati, dići u zrak, transportovati u Poljsku? To je sve sporedno! Sadašnjost samo treba preskočiti, nije nimalo priyatna, nimalo.«⁵⁴ Ena izmed redkih preživelih taborišča Sajmište je Debora/Borislava Ostojić, roj. Kabiljo (1915, Derventa),⁵⁵ ki je bila sicer najprej do 9. decembra 1941 zaprta na Banjici in nato 24. februarja 1942 izpuščena, ker je bil njen mož Srb. Njeni najbolj pretresljivi spomini: »... vezana su za decu u logoru. U bloku pored moga bila je gospođa Mandil, čije ime nisam upamtila, sa sinčićem koji je upravo progovorio. Prvo što bih čula svakog jutra bio je dečiji plač: "Mama, beba ..." (hleba). Kad stigne sledovanje i majka mu da hleb, plač se nastavlja: "Maži, mama, maži ..." (maži). Da mu maže, a ona nema šta. Ne znam kako je majka uspjela da ga umiri, ali meni i danas u ušima odzvanja njegovo tužno plakanje.«⁵⁶

Slika 33: Hilda Deutsch pred letom 1941

Sredi januarja leta 1942 je bila ukinjena *Einsatzgruppe Serbien*, njen vodja Fuchs pa je

---

= Pisma Hilde Dajč.

54 *Semlin Judenlager = Jevrejski logor*, The Letters of Hilda Dajč = Pisma Hilde Dajč, Hilda's fourth letter = Četrto pismo.

55 O njej: Debora OSTOJIC, Bila sam u logoru na Sajmištu, *Mi smo preživeli ...: Jevreji o holokaustu [1.]*, Beograd 2001; Jelisaveta ČASAR, *Debora Borislava Ostojić Kabiljo*, November 30, 2011, Belgrade – intervju: <http://www.serbianholocaust.org/Debora%20Borislava%20Ostojic%20Kabiljo/deborkabiljo.html> [22. 3. 2013].

56 OSTOJIC 2011, p. 317.

bil poslan nazaj v Nemčijo. Njegove politične naloge je prevzel SS-Gruppenführer in generallajtnant policije August Meyszner (1886, Gradec – 1947, Beograd)⁵⁷ kot višji vodja SS in policije v Srbiji. Njemu, vendar tudi centrali RSHA v Berlinu, je bil podrejen SS-Standartenführer dr. Emanuel Schäfer (1900, Hlučín – 1974, Nemčija) (→ Slika 34),⁵⁸ poveljnik varnostne policije in SD (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes*, kratko *Befehlshaber der SiPo und des SD* ali samo *BdS*) v Srbiji, ki je prevzel Fuchsove policijske naloge. Med te naloge so sodili tudi Judje v taborišču Sajmište, vendar se je kmalu spremenil značaj te naloge, saj je bila verjetno v začetku marca leta 1942 v centrali RSHA v Berlinu sprejeta odločitev o dokončnem uničenju Judov v Srbiji. Prav v času teh organizacijskih in personalnih sprememb v Srbiji je bil 20. januarja 1942 v vili v berlinskem predmestju Wannsee sestanek, ki se je v zgodovino zapisal kot wannseejska konferenca.⁵⁹ Na tem sestanku je skupina nacističnih veljakov

57 Častnik od leta 1905 avstro-ogrske vojske, od leta 1914 avstro-ogrske žandarmerije in nato od leta 1918 avstrijske žandarmerije oz. policije. Politično aktiven v nemških nacionalnih organizacijah, tako v *Steirische Heimatschutz* v letih 1919–1933, zaradi česar je leta 1933 izgubil policijsko službo. Član SA od leta 1933 in kot tak julija leta 1934 sodeloval v neuspelem nacističnem državnem udaru v Avstriji. Zaradi tega je zapustil Avstrijo in se zatekel v Nemčijo, kjer je še istega leta bil sprejet v nemško policijo. Član SS od leta 1935, član NSDAP od leta 1938 in od istega leta tudi poslanec reichstaga. Po anšlusu inšpektor redarstvene policije (*Inspekteur der Ordnungspolizei*, kratica *IdO*) za območje Spodnje in Zgornje Avstrije s sedežem na Dunaju v letih 1938–1939, sočasno tudi za območje Sudetov in slednjič za območje Hessna s sedežem v Kasslu v letih 1939–1940. Od 10. septembra 1940 do 16. januarja 1942 poveljnik redarstvene policije (*Befehlshaber der Ordnungspolizei*, kratica *BdO*) na Norveškem. S tega položaja je prišel v Beograd in tukaj ostal do 15. marca 1944, pri čemer sta od kapitulacije Italije septembra 1943 pod njegovo poveljstvo sodila tudi Sandžak in Črna gora. Do konca vojne je nato v Berlinu opravljal formalno visoko, dejansko pa nepomembno funkcijo *Generalinspekteur der Gendarmerie und Schutzpolizei der Gemeinden*. Po koncu vojne je bil predan Jugoslaviji in v procesu v Beogradu leta 1946 obsojen na smrt in leta 1947 usmrčen. O njem: KOLJANIN 1992; s. v., MANOSCHEK 1993; s. v., БОЖОВИЋ 2004, pp. 76-80; KOLJANIN 2011, p. 151; Wolfgang GRAF, *Österreichische SS-Generäle: Himmlers verlässliche Vasallen*, Klagenfurt – Laibach – Wien 2012, pp. 81–85 in 248–252 ter *August Meyszner*, http://de.wikipedia.org/wiki/August_Meyszner [22. 3. 2013].

58 Bil je nemški žak in je leta 1925 tudi doktoriral na univerzi Breslau (danes Wrocław), sicer pa poklicni policist že od leta 1926 ter član SA od leta 1933, član SS od leta 1936 in član NSDAP od leta 1937. Pred prihodom v Beograd je bil v letih 1934–1939 vodja gestapa v kraju Opole/Oppeln v Šleziji in kot tak je sodeloval pri operaciji Tannenberg, ki je z insceniranim napadom na radijski oddajnik v šlezijemskem mestu Gliwice/Gleitwitz 31. avgusta 1939 zvečer, dala povod za napad na Poljsko. V času napada na Poljsko je vodil *Einsatzgruppe II*, eno izmed petih akcijskih skupin varnostne policije in SD, in nato postal vodja gestapa v Katovicah. Na tem položaju je ostal do oktobra leta 1940, ko je postal vodja gestapa v Kölnu, kar je ostal do konca leta 1941. Na položaju poveljnika varnostne policije in SD v Srbiji je ostal do osvoboditve v jeseni leta 1944. Pred koncem vojne je bil vsaj med februarjem in aprilom 1945 poveljnik varnostne policije in SD v Operacijski coni Jadransko primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland*, kratica *OZAK*) s sedežem v Trstu. Po vojni je bil v dveh procesih leta 1951 v Bielefeldu in leta 1953 v Kölnu obsojen na zaporni kazni 1 leto in 9 mesecev ter 6 let in 6 mesecev. Med zločini, katerih je bil obtožen v drugem procesu, sta bila tudi sodelovanje pri umoru Judov iz taborišča Sajmište in ukaz za ustrelitev Mariborčanke Silvire Tomasini (1913, Trst – 1942, Kosovska Mitrovica). O njem: Dr. Emanuel SCHAEFER, ifz-muenchen.de/archiv/zs-0573 dostopno na <http://www.ifz-muenchen.de/archiv/zs/zs-0573.pdf> [16. 6. 2012]; BROWNING 1992, pp. 411–414; BUTLER, FERENC 1998; s. v., KOLJANIN 1992; s. v., MANOSCHEK 1993; s. v., БОЖОВИЋ 2004, pp. 80–84; Michael WILDT, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2008; s. v., KOLJANIN 2011, pp. 151–152.

59 O wannseejski konferenci (izbor): HILBERG 2007, pp. 422–425; BUTLER, FERENC 1998, pp. 110–112; BENZ 2000, pp. 15–21; Peter KLEIN, *Der Weg zum Massenmord an der Juden Europas, Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden*, [BOTSCH Gideon et al.], Berlin 2008; BOTSCH 2008; KAMPE 2008 in Robert GERWARTH, *Reinhard Heydrich. Biographie*,

pod vodstvom Reinharda Heydricha (1904, Halle an der Saale – 1942, Praga),⁶⁰ vodje RSHA, sprejela usodno odločitev o »dokončni rešitvi judovskega vprašanja«, ki je za uničenje vseh evropskih Judov predvidevala taborišča smrti na območju Poljske. Ker ta taborišča v tem času še niso bila pripravljena za delovanje, je to za Jude v Srbiji pomenilo usmrnitev v Srbiji. Nalogo sta v Beogradu operativno sicer vodila Schäferju podrejeni beograjski gestapo in njegov vodja SS-Sturmbannführer Bruno Sattler (1898, Berlin-Schmargendorf – 1972, Leipzig-Meusdorf) (→ Slika 34).⁶¹

Sredi marca leta 1942 je Heinrich Müller (1900, München – verjetno 1945, Berlin), vodja IV. urada RSHA, bolj znanega pod imenom gestapo, poslal Schäferju telegram, da je bil iz Berlina v Beograd poslan posebni oddelek (*Sonderkommando*) dveh mož z mobilno plinsko celico (t. i. *Gaswagen* oz. *dušegupka*) (→ Slika 35).⁶² V njej so z izpušnimi plini za ta namen posebej prirejenega tovornjaka podjetja Saurer z nosilnostjo 5 ton naenkrat usmrtili okoli 70 ljudi. Schäfer je nalogo predal Sattlerju, ta pa je to predal Andorferju. Andorfer je v želji, da bi usmrnitev potekala čim bolj mirno, taboriščnike obvestil, da bodo premeščeni v novo taborišče v Romuniji. Še več, da bi o utvari o odhodu »na boljše« prepričal taboriščnike, je celo objavil taboriščna pravila novega taborišča. Mobilna plinska celica je začela delovati 19. marca 1942, in sicer so z njo najprej do 22. marca usmrtili bolnike in osebe še vedno v središču Beograda delujoče *Jevrejske bolnice*, skupaj okoli 700–800 Judov. Takrat desetletni Jud Josef Benavram, danes Žamboki (1932, Beograd),⁶³ ki ga je skupaj s sestro Rozo

---

München 2011, pp. 258–267. Fotografije protokola konference: BOTSCH et al. 2008, pp. 199–213.

60 O njem: FERENC 1968; s. v., BUTLER, FERENC 1998; s. v., še posebej pa pp. 46–55 in 116–131; MANOSCHEK 1993; s. v. ter GERWARTH 2011.

61 Bil je sicer poklicni policist že od leta 1928 ter član NSDAP od leta 1931 in član SS od leta 1938. Pred prihodom v Beograd je bil v letih 1933–1940 vodja oddelka na sedežu gestapa oz. RSHA v Berlinu, nato pa je med poletjem leta 1940 in avgustom leta 1941 deloval v Bruslju in Parizu ter bil med septembrom 1941 in januarjem 1942 pribočnik poveljnika *Sonderkommando 7c* (*Vorkommando Moskau*), dela *Einsatzgruppe B*, ene izmed štirih zloglasnih akcijskih skupin, namenjenih uničevanju nasprotnikov rajha na ozemlju Sovjetske zveze. Sattlerjeva enota je ustrelila najmanj 100 ljudi do 13. septembra 1941, nadaljnjih 1885 ljudi do 28. septembra 1941 in vsaj del od 572 oseb do 26. oktobra 1941. Na položaju vodja gestapa v Srbiji je ostal do osvoboditve v jeseni leta 1944. Pred koncem vojne je deloval v *Sonderstab für ungarische Rückführungsaktion* s sedežem na Dunaju. Po koncu vojne se je vrnil v Zahodni Berlin, kjer je živel s ponarejeno identiteto do leta 1947, ko so ga ugrabili vzhodnonemški agenti. V tajnem procesu leta 1952 v Greifswaldu je bil obsojen na dosmrtno ječo. Med zločini, katerih je bil obtožen, je bilo tudi sodelovanje pri umoru Judov iz taborišča Sajmište. Družina ga je v ječi lahko obiskovala. Prošnja za pomilostitev je bila zavržena in umrl je v ječi. O njem: BROWNING 1992, p. 414; BUTLER, FERENC 1998; s. v., KOLJANIN 1992; s. v., MANOSCHEK 1993; s. v., БОЖОВИЋ, pp. 85–88; Beate NIEMANN, Bruno Sattler – mein »unschuldiger« Vater, *Horb und Glocke* 48, 2004, pp. 43–51; Martin JANDER, Man wird stärker, wenn man sich stellt. Ein Interview mit Beate Niemann über ihren Vater, den Polizisten und NS-Massenmörder Bruno Sattler aus Berlin und die Reaktionen, die sie hervorruft, wenn sie von ihm erzählt, *haGalil* 2005, dostopno na: <http://www.hagalil.com/archiv/2005/03/niemann.htm> [3. 5. 2012]; WILDT 2008; s. v., Milan KOLJANIN, *Beate Niman, čerka Bruna Zatlara, ponovo u Beogradu*, [2011] dostopno na <http://elmundosefarad.wikidot.com/beat-niman> [22. 3. 2013].

62 O mobilnih plinskih celicah: Mathias BEER, Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 35, št. 3, 1987, pp. 403–417.

63 O njem in Palu Žambokiju: FOGEL 2010, pp. 34–38; FOGEL 2012, p. 12 in Milan GALOVIĆ, Josef Žamboki: Gledao sam kako Jevreje uvode u dušegupku, *Poljotika Online*, dostopno na <http://www.poljotika.rs/rubrike/Drustvo/Gledao-sam-kako-Jevreje-uvode-u-dusegupku.lt.html> [4. 2. 2013].

pred taboriščem Sajmište in gotovo smrtjo rešil pravičnik *Pál Zsámboki/Žamboki* (1895, Kanjiža – 1969, ?), se spominja enega izmed odhodov mobilne plinske celice izpred bolnišnice: »*Bilo mi je čudno što kamion nema prozore. Kada su krenuli, čulo se da oni koji su unutra udaraju rukama u metalne židove, ...*« Kamion je nato skozi Beograd vozil do okoli 12 kilometrov oddaljenih Jajincev, nekdanjega strelišča jugoslovanske vojske in zdaj prizorišča številnih usmrtitev, kjer so na trupla usmrčenih pri že izkopanih grobnih jamah čakali srbski zaporniki. V začetku aprila leta 1942 se je akcija nadaljevala s taboriščniki iz Sajmišta. Tudi tukaj so ljudje umirali na poti skozi Beograd do Jajincev. Pri prvih odhodih je bilo dovolj prostovoljcev. Dogovorjeno je bilo, da bodo tisti, ki so odšli, sporočili ostalim v taborišču o razmerah v novem taborišču. Ker sporočila ni bilo, več ni bilo prostovoljcev in zato je bilo treba ljudi za odhod določiti. Ena izmed redkih preživelih Hedviga Schönfein/Šenfajn, roj. Schupach/Šupah (1897, Bern – po 1947, ?),⁶⁴ ki je bila kot Nejudinja s švicarskim državljanstvom v taborišču zaradi moža Juda, se je spominjala: »*Ljude su terali jednim velikim kamionom koji je bio zatvoren, a bio je zatvoreno sive boje, u kog je moglo stati oko sto ljudi. Ovaj kamion se uvek nalazio ispred zemunskog ulaza u logor, nikada nije uterivan u sam logor. Nismo mogli da utvrdimo u kom pravcu odlazi. Onima koji bi bili određeni za transport naređeno je da sobom ponesu vrednije stvari a ostale da upakuju u pakete i da na njih stave svoju tačnu adresu. Ove stvari je vozio drugi kamion koji je išao iza onog sa ljudima. Transporti su odlazili skoro svakog dana. Nedeljom i praznicima nije bilo transportovanja, ali je bilo dana kada je ovaj sivi kamion odvozio i po dva puta. Šofer ovog sivog kamiona ulazio je često u logor, sakupljao decu oko sebe, milovao ih, uzimao ih u naruče i delio im bombone. Niko u logoru nije slutio da ljudi odlaze u smrt.*« Taborišče, v katerem je bilo med 16. in 23. marcem 1942 še 5293 ljudi, se je začelo hitro prazniti: med 26. marcem in 4. aprilom je bilo v njem še 4005 ljudi, med 15. in 24. aprilom 2974 ljudi in med 25. aprilom in 5. majem še 1184 ljudi. Zaradi hitrega napredovanja uničevanja Judov v Srbiji je že omenjenega Turnerja zaskrbelo, kako bodo na izginotje sorodnikov reagirali Judje častniki, ki so bili kot nemški vojaški ujetniki zaščiteni z Ženevsko konvencijo. V pismu SS-Obergruppenführerju Karlu Wolffu (1900, Darmstadt – 1984, Rosenheim), šefu osebne štaba državnega vodje SS Heinricha Himmlerja, z dne 11. aprila 1942 je ob tej potencialni težavi zelo jasno opisal usodo Judov v Srbiji: »*Že pred meseci sem vse dosegljive Jude tukajšnje dežele ustrelil in vse judovske ženske in otroke zbral v taborišču in s pomočjo SD pridobil razuševalno vozilo (»Entlausungswagen«), ki bo v približno 14 dneh do 4 tednih izvedlo dokončno izpraznitev taborišča, ...*«⁶⁵ (→ Slika 36). Zadnje taboriščnike je mobilna plinska celica odpeljala iz Sajmišta 9. maja 1942. Istega dne so jo uporabili tudi za usmrtitev zapornikov iz Banjice, ki so bili žrtve tudi zadnje njene uporabe v Beogradu 10. maja 1942. Število žrtev mobilne plinske celice iz taborišča Sajmište je ocenjeno na okoli 6280, med njimi pa so najverjetneje tudi Sepi in Betty Obradović ter Frici Rosner. Srbske zapornike, ki so bili grobarji v Jajincih, so po zadnjem prihodu mobilne plinske celice usmrtili, čeprav so jim prvotno obljubili, da jih bodo po končani akciji premestili na Norveško. Trupla v Jajincih, kot tudi na drugih prizoriščih množičnih usmrtitev v okolici Beograda, so bila nato med decembrom leta 1943 in aprilom leta 1944 izkopana in sežgana v okviru takrat potekajoče akcije uničevanja dokazov o zločinih.

64 Njeno pričanje: Schönfein (= Šenfajn), *Izjava*. O njej: KOLJANIN 1992, s. v.

65 BOTSCH et al. 2008, p. 65, sl. 5.7.8.

Slika 34: Emanuel Schäfer, poveljnik varnostne policije in SD v Srbiji v letih 1942–1944, ter Bruno Sattler, vodja gestapa v Beogradu v letih 1942–1944, v Beogradu 5. septembra 1943, ko zapuščata veleposlaništvo Bolgarije ob slovesnosti ob smrti carja Borisa.

Slika 35: *Dušegupka* ali *Gasmagen*, tovornjak Saurer z nosilnostjo 5 ton (ali okoli 70 ljudi), podoben tistemu, ki je deloval v Beogradu med 19. marcem in 10. majem 1942.

lein ,wie ich glaube, allen diesen Menschen bereitet .
Dafür meinen Dank !

Darf ich diese Gelegenheit benutzen, um Ihnen anliegend die Abschrift eines Briefes von mir an den Reichsführer vom 15. Januar 1942 zu übersenden, auf den ich bis heute ohne Antwort geblieben bin. Ich möchte nicht erinnern, weil solche Dinge wie ich weisse Zeit brauchen und ich mich nicht für berechtigt halte, den Reichsführer an die Erledigung einer Sache zu erinnern. Immerhin weiss ich, dass Sie für diese Dinge Interesse haben und warum ich Sie jetzt darauf aufmerksam mache, hat einfach seinen Grund darin, dass demnächst diese Frage mehr als akut wird . Schon vor Monaten habe ich alles an Juden im hiesigen Lande greifbare erschossen und sämtliche Judenfrauen und=Kinder in einem Lager konzentrieren lassen und zugleich mit Hilfe des SD einen " Entlausungswagen " angeschafft, der nun in etwa 14 Tagen bis 4 Wochen auch die Räumung des Lagers endgültig durchgeführt haben wird, was allerdings seit Eintreffen von Meysner und Übergabe dieser Lagerdinge an ihn, von ihm weitergeführt worden ist. Dann ist der Augenblick gekommen, in dem die unter der Genfer Konvention im Kriegsgefangenenlager bei Allichen jüdischen Offiziere nolens volens hinter die nicht mehr vorhandenen Angehörigen kommen und das dürfte immerhin leicht zu Komplikationen führen .

Slika 36: Pismo Haralda Turnerja, vodje nemške vojaške uprave v Srbiji v letih 1941–1943, Karlu Wolffu, šefu osebnega štaba državnega vodje SS Heinricha Himmlerja, z dne 11. aprila 1942 z omembo usode Judov v Srbiji: ustrelitev moških, koncentracija žensk in otrok v taborišču Sajmište in njegova pravkar potekajoča izpraznitev z »*Entlausungswagen*«

Epilog: skriti, ubiti ali preživeli in (ne)znani pravičniki

Čprav je bila pobita večina Judov v Srbiji do začetka maja 1942, pa so bile žrtve med njimi tudi kasneje. Nekaterim Judom se je leta 1941 uspelo izogniti neposredni ustrelitvi ali deportaciji v taborišče Sajmište z begom iz Srbije, s priključitvijo partizanskemu gibanju, s spremembo identitete, s skrivanjem pri srbskem prebivalstvu ali pa celo s skrivanjem tudi brez pomoči slednjega (→ Slika 37). Med 277, ki so se leta 1941 priključili partizanskemu gibanju, jih je med vojno padlo 208 (75 %). Znan primer rešitve s spremembo identitete sta bili hčerki beograjskega Juda Avrama Kalefa (1902, Beograd – 1942, Beograd) in v judaizem konvertirane Slovenke Antonije/Tonke/Done, roj. Ograjenšek (1909, Ljubljana – 1990, Beograd), ki sta s pomočjo slovenskega duhovnika v Beogradu Andreja Tumpeja (1886, Lovrenc na Dravskem

polju – 1973, Beograd)⁶⁶ iz Matilde/Tilke (kasneje por. Čerge, 1929, Beograd)⁶⁷ in Rahele/Ele Kalef (kasneje por. Simonović, 1930, Beograd)⁶⁸ postali Lidija in Breda Ograjenšek. Kako nevarno je bilo to dejanje, zelo nedvoumno pove 22. decembra 1941 izdana UREDBA *koja se odnosi na primanje na konak Židova*: »Na osnovu ovlaštenja datog mi od Vrhovnog zapovednika vojske, naređujem sljedeće: § 1. U z smrtnu kaznu zabranjeno je: a) Jevreje primati na konak ili skrivati; b) predmete od vrednosti ma koje vrste, nameštaj i novac primati na čuvanje od Jevreja ili ih kupnjom, zamenom ili drugim pravnim poslom sticati.«. Tumpej je bil za svoje pogumno dejanje leta 2001 razglašen za pravičnika med narodi. V skupini tistih, ki so se skrivali pri srbskem prebivalstvu, so bili tudi mariborski Judje. Družina že omenjenega Jurija/Jirića Polaka/Pollaka: sin Danko/Dan (1931, Dunaj – 1942, Beograd),⁶⁹ hčerka Dinka/Dina/Dinah (1936, Trutnov – 1942, Beograd),⁷⁰ žena Gerti/Gerta, roj. Winternitz (1905, Hrádek nad Nisou – 1942, Beograd),⁷¹ mati Mirjam/Maria, roj. Löwy (1886, Jičín – 1942, Beograd)⁷² in oče Oskar/Oscar (1878, Jičín – 1942, Beograd),⁷³ je bila v skupini 16 Judov, ki so se skrivali na območju Bajine Bašte in so bili pripeljani 24. aprila 1942 v taborišče Banjica v Beogradu. 9. maja 1942 so bili vsi ubiti v mobilni plinski celici na njeni predzadnji vožnji.⁷⁴ V Banjico sta bili pripeljani 16. maja 1942 v skupini 12 Judov, ki so se skrivali neznano kje na območju Srbije, tudi že omenjeni Julijana in Renata Strassberger. Vsa skupina je bila ustreljena 28. maja 1942.⁷⁵

66 O njem: FOGEL 2010, pp. 77–79; STEINER AVIEZER 2010, pp. 7–8; Marjan TOŠ, Slovenski pravičnik Andrej Tumpej: organizator, urednik, duhovnik in slovenski pravičnik, *Vsako leto eno ime: preganjanje Judov na območju okupirane Jugoslavije 1941-1945 (Slovenija, Srbija) in slovenski pravičnik Andrej Tumpej*, znanstveno srečanje v okviru projekta Šoa – spominjajmo se ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta, Maribor 2012, pp. 19–21; Marjan TOŠ, *Andrej Tumpej – »stari Balkanec« in slovenski Schindler iz Beograda*, Maribor 2012; Marjan TOŠ, Slovenski Schindler iz Beograda, 7 dni, št. 61, 7. 3. 2012, dostopno tudi na <http://www.7dni.com/v1/default.asp?kaj=2&id=5756235> [7. 3. 2012] in FOGEL 2012, p. 20.

67 O njej: Rachel CHANIN ASIEL, Matilda Kalef, por. Čerge, Beograd 2005, *CENTROPA*, dostopno na <http://www.centropa.org/index.php?nID=1> [22. 12. 2011]; in Rachel CHANIN ASIEL, *Chronicle of a Sephardic Family. The Story of the Kalefs of Belgrade. An interview with Matilda Kalef-Cerge*, Wien: CENTROPA; Istanbul: Sephardic Center, (po 2005).

68 O njej: Breda KALEF (Simonović), Zahvalna sam muzici..., *Mi smo preživeli ...: Jevreji o holokaustu 3.*, Beograd 2005, pp. 380–384.

69 Osebni podatki Danko/Dan Polak/Pollak: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 626, mfp. 1994–1995 in PRPA 2009, p. 386, št. 5497.

70 Osebni podatki Dinka/Dina/Dinah Polak/Pollak: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 626, mfp. 1994–1995 in PRPA 2009, p. 386, št. 5496.

71 Osebni podatki Gerti/Gerta Polak/Pollak, roj. Winternitz: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 626, mfp. 1994–1995; PRPA 2009, p. 386, št. 5499 in YVCD, Page of Testimony, Shoshana Aron, 1963.

72 Osebni podatki Mirjam/Maria Polak/Pollak, roj. Löwy: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 626, mfp. 2047–2048; PRPA 2009, p. 386, št. 5500 in YVCD, Page of Testimony, Shoshana Aron, 1963.

73 Osebni podatki Oskar/Oscar Polak/Pollak: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 626, mfp. 2047–2048; PRPA 2009, p. 386, št. 5501 in YVCD, Page of Testimony, Shoshana Aron, 1963.

74 PRPA 2009, p. 386, št. 5495–5510.

75 PRPA 2009, p. 406, št. 5914–5928.

Slika 37: Ženski, morda Judinji, ki so ju zajeli nemški vojaki. Zdi se, da ženski na fotografiji, ki je nastala nekje v Srbiji leta 1941, prosita vojake, naj se ju usmilijo.

Nekateri mariborski Judje so bili iz mesta izgnani s transporti slovenskih izgnancev.⁷⁶ Družino Rosenberg: mater Elizabeto, roj. Weis (1856, Eszteregnye – 1943, Azanja) (→ Slika 38)⁷⁷ ter hčerke Šarloto/Loti (1884, Petanjci – 1941, Kruševac) (→ Slika 39),⁷⁸ Vilmo (1888, Petanjci – po 1945, ?)⁷⁹ in Sidonijo (1892, Petanjci – po 1945, ?),⁸⁰ ki so

76 O izgnancih iz nemške okupacijske cone Slovenije (izbor): FERENC 1968, pp. 74–549; Marjan ŽNIDARIČ, *Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*, Maribor 1997, pp. 96–104 in Klemen BRVAR, »Dobro nam došli, bračo Slovenci!«. *Izgnanci iz Maribora med drugo svetovno vojno kot del nemške raznarodovalne politike*, diplomsko delo, Ljubljana 2007.

77 Osebni podatki Elizabeta Rosenberg, roj. Weis: SI_AS_68, f. 29-2/1936-38; PČEL'NIKOV 1935, p. 511, mapa 9437/1938; Maribor-mesto; Suzana ČEH, *Okrajna komisija za vojno škodo Maribor: 1945–1946*, Inventarji 6, Maribor: Pokrajinski arhiv, 1996, p. 416 in SI_PAM/0446/17369, sig.: 106/AB-14020 ter Milica OSTROVŠKA, *Kljub vsemu odpor, Maribor v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja 3: od junškega boja na Studencih dne 15. julija 1944 do osvoboditve*, Maribor 1981, p. 371. O njej: PANČUR 2008, p. 380 (ne omenja na p. 375) in HAJDINJAK 2012, p. 168.

78 Osebni podatki Šarlota Rosenberg: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 919–920; SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 632, mfp. 225–226, PČEL'NIKOV 1935, p. 511; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938; Maribor-mesto; ČEH 1996, p. 416 in SI_PAM/0446/17369, sig.: 106/AB-14020 ter OSTROVŠKA 1981, p. 371. O njej: PANČUR 2008, p. 375 in 380 (napačno kot letnica smrti 1943) in HAJDINJAK 2012, p. 168.

79 Osebni podatki Vilma Rosenberg: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 921–922; SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 632, mfp. 237–238; PČEL'NIKOV 1935, pp. 160 in 511; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto; *Trgovsko-obrtno-industrijski letnik*, p. 157 in ČEH 1996, p. 416 in SI_PAM/0446/17369, sig.: 106/AB-14020. O njej: PANČUR 2008, p. 375 in HAJDINJAK 2012, p. 168.

80 Osebni podatki Sidonija Rosenberg: SI_PAM/1808, Domovinska kartoteka, TE 573, mfp. 917–918; SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 632, mfp. 235–236; PČEL'NIKOV 1935, p. 511; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto ter ČEH 1996, p. 416 in SI_PAM/0446/17368, sig.: 106/AB-14018. O njej: PANČUR 2008, p. 375 in HAJDINJAK 2012, p. 168.

prišle v Srbijo s četrtem transportom izgnancev iz Maribora v Arandelovac 17. junija 1941,⁸¹ je pred neposrednim uničenjem rešilo to, da so jih imeli za Slovenke. Kljub temu pa sta zaradi posledic izгона umrli Šarlota in Elizabeta. V celoti je preživela s prvim transportom iz Maribora v Arandelovac 6. junija 1941⁸² prispela mariborska družina Kos: oče Slovenec Hinko (1898, Ptuj – (po 1945), ?),⁸³ mati Judinja Jelka, roj. Göstl (1900, Krapina – (po 1945), ?),⁸⁴ sinova Boris (1926, Goričica – (po 1946), ?)⁸⁵ in Božidar/Božo (1931, Maribor – 2009, Ljubljana),⁸⁶ ki sta bila katoliške vere, ter hčerki Karmen (kasneje por. Kračun, 1928, Šentjur pri Celju – (po 1945), ?)⁸⁷ in Ksenija (kasneje por. Macun, 1925, Maribor – (po 1945), ?),⁸⁸ ki sta bili judovske vere. Dejstvo je, da so omenjeni preživeli zaradi pomoči svojih srbskih gostiteljev, kar je bilo sicer zelo tvegano. Tudi zato je naloga za prihodnost, da poiščemo njihova imena in jim na ta način izkažemo priznanje za to, kar so naredili. Menim, da je to pomembno še toliko bolj, ker je bil holokavst v Srbiji izjemno učinkovit. Vzrok za izjemno učinkovitost pa je gotovo tudi dejstvo, da je bil del Srbov med holokavstom bodisi poslušen storilec ali brezbrizen gledalec genocida.

---

81 V četrtem transportu je bilo med 300 izgnanci 20 % Mariborčanov. Skupaj je do 4. julija 1941 bilo 12 transportov s 4801 izgnancem in med njimi 40 % Mariborčanov.

82 V prvem transportu je bilo med 300 izgnanci kar 86 % Mariborčanov. Krenil je 7. junija 1941 iz meljske vojašnice s tovornjaki do železniške postaje v Slovenski Bistrici, ker je bila železniška proga od Maribora do Slovenske Bistrice še vedno neprevozna.

83 Osebni podatki Hinko Kos: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 605, mfp. 128#-128#, PČEL'NIKOV 1935, p. 444; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto ter ČEH 1996, p. 219 in SI_PAM/0446/17368, sig: 23/AB-2672. O njem: PANČUR 2008, p. 375.

84 Osebni podatki Jelka Kos, roj. Göstl: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 605, mfp. 128#-128#, PČEL'NIKOV 1935, p. 444; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto ter ČEH 1996, p. 219 in SI_PAM/0446/17368, sig: 23/A-2669. O njej: PANČUR 2008, p. 375.

85 Osebni podatki Boris Kos: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 605, mfp. 128#-128#, PČEL'NIKOV 1935, p. 444; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto ter ČEH 1996, p. 219 in SI_PAM/0446/17368, sig: 158/A-21544. O njem: PANČUR 2008, p. 375.

86 Osebni podatki Božidar/Božo Kos: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 605, mfp. 128#-128#, PČEL'NIKOV 1935, p. 444 in SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto. O njem: PANČUR 2008, p. 375.

87 Osebni podatki Karmen Kos: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 605, mfp. 128#-128#, PČEL'NIKOV 1935, p. 444; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto ter ČEH 1996, p. 219 in SI_PAM/0446/17368, sig: 23/AB-2671. O njej: PANČUR 2008, p. 375.

88 Osebni podatki Ksenija Kos: SI_PAM/1808, Gospodinjska kartoteka, TE 605, mfp. 128#-128#, PČEL'NIKOV 1935, p. 444; SI_AS_68, f. 29-2/1936-38, mapa 9437/1938, Maribor-mesto ter ČEH 1996, p. 219 in SI_PAM/0446/17368, sig: 23/AB-2670. O njej: PANČUR 2008, p. 375.

Slika 38: Elizabeta Rosenberg, roj. Weis, pred letom 1941

Slika 39: Šarlota Rosenberg pred letom 1941

The Brief Life of Sepi Obradović (1934, Maribor – 1942, Belgrade): the Holocaust in Serbia during the Years 1941–1942

Boris Hajdinjak¹

Keywords: *Maribor, Serbia, Belgrade, Banat, Holocaust/Shoah, Sajmište concentration camp*

Josip/Seppy/Sepi Ohrenstein was born on May 24, 1934, in Maribor to Isidor/Izidor (1902, Kuzuja – 1941, Belgrade) and Beata/Betty, born Rosner (1907, Maribor – 1942, Belgrade). His father and mother were relatives of the Maribor manufacturer Marko Rosner (1888, Iacobeni – 1969, Haifa), otherwise the central figure of the approximately one hundred-member Jewish community of pre-war Maribor and one of central Maribor's personalities at that time. After changing their surname to Obradović, the Ohrenstein family, together with Beata's mother Friderika/Frici Rosner, born Schäfer (1877, Sadgora – 1942, Belgrade), moved to Belgrade in 1939 and witnessed the attack on Belgrade on April 6, 1941, at the beginning of Second World War in Yugoslavia. Sepi probably still celebrated his seventh birthday on May 24, 1941, at liberty. However, his eighth birthday, on May 24, 1942, he did not live to see. On May 29, 1942, the head of the Jewish department on the German ministry for foreign affairs, Franz Rademacher (1906, Neustrelitz – 1973, Bonn), proudly announced that “*the Jewish question in Serbia is no longer relevant. The only thing left now is the settlement of legal matters regarding their property.*” Thus Sepi became one of approximately 14,800 Jews killed in Serbia from 1941 to 1942. Taking into account the pre-war number of Jews in (“inner”) Serbia and in Banat, this was a destruction of not less than 83 percent of the Jewish community and not only one of the most thorough, but also one of the earliest cases of “the final solution of the Jewish question”. But Sepi is also one of the 34 Jews accounted for so far who lived in Maribor in 1937 and died during the Holocaust or because of it. For 14 of them the place of death was Belgrade or Serbia, which means that even more Maribor Jews died in Serbia than in Auschwitz, where the number of dead was 10.

The pre-war Belgrade Jewish community was the most numerous one in Yugoslavia. In 1940 the Belgrade Ashkenazic commune had 1,888 members, and the Sephardic 8,500 members. Hence Belgrade was the main scene of the Holocaust in Serbia, but not the only one. German troops occupied Belgrade on April 12, 1941. Since the first days of the occupation, Jews in Serbia – from August 29, 1941 formally governed/led by the puppet government of General Milan Nedić (1878, Grocka – 1946, Belgrade), and in Banat, where the Volksdeutscher were the de facto rulers – had been subject

---

1 Boris HAJDINJAK, Prva gimnazija Maribor (Maribor's First Grammar School).

to different forms of discrimination. Thus, as early as April 13, 1941, SS-Oberführer and Police Colonel Wilhelm Fuchs (1898, Mannheim - 1947, Belgrade), Leader of *Einsatzgruppe Serbien*, ordered the registration of Jews in Belgrade. Soon after, on April 16, 1941, he also issued the command that all Jews must wear a yellow ribbon with the sign “*Jen*” – “*Jude*” in Latin writing and “*Jevrejini*” in Cyrillic – and the six-pointed star on their arms. On May 30, 1941, the chief of military administration in Serbia, SS-Gruppenführer Harald Turner (1891, Leun – 1947, Belgrade), commanded the registration of Jews and Roma throughout Serbia. Jews’ bank accounts had already been confiscated at the beginning of May; with this order, all their enterprises and trade workshops were seized as well. And in connection to this order a register originated prior to June 14, 1941 – the register of Jews and their spouses, who on the grounds of the decree of the military commander in Serbia beginning May 30, 1941, submitted to the Municipality of the City of Belgrade their property declarations (*Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini*) – in which, based on my knowledge of all the known documents, members of the Obradović family and Frici Rosner are mentioned for the last time. Stated in this register is also the family of Marko Rosner: his wife Charlota/Šarlota, born Brecher (1902, Nášaud – 1974, Novara), and children Karlo/Karel (1922, Maribor – 2002, Novara) and Lidija, later married Busti (1928, Maribor), who left Maribor on March 27, 1941, and took refuge in Belgrade, but left there even before the German occupation. After a short stay in Velika Plana near Smederevo they lived in Niš during that time. Also stated in the above-mentioned register is the Strassberger family: father Mirko (1899, Varaždin – probably 1941, Belgrade), mother Julijana/Juliška, born Polak/Pollak (1908, Szentes – 1942, Banjica) and daughter Renata/Rene (1926, Varaždin – 1942, Banjica), who moved from Maribor to Belgrade in 1939. On the basis of this register Jews were also dispossessed from all their real estate soon after, on June 22, 1941. During this period the first arrests of Jews were already in progress as well, and based on the testimony of Karlo Rosner it is possible that the Obradović family and Frici Rosner were among them. The first systematic “cleansing” of Jews was in the area of Banat, where about 3,300 Jews, or the majority of the community of that place, were arrested on the night of August 14–15, 1941, and brought to Belgrade. Men over the age of 14 were placed in the Topovsko šupe transit camp in Voždovac in Belgrade, while women and children were forced to be admitted by Belgrade Jews in their apartments. Due to this action Banat became probably the first “*Judenrein*” (“clean of Jews”) area in Europe. The second big group of Jews already in a camp were the Jews in Šabac. This group of about 1,100 Jews consisted of locals and more than 1,000 refugees from Austria and Germany, the so-called Kladovo transport that got stuck in Yugoslavia as early as the end of 1939. From September 12 until October 20, 1941, most of the Jewish men from Belgrade over the age of 14 were then imprisoned for the most part in the camp Topovsko šupe, while some were imprisoned in the Banjica concentration camp in Belgrade.

The systematic extermination of Jews in Serbia and in Banat was then carried out in two steps. In the first phase, which lasted until November 1941, units of the Wehrmacht shot most of the men in reprisal for the partisan attacks and for the

Chetnik resistance movement. The order to shoot Jews as retaliation measures was officially issued by the authorized Commanding General and Commander of Serbia General Franz Böhme (1885, Zeltweg – 1947, Nürnberg) on October 10, 1941. But beginning with the first shootings in July 1941, the common practice was that Jews were used to fill the reprisal quotas. Even more, in Belgrade German authorities ordered the representatives of the Jewish community to send 40 hostages each week to be shot in case of an attack on German troops. This also befell Karlo Rosner in Niš, however he was in luck, as there was no shooting the week he was a hostage. Victims of these shootings included Sepi's father, Izidor Obradović, and Mirko Strassberger, and presumably also Jurij/Jiří Polak/Pollak (1907, Hořice in Podkrkonoší – probably 1941, Serbia), who came with his family to Belgrade from Maribor probably only after the war had started. The most extensive shooting of Jews took place during October 9–13, 1941 as retaliation for the 22 German soldiers fallen in Topola, and in accordance with the Böhme's directive to shoot 100 hostages for each German soldier killed, or Volksdeutscher, and 50 for each injured one. Among the 2,200 Jews shot 750 were shot in Zasavica near Šabac, among them most of the men from the so-called Kladovo transport, and 449 Jews from Belgrade, shot in Jabuka near Pančevo. Likewise, in the most notorious crime in Serbia in the fall of 1941, at the shooting of more than 2,300 people in Kragujevac on October 21, 1941, in reprisal for 10 fallen and 23 wounded German soldiers, Jews living there were the victims. The family of Marko Rosner was extremely fortunate to have fled from Niš early in October 1941 – just before the incarceration of Jews from southern Serbia into the Crveni Krst (Red Cross) concentration camp in Niš – through Belgrade and Novi Sad into Budapest.

In the second phase of the systematic extermination of Jews in Serbia the remaining men, women, and children from Banat and Belgrade, all together around 5,000 people, were interned in Sajmište (Exhibition Grounds) concentration camp (officially *Semlin Judenlager*) on the left bank of the Sava River in Belgrade until December 13, 1941. If not earlier, Sepi Obradović along with his mother Betty and his grandmother Frici surely lost his freedom then. The concentration camp was near the centre of Belgrade, close by the bridge over the Sava, but in the territory of the Independent State of Croatia. The concentration camp commander was *SS-Untersturmführer* Herbert Andorfer (1911, Linz – 2008, Salzburg), who before that, in the summer of 1941, had served in Maribor. The rest of Jews from Serbia were gradually brought into the concentration camp. So on January 26, 1942, the surviving Jews from Šabac were brought in, and on February 24, 1942, the surviving Jews from Niš. Among the latter was not Jakov/Jakob Mandil (1901, Niš – 1942, Niš), who lived in Maribor in the years 1924–1941 and helped the Rosner family during their stay in Niš. Mandil was one of the victims of the shooting on February 17 or 19, 1942 on Bujanj hill near Niš, in retaliation for the successful escape of a larger group of prisoners from the Crveni Krst concentration camp. The living circumstances in the Sajmište concentration camp were tremendously difficult due to over-crowding, scarce quantities of food, and an extremely cold winter. Regarding circumstances in the camp, a powerful testimonial source is preserved: the letters of Hilda Deutsch/Dajč/Dojč (1922, Vienna – 1942, Belgrade), one of the camp inmates. Around 500 camp prisoners, mainly children and elderly people, died in

the camp. Others were killed between March 19 and May 10, 1942 in a mobile gas chamber (the so called *Gaswagen* or *gas van*), sent from Berlin – with the exhaust gases piped into the truck, arranged especially to serve this ghastly purpose. Their corpses were buried in Jajinci near Belgrade. The number of victims is estimated at about 6,280, among them most likely Sepi and Betty Obradović and Frici Rosner.

In 1941 a significant number of Jews managed to avoid immediate execution by shooting or deportation into the Sajmište concentration camp by joining the partisan movement, changing their identity, or hiding among the Serbian population. Among the 277 who joined the partisan movement in 1941, 208 (or 75 percent) fell during the war. A known case of rescue by changing identity were the daughters of the Belgrade Jew Avram Kalef (1902, Belgrade – 1942, Belgrade) and Slovenian Antonija/Tonka/Dona, born Ograjenšek (1909, Ljubljana – 1990, Belgrade), who converted to Judaism. The daughters Matilda/Tilka (later married Čerge, 1929, Belgrade) and Rahela/Ela Kalef (later married Simonović, 1930, Belgrade) became Lidija and Breda Ograjenšek with the help of a Slovenian priest in Belgrade, Andrej Tumpej (1886, Lovrenc na Dravskem polju – 1973, Belgrade). For his courageous act Tumpej was recognized as Righteous Among the Nations in 2001. Maribor Jews also hid among the Serbian population. The family of the already-mentioned Jurij/Jiří Polak/Pollak – son Danko/Dan (1931, Vienna – 1942, Belgrade), daughter Dinka/Dina/Dinah (1936, Trutnov – 1942, Belgrade), wife Gerti/Gerta, born Winternitz (1905, Hrádek nad Nisou – 1942, Belgrade), mother Mirjam/Maria, born Löwy (1886, Jičín – 1942, Belgrade) and father Oskar/Oscar (1878, Jičín – 1942, Belgrade) – was among the group of Jews hiding in Bajina Bašta and brought to the Banjica concentration camp in Belgrade on April 24, 1942. On May 9, 1942, they were all killed in a mobile gas chamber. Julijana and Renata Strassberger, mentioned above, were brought to Banjica on May 16, 1942. They were executed by shooting on May 28, 1942. The Rosenberg family – mother Elizabeta, born Weis (1856, Eszteregnye – 1943, Azanja) and daughters Šarlota/Loti (1884, Petanjci – 1941, Kruševac), Vilma (1888, Petanjci – after 1945, ?) and Sidonija (1892, Petanjci – after 1945, ?), who came to Serbia with the fourth transport of the exiled from Maribor to Arandelovac on June 17, 1941, was rescued from immediate extermination because they were considered Slovene. Despite this Šarlota and Elizabeta died due to consequences of the deportation. However, an entire family, who arrived on the first transport from Maribor to Arandelovac on June 6, 1941, survived: the Maribor Kos family: father Hinko (1898, Ptuj – after 1945, ?), Slovenian, mother Jelka, born Göstl (1900, Krapina – after 1945, ?), Jewish, sons Boris (1926, Goričica – after 1946, ?) and Božidar/Božo (1931, Maribor – 2009, Ljubljana), who were of the Catholic religion, and daughters Karmen (later married Kračun, 1928, Šentjur pri Celju – after 1945, ?) and Ksenija (later married Macun, 1925, Maribor – after 1945, ?), who were of the Jewish religion. The fact is that they survived because of the help of their Serbian hosts, which was an incredibly dangerous deed. The task for the future is to find their names and thus pay our respects for what they did. I believe that this is even more important because the Holocaust in Serbia was extremely effective. The reason for this surely lies in the fact that during the Holocaust some of the Serbs were either obedient perpetrators of or indifferent spectators to the genocide.

Seznam slik

Slika 1: Tlakovci spomina, foto Bojan Nedok, arhiv Sinagoge Maribor.

Slika 2: Judovsko pokopališče Đakovo; ploščice, ki označujejo grobove žrtev koncentracijskega taborišča za ženske Đakovo. Za fotografijo se zahvaljujem Lei Maestro, Judovska občina Sarajevo. Lea Maestro mi je dovolila uporabo slike za publikacijo.

Slika 3: Jasenovac, zasebni arhiv Vere Klopčič.

Slika 4: Spominsko obeležje »Romsko pokopališče« v vasi Uštica pri Jasenovcu, zasebni arhiv Vere Klopčič.

Slika 5: Branko Lustig, govor na spominski slovesnosti v Jasenovcu, 2. 8. 2012, zasebni arhiv Vere Klopčič.

Slika 6: Moša Pijade in Josip Broz – Tito, <http://www.planeta.rs/02/istorija.htm> [28. 3. 2013].

Slika 7: Magda Bošković, http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?book=1973&lang=eng&site=gfh [21. 3. 2013].

Slika 8: Obešenje Štefana Cvetka in Evgena Kardoša na dvorišču soboškega gradu, GODINA Ferdo, *Prekmurje 1941–1945: prispevek k zgodovini NOB*, Murska Sobota 1980.

Slika 9: Ali Kardoš, *Pomurski vestnik*, letnik 13, številka 25 (1.VII.), Murska Sobota 1961.

Slika 10: Uroš Žun, zasebni arhiv Igorja Žuna.

Slika 11: Seznam pravičnikov, Yad Vashem, zasebni arhiv Miriam Steiner Aviezer.

Slika 12: Gozd pravičnikov med narodi, zasebni arhiv Miriam Steiner Aviezer.

Slika 13: Andrej Tumpej, zasebni arhiv Andreja Tumpeja.

Slika 14: Andrej Tumpej, zasebni arhiv Andreja Tumpeja.

Slika 15: Katoliška cerkev na Čukarici, Beograd, zasebni arhiv Andreja Tumpeja.

Slika 16: Grob Andreja Tumpeja, zasebni arhiv Andreja Tumpeja.

Slika 17: Kornel Abel, nekdanji avstro-ogrski častnik in žrtev holokavsta, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv.

Slika 18: Avstrijski obrambni minister Norbert Darabos je oktobra 2008 na hiši v Wenzgasse v dunajskem okrožju Hietzing, kjer sta zakonca Friedländer nazadnje živela, odkril spominsko ploščo v spomin na nekdanjega častnika zvezne vojske podmaršala Johanna Friedländerja, http://www.bundesheer.at/pool/img/friedlaender_1684.jpg [21. 3. 2013].

Slika 19: Pogled na hrib sv. Marka, ki ga je stotnik Sonnewend s svojo enoto uspešno obranil pred napadi italijanske vojske, arhiv Društva soška fronta Nova Gorica.

Slika 20: Stotnik Gustav Sonnewend, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv.

Slika 21: Maribor, pred 16. februarjem 1936: Josip Obradović s prababico Eige, zasebni arhiv Lydie Rosner.

Slika 22: Maribor, okoli leta 1922: Izidor Obradović s sestrično Lidijo Rosner in bratrancem Karlom Rosnerjem ter psom Lordom pred pisarniškim poslopjem tovarne Marka Rosnerja v Melju, zasebni arhiv Lydie Rosner.

Slika 23: Beograd, pred letom 1941: panorama središča mesta iz zraka z jugozahoda. V sredini slike Sava z Mostom kralja Aleksandra (zgrajen leta 1934). V zgornjem

desnem kotu fotografije se vidi del Mosta kralja Petra II. (zgrajen leta 1935) čez Donavo. V spodnjem delu fotografije je Sajmište (zgrajeno v letih 1937–1938), <http://politikin-zabavnik.rs/pz/content/beograd-koga-vise-nema> [21. 3. 2013].

Slika 24: Beograd med 27. marcem in 6. aprilom 1941: 13. letna Lidija Rosner z znanko iz Maribora 15. letno Rene Strassberger in neznanko med sprehodom na Terazijah. Dobro leto kasneje je bila Rene v Beogradu ustreljena, zasebni arhiv Barbare Rosner.

Slika 25: Beograd, 30. april 1941: postrojitev Judov za prisilno delo na Kalemegdanu, starejši moški s trakom z napisom »Jude« v latinici, »Jevrejim« v cirilici in šesterokrako zvezdo, foto Neubauer, Deutsches Bundesarchiv, Koblenz.

Slika 26: Beograd, 30. april 1941: postrojitev Judov za prisilno delo na Kalemegdanu, Judje pri registraciji, za pisalno mizo komisar za Jude Otto Vinzent (pravo ime verjetno Franz Riegler), ki je deloval v Beogradu že pred vojno kot tajni agent. Fotografija tudi jasno izkazuje sodelovanje srbske policije, foto Neubauer, Deutsches Bundesarchiv, Koblenz.

Slika 27: Đurica Reiss, foto JIM.

Slika 28: Pismo Felixa Benzlerja, pooblaščenca nemškega ministrstva za zunanje zadeve pri vojaškem poveljniku za Srbijo v letih 1941–1943, o Judih v Šabcu z dne 12. septembra 1941 z opombo »*Eichmann schlägt Erschießen vor., 13. 9.*«, Politische Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin, foto Botsch et al., *Die Wannsee-Konferenz*, p. 64, sl. 5.7.3.

Slika 29: Srbija, jesen leta 1941: nemški vojaki streljajo Jude, foto Baier, Établissement de communication et de production audiovisuelle de la Défense, Ivry-sur-Seine.

Slika 30: Budimpešta, oktober leta 1941: Rosnerji po uspešnem begu iz Srbije – Karl, Šarlota, Marko in Lidija, zasebni arhiv Barbare Rosner.

Slika 31: Beograd, maj leta 1941: nemška pontonska mostova čez Savo in porušeni Most kralja Aleksandra, v ozadju Sajmište, ki takrat še ni bilo taborišče, <http://politikin-zabavnik.rs/pz/content/beograd-koga-vise-nema> [21. 3. 2013].

Slika 32: Beograd, december leta 1941: prihod beograjskih Judov v taborišče Sajmište (Semlin Judenlager), foto *Semlin Judenlager = Jevrejski logor*.

Slika 33: Hilda Deutsch pred letom 1941, foto *Semlin Judenlager = Jevrejski logor*.

Slika 34: Emanuel Schäfer, poveljnik varnostne policije in SD v Srbiji v letih 1942–1944, ter Bruno Sattler, vodja gestapa v Beogradu v letih 1942–1944, v Beogradu 5. septembra 1943, ko zapuščata veleposlaništvo Bolgarije ob slovesnosti ob smrti carja Borisa, foto <http://www.lostbulgaria.com/pic2/4446.jpg> [8. 4. 2013].

Slika 35: *Dušegupka* ali *Gasmagen*, tovornjak Saurer z nosilnostjo 5 ton (ali okoli 70 ljudi), podoben tistemu, ki je deloval v Beogradu med 19. marcem in 10. majem 1942, foto <http://www.deathcamps.org/> [8. 4. 2013].

Slika 36: Pismo Haralda Turnerja, vodje nemške vojaške uprave v Srbiji v letih 1941–1943, Karlu Wolffu, šefu osebnega štaba državnega vodje SS Heinricha Himmlerja, z dne 11. aprila 1942 z omembo usode Judov v Srbiji: ustrelitev moških, koncentracija žensk in otrok v taborišču Sajmište in njegova pravkar potekajoča izpraznitev z »*Entlausungswagen*«, Bundesarchiv Berlin, foto Botsch et al., *Die Wannsee-Konferenz*, p. 65, sl. 5.7.8.

Slika 37: Ženski, morda Judinji, ki so ju zajeli nemški vojaki. Zdi se, da ženski na fotografiji, ki je nastala nekje v Srbiji leta 1941, prosita vojake, naj se ju usmilijo, foto

Deutsches Bundesarchiv, Koblenz.

Slika 38: Elizabeta Rosenberg, roj. Weis, pred letom 1941, arhiv MNOM, Fototeka.

Slika 39: Šarlota/Loti Rosenberg pred letom 1941, arhiv MNOM, Fototeka.

Bibliografija

- ABEL Kornel, *Kras – knjiga o Soč*, Doberdob 2008.
- ACKOVIĆ Dragoljub, *Nacija smo, a ne cigani*, Beograd 2001.
- ACKOVIĆ Dragoljub, *Stradanja Roma u Jasenovcu*, Beograd 1994.
- ALEKSIĆ Jure, Še en slovenski Schindler, *Mladina*, št. 21, 28. 5. 2001.
- ALIČ Vanja, Za nacizem smo bili vsi Judje, *Dnevnik*, 31. 1. 2011.
- ANAF David, *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia (Summary) / Zločini fašističkih okupatorja i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 2005.
- ANDERL Gabriele, MANOSCHEK Walter, *Neuspelo bektvo: jevrejski »Kladovo-transport« na putu za Palestino 1939–1942*, Beograd 2004, (prevod *Gescheiterte Flucht. Der »Kladovo-Transport« auf dem Weg nach Palästina 1939–1942*, Wien 1993).
- Arhiv Republike Slovenije (ARS; SI_AS): Deželni svetnik okrožja Kranj; Komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev; Kraljeva/Kraljevska banska uprava Dravske banovine (KBUDB).
- Arhiv škofije Đakovo (ADB).
- Auschwitz Birkenau*, Zbornik, Maribor 1982.
- Avstrijsko uradno poročilo, *Slovenec*, 4. junij 1917.
- BARANY Zoltan, *The East European Gypsies/Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*, Austin 2002.
- BEBLER Anton, elektronska korespondenca s Klemnom Brvarjem, 23. 5. 2012.
- BEBLER Anton, *Knjiga o Primožu Alešu Beblerju*, Ljubljana 2004.
- BEDRAČ Marjetka (ur.), *Vsako leto eno ime: Preganjanje Judov na območju okupirane Jugoslavije 1941–1945 (Slovenija, Srbija) in slovenski pravičnik Andrej Tumpej*. Znanstveno srečanje v okviru projekta Šoa – spominjajmo se ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta, povzetki referatov, Maribor 2012.
- BEDRAČ Marjetka (ur.), *Vsako leto eno ime: Reševanje Judov 1938–1941 in slovenski pravičnik Uroš Žun*. Znanstveno srečanje v okviru projekta Šoa – spominjajmo se ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta, povzetki referatov, Maribor 2011.
- BEER Mathias, Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 35, št. 3, 1987.
- BEGOVIĆ Sima, *Logor Banjica 1941–1944 2.*, Biblioteka Stradanja i otpori 6–7, Beograd 1989.
- BENIGAR Aleksa, *Alojzije Stepinac. Hrvatski kardinal*, Zagreb 1993.
- BENYOVSKY Lucija, Bilješke Elvire Kohn iz fašističkok logora Kampor na otoku Rabu, *Novi Omanut*, št. 39/40, Zagreb 1995.
- BENZ Wolfgang, *Holokavst*, Ljubljana 2000.
- BERGER Michael, Eisernes Kreuz – Doppeladler – Davidstern. Juden in deutschen und österreichisch-ungarischen Armeen, *Der Militärdienst jüdischer Soldaten durch zwei Jahrhunderte*, Berlin 2010.
- BERNSTEIN Elsa, *Das Leben als Drama: Erinnerungen an Theresienstadt*, Dortmund 1999.
- BIBER Dušan, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1945*, Ljubljana 1966.
- BOTSCH Gideon et al., *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden*, Katalog der ständigen Ausstellung, Berlin 2008.
- BROUČEK Peter, *Ein General im Zwielicht, Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*, III. Band, Wien 1988.
- BROWNING Christopher R., *The Path to Genocide, Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge 1992.
- BROWNING Christopher, Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja – Beograd 6*, Beograd 1992 (tudi kot: Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu, *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti* 5, št. 1, 2007, dostopno tudi na http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/Hereticus/index_html?stddlang=ser_lat [31. 3. 2013]; oboje prevod *The Final Solution in Serbia: The Semlin Judenlager – A Case Study*, *Yad Vashem Studies* 15, 1983).
- BROWNING Christopher, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy September*

1939–March 1942, London 2005.

BRUMEN Borut, *Na robu zgodovine in spomina*, Murska Sobota 1995.

BRUNNER Walter, Josef Schleich – graški tihotapec Judov na štajersko-jugoslovanski meji od leta 1938 do 1941, *Signal 2003/2004*, Laafeld/Potrna 2004.

BRVAR Klemen, »Dobro nam došli, bračo Slovenci!« Iznanci iz Maribora med drugo svetovno vojno kot del nemške raznarodovalne politike, diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2007.

BUTLER Rupert – FERENC Tone, *Ilustrirana zgodovina gestapa. Gestapo v Sloveniji*, Radenci 1998.

BYFORD (Bajford) Jovan, *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd 2011.

CAPOGRECO Carlo Spartaco, *Fašistična taborišča: internacije civilistov v fašistični Italiji (1940–1943)*, Ljubljana 2011.

CARPI D., The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia, *Rescue Attempts during the Holocaust*, Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference – April 1974.

CATTARUZZA Marina, *L'Italia e il confine orientale*, Bologna 2007.

CESARANI David, *Eichmann: His Life and Crimes*, London 2005.

CHANIN ASIEL Rachel, *Chronicle of a Sephardic Family. The Story of the Kalefs of Belgrade. An interview with Matilda Kalef – Cerge*, Wien: CENTROPA; Istanbul: Sephardic Center, [po 2005].

CSOKOR Franz Theodor, *Auf fremden Straßen*, Wien 1948.

ČAČINOVIČ Rudi, pismo Marjanu Tošu z dne 2. 6. 2004.

ČAČINOVIČ Rudi, *Poslanstva in poslanštva: od Rakičana do Madrida in nazaj: Madžarska, Južna Amerika, Švica, Nemčija, Španija*, Murska Sobota, Maribor 1985.

ČAČINOVIČ Rudi, *Zgodbe minulega sveta*, Murska Sobota 1999.

ČAPKOVÁ Kateřina, FRANKL Michal, *Unisichere Zuflucht. Die Tschechoslowakei und ihre Flüchtlinge aus NS-Deutschland und Österreich 1933–1938*, Wien – Köln – Weimar 2012.

ČEH Suzana, *Okrujna komisija za vojno škodo Maribor: 1945–1946*, Inventarji 6, Maribor 1996.

DANON Cadik I., *Sasečeno stablo Danonovih*, Beograd 1976.

DEAK Istvan, *Gli ufficiali della monarchia asburgica*, Gorizia 1994.

DEDIJER Vladimir, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd 1987.

DEDIJER Vladimir, *Veliki buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*, Beograd 1991.

Der Krieg gegen Italien, *Deutsche Wacht*, 6. junij 1917.

DIRICCHARDI–MUZGA Rinaldo, *Tudi bog je umaknil svoj pogled od Ciganov/Romov*, Ljubljana 2011.

DIZDAR Zlatko, Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugoga svjetskog rata 1941–1945, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, št. 22, Zagreb 1990.

DJURIĆ Rajko, *Istorija Roma*, Beograd 2006.

DOLENC Ervin, Zmaga ali poraz? Marginalije h Koroščevi antisemitski uredbi leta 1940, *Stiplovškov zbornik*, Ljubljana 2005.

Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njezinih naroda*, Beograd 1947.

20. stolelje, *Človek in čas*, Ljubljana 1998.

European Parliament, *Joint motion for a resolution on the situation of the Roma in the European Union*, Brussels, 25. 4. 2005.

FAJDIGA Mirko, VODEB Dušan, *Športnikom žrtvam za svobodo: 1941–1945*, Maribor 1983.

FERENC Tone, Eichmannovi zločini v Sloveniji, *Borec* 12, št. 9, 1960.

FERENC Tone, *Fašisti brez kerinke: dokumenti 1941–1942*, Maribor 1987.

FERENC Tone, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, Knjižnica NOV in POS 35, Maribor 1968.

FERENC Tone, Satan, njegovo delo in smrt, *Borec*, Ljubljana 1979.

Festbuch der Evangelischen Kirchengemeinde A. B. in Zagreb zur Amtseinführung ihres Pfarrers Dr. Philipp Popp

zum Bischof der Deutschen Evangelisch-christlichen Kirche A. B. im Königreiche Jugoslawien. Hrsg. v. d. Presbyterium. Zagreb [Agram]: Verl. d. ev. Kirchengemeinde A. B.
FILIPIC France, *Slovinci v Mauthausnu*, Ljubljana 1998.
FISCHER Rolf, *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939*, München 1988.
FOGEL Milan, FOGEL Nenad, KOJLANIN Milan, *Jevrejski logor Sajmiše – holokaust i kolaboracija u Srbiji: izložba = Judenlager Semlin – the Holocaust and Collaboration in Serbia: exhibition*, Beograd 2012.
FOGEL Nenad, *Pravednici iz Srbije – izložba o dobrim ljudima = Erényesek Szerbiából – kiállítás a nemes emberekől = The Righteous of Serbia – an exhibition about good people*, Beograd 2012.

GEIGER Vladimir, Smrtna presuda evangeličkom biskupu dr. Philippu Poppu, *Časopis za suvremenu povijest*, god. XXVII., št. 1, Zagreb 1995.
GERWARTH Robert, *Reinhard Heydrich. Biographie*, München 2011.
GODINA Ferdo, *Prekmurje 1941–1945: prispeveke k zgodovini NOB*, Murska Sobota 1980.
GOLDSTEIN Ivo (soavtor: Slavko GOLDSTEIN), *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.
GOLDSTEIN Ivo, Kontakti Zagrebačke židovske općine s inozemstvom 1933–1945 (International Contacts of the Zagreb Jewish Community), *Kladovo Transport, Zbornik radova sa Okruglog stola (Roundtable transcripts)*, Beograd 2002.
GOLDSTEIN Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*, Zagreb 2004.
GOLDSTEIN Slavko (ur.), *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988.
Gorenjski glas, 11. 12. 2012.
GRAF Wolfgang, *Österreichische SS-Generäle: Himmlers verlässliche Vasallen*, Klagenfurt – Laibach – Wien 2012.
GRAHEK RAVANIĆ Martina, *Djelovanje Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i domaćih pomagača*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Zagreb, Zagreb 2011.
GRUENFELDER Anna Maria, rokopis v arhivu Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2010.
GRUENFELDER Anna Maria, *U Radni stroj Velikoga Njemačkog Reicha, Prisilni radnici iz Jugoslavije 1938/1941–1945*, Zagreb 2007.
GRUENFELDER Anna Maria, Diana Budisavljević und die Kinder der Ustascha, *Jahrbuch des Dokumentationsarchivs des österreichischen Widerstandes*, Wien 2008.
GRUENFELDER Anna Maria, Katholische Kirche und Ustascha-Herrschaft 1941–1944/1945, *Südost-Forschungen, Band 69/70*, Regensburg 2010/2011.
GRÜN Herbert, *Proces v Jeruzalemu 1961*, Ljubljana 1961.

HAJDINJAK Boris, Anini mariborski vrstniki, *Večer*, l. 69, št. 22, 26. 1. 2013 – Sobotna priloga.
HAJDINJAK Boris, Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem. Družini Singer in Kohnstein iz Maribora, *Slovenski Judje, Zgodovina in holokaust*, Maribor 2012.
HAJDINJAK Boris, In vendar so Židi bili, *Večer*, l. 68, št. 161, 14. 7. 2012 – Sobotna priloga.
HAJDINJAK Boris, *Maribor in mariborski Judje 1938–1941*, rokopis v arhivu Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, Maribor 2010.
Ha-Kol, Zagreb marec–april 2011.
HALBREINER Heimo, *Po sledeh protestantov, Judov, Romov in Slovencev v Radgoni in okolici*, Graz 2003.
HANČIČ Damjan, POBBERSIČ Renato, Nationalsocialistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem, *Hitlerjeva dolga senca*, Celovec 2007.
HICKMANN Leo, *Geographisch-statistischer Taschen-Atlas von Österreich-Ungarn*, Wien, Leipzig 1910.
HILBERG Raul, *Die Vernichtung der europäischen Juden Bd. 2*, Frankfurt am Main 2007.
HORVAT Muc Jožek, *Romska skupnost v Sloveniji*, Murska Sobota 2011.
HORVAT Sonja, Podatki, elektronska pošta Francu Kuzmiču, 17. 1. 2013.
Hrvatski državni arhiv (HDA): Arhiv Helm; Banovina Hrvatska – Odjel državne zaštite (BH-ODZ); Ministarstvo bogoštovlja i pravosuđa NDH – Odjel za bogoštovlje (MPB-B NDH) – Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR); Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (MUP NDH); Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek (RUR ŽO); Savska banovina i Banovina Hrvatska – Kabinet bana (SB/BH-Kab); Savska banovina i Banovina Hrvatska – Odjel upravnih poslova (SB/BH-OU); Savska banovina – Odjeljak za državnu zaštitu (SB-DZ); Savska banovina – Odjeljak državne zaštite (SB-ODZ); Ustaška nadzorna služba (UNS); Banovina Hrvatska – Odjel državne zaštite

(BH-ODZ); Ustaško povjereništvo za grad Koprivnicu; Zemaljska komisija za repatrijaciju; Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i domaćih pomagača (ZKRZ); ZK-GUZ; Zapovjedništvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek (ZUR-ŽO); Državni arhiv Bjelovar – Zveza protifašističnih borbe; Državni arhiv Split – Židovski odsjek (DASt, ŽO); Deželna komisija.

JAKOVLJEVIĆ Ilija, *Koncligor na Savi (Das KZ an der Save)*, Zagreb 1999.

JELINČIĆ BOETA Klemen, *Kratka zgodovina Judov*, Celovec 2009.

Jews and Slavs, Jews and anti-Semitism in the Balkans, Jeruzalem – Ljubljana 2004.

Johann Friedländer, Offizier und NS-Opfer, *Die Presse*, Wien 17. januar 1995.

JURČEVIĆ Josip, *Nastanak jasenovačkog mita, Problemi proučavanja žrtava drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, Zagreb 1998.

KALEF (Simonović) Breda, *Zahvalna sam muzici...*, *Mi smo preživjeli ...: Jevreji o holokaustu 3.*, Beograd 2005.

KARAKAŠ OBRADOV Marica, *Angloameričko bombardiranje*, Zagreb 2009.

KERSHAW Ian, *Hitler*, Ljubljana 2012.

KEVO M., *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne države Hrvatske*.

Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola, Beograd, oktobar, 2006 = *The Kladovo transport: roundtable transcripts*, Belgrade, October, 2006, MITROVIĆ Andrej, MIHAILOVIĆ Milica (ur.), Beograd 2006.

Kleines österreichisches Kulturlexikon, geslo: Kriegserlebnisbuch, Wien 1948.

KLOPČIĆ Vera, Mednarodni dan spomina na žrtve romskega genocida: spominska slovesnost v vasi Uštica pri Jasenovcu, *Svobodna misel*, l. 21, št. 16, 2012.

KNEZ Jurica, Rab rujna 1943, *Novi Omanut*, št. 30, Zagreb 1998.

KODRIČ Zdenko, Iz takega testa so Žuni, *7D*, Maribor 13. 1. 1999.

KOLANOVIĆ Josip – SABO Silvija (ur.), *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*, Zagreb 2003.

KOLJANIN Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd 1992.

KOLJANIN Milan, *Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944, Istorija 20. veka 29, št. 3*, 2011.

KONFORTI Jožef, *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1972.

KÖSTNER Christina, VOIGT Klaus (ur.), *Österreichisches Exil in Italien 1938–1945*, Wien 2009.

KOVAČ Teodor, Banatski Nemci i Jevreji, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja – Beograd 9*, Beograd 2009.

KOVAČEVIĆ Ivo, *Kampor 1942–1943: Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu*, Rijeka 1998.

KOŽAR – BECK Andrej, Ob vstopu v leto 5761, *Judovski koledar 5761*, Ljubljana 2000.

KRAKAR Lojze, KUMAR Milan, *Od tod so bežale še ptice*, Ljubljana 1962.

KRIŠTO Jure, *Sukob simbola*, Zagreb 2001.

KUZMIČ Franc, Prekmurski rodoljub Ali Kardoš, *Borec*, l. 27, št. 1, Ljubljana 1975.

KUZMIČ Franc, TOŠ Marjan, *Holokaust 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*, katalog razstave v Sinagogi Maribor, Maribor 2004.

Laška ofenziva, *Slovenski gospodar*, 24. maj 1917.

LENGEL-KRIZMAN Narcisa, Prilog proučavanju terora u tzv. NDH, Ženski sabirni logori 1941–1942. godine, *Povijesni prilozi*, l. 4, št. 1, Zagreb 1985.

LEVI-DALE David (ur.), *Spomenica: 1919–1969*, Beograd 1969.

LOTFI Gabriele, *KZ der Gestapo, Arbeitserziehungslager im Dritten Reich*, München 2000.

LUSTIGER Arno, Der Feldmarschall hat zwei Kugeln bekommen, *Die Welt*, Berlin 23. januar 2010.

LUTHAR Oto, *Na robu spomina, Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, rokopisno gradivo, Ljubljana 2012.

LUTHAR Oto, *Po robovih spomina, Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, Ljubljana 2012.

MANOSCHEK Walter, »Serbien ist judenfrei« militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42, *Beiträge zur Militärgeschichte 38*, München 1993.

MARIČIĆ Zvonko, *Luka spasa. Židovi u Veloj Luci od 1937. do 1943.*, Vela Luka 2002.

MARINŠEK Katarina, *Vzajemnost*, 2. 2. 2013.

- MATAUŠIĆ Nataša, *Jasenovac 1941–1945: logor smrti i radni logor*, Jasenovac – Zagreb 2003.
- MC FEE Gord, *When did Hitler decide on the Final Solution*, dostopno na: <http://www.holocaust-history.org/hitler-final-solution> [18. 3. 2013].
- MILETIĆ Antun, *Koncentracijski logor Jasenovac 1941–1945*, Knj. 1–3, Beograd 1986.
- MILETIĆ Antun, *Ubijeni u Koncentracijskom logoru Jasenovac 1941–1945*, Jagodina 2011.
- MILO Zeev (alias MUELLER Vladimir), *Im Satellitenstaat Kroatien, Eine Odyssee des Überlebens 1941–1945, Mit ausführlicher Beschreibung der historischen Ereignisse*, Klagenfurt 2002.
- MILOVANOVIĆ Miroslav M., *Nemački koncentracijski logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*, Beograd – Niš 1983.
- MOOS Carlo, *Ausgrenzung, Internierung, Deportation: Antisemitismus und Gewalt im späten italienischen Faschismus (1938–1945)*, Zürich 2004.
- MORGANI Teodore, *Gli Ebrei di Trieste e d'Abbazia*, Trieste 1979.

Nadškofovski arhiv Zagreb (NAZ).

- NIEMANN Beate, Bruno Sattler – mein »unschuldiger« Vater, *Horch und Guck* 48, 2004.
- NJEGOVIĆ Drago (ur.), *Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini: Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja (istrebjenje, deportacije, mučenje, hapšenje, pljačka) [31. 12. 1945]*, Novi Sad 2011.
- NOUZILLE Jean, L'Antisemitisme dans l'Armée Austro-Hongroise, *Austriaca*, št. 57, *Antijudaïsme et antisémitisme en Autriche du 17e au 20e siècle*, Rouen 2004.
- NOVAK Alojzij, *Črniška kronika*, 13. februar 1917.

OGRIN Fran, Beračenje, potepanje in ciganstvo v socialni in pravni obleki, *Samouprava, Glasilo županske zveze v Ljubljani*, leto IV, Ljubljana 1936.

- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Wien 2011.
- Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (ÖstA/KA).
- OSTOJIĆ B. – SOBOLEVSKI M., *Pag*, št. 175.
- OSTOJIĆ B. – SOBOLEVSKI M., *Pag*, št. 176.
- OSTOJIĆ Debora, Bila sam u logoru na Sajmištu, *Mi smo preživeli ...: Jevreji o holokaustu [1.]*, Beograd 2001.
- OSTROVŠKA Milica, *Kljub vsemu odpor, Maribor v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja 3: od junaškega boja na Studencih dne 15. julija 1944 do osvoboditve*, Maribor 1981.

PANČUR Andrej, Judje s Spodnje Štajerske in Gorenjske kot žrtve holokavsta v Evropi, *Evropski vplivi na slovensko družbo*, Zbirka Zgodovinskega časopisa 35, Ljubljana 2008.

- PANČUR Andrej, *Judje v Ljubljanski pokrajini*, neobjavljen prispevek na znanstvenem srečanju v okviru projekta Šoa – spominjajmo se, Maribor 2010.
- PANČUR Andrej, *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*, Celje 2011.
- PANČUR Andrej, ŠORN Mojca, *Tuji državljani, Premoženski in civilnopravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, rokopis študije, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2008.
- PČEL'NIKOV Andrej (ur.), *Veliki adresar samoupravnih mest Maribor, Celje, Ptuj in občin bivše Mariborske oblasti: leto 1935*, Maribor 1935.
- PENIČ Lojze, Eichmann in Slovenci: Ali je bil zločinec Eichmann leta 1941 tudi v Mariboru, *7 dni 10*, št. 34, 26. 8. 1960.
- PERIĆ Marko – STANIĆ Srećko, Jevreji Beograda u popisima stanovništva XIX i XX veka, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja – Beograd* 6, Beograd 1992.
- PERŠEN M., *Ustaški logori*, Zagreb 1965.
- PINTO Avram, PINTO David, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, Sarajevo 1972.
- PIPES Richard, *Kratka zgodovina ruske revolucije*, Ljubljana 2011.
- PIRNOVAR Hardvik, *Dachau*, Ljubljana 1999.
- PODBERSIĆ Renato, Judovski vojaki na soški fronti, *Na fronti*, št. 4, Nova Gorica 2006.
- Pogum in človečnost, *Slamnik* 42, št. 7, 2003.
- Pokrajinski arhiv Maribor: SI_PAM/0720 Vojaško sodišče Maribor 1945; SI_PAM/0723 Okrajno sodišče Maribor 1945–1978; Zaplembeni spisi; SI_PAM/1808 Zbirka mikrofilmov; Domovinska

kartoteka občine Maribor 1791–1942; TE 566–576; SI_PAM/1808 Zbirka mikrofilmov; Gospodinjska kartoteka občine Maribor 1791–1942; TE 576–653.

POLIĆ Branko, *Imao sam sreće, Autobiografski zapisi (1. 11. 1942–22. 12. 1945)*, Zagreb 2006.

POLIĆ Branko, *Vjetrenjasta klepsidra (Autobiografski zapisi 1924–1. 11. 1942)*, Zagreb, Durieux 2004.

POLJAKOV L. / SABILLE J., *Jews under the Italian Occupation*, Paris 1955.

Pomurski vestnik, letnik 13, številka 25 (I.VII.), Murska Sobota 1961.

PORTMANN Michael, *Kommunistische Abrechnung mit Kriegsverbrechern, Kollaborateuren, Volksfeinden' und 'Verrättern' in Jugoslawien während des Zweiten Weltkriegs und unmittelbar danach (1943–1950)*, Wien 2007.

Pravednici među narodima – Srbija, [FOGEL Milan, RISTOVIĆ Milan, KOLJANIN Milan], Beograd 2010.

Preganjanje judovskega prebivalstva, *Premoženjski in civilnopravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, rokopis študije, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2008 (PANČUR Andrej, ZAJC Marko, STUDEN Andrej, ČEPIČ Zdenko, HANČIČ Damjan, PODBERSIČ Renato).

Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Knjiga II, Beograd 1938.

PRPA Branka (ur.), *Logor Banjica – logoraši. Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica 1941–1944 I. – II.*, Beograd 2009.

PUHAR Alenka, Iskanje izgubljenih Židov, *Delo*, 19. 4. 1994.

RAJS (Reiss) Dina, RAJS (Reiss) Jovan, „Gib einfach zu, dass du eine kleine Jüdin bist!“, Berlin 2011.

RISTOVIĆ Milan, *U potrazi za utištem. Jugoslavenski Jevreji, Bekstvo od Holokausta 1941–1945*, Beograd 1998.

ROMANO Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980.

Romi na Slovenskem, Razprave in gradivo št. 25, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 1991.

ROSNER Barbara, *Pismo, Trst, 17. 9. 2011*, arhiv Borisa Hajdinjaka.

ROSNER Barbara, *Pismo, Trst, 21. 1. 2011*, arhiv Borisa Hajdinjaka.

ROSNER Barbara, *Pismo, Trst, 6. 12. 2011*, arhiv Borisa Hajdinjaka.

ROSNER BUSTI Lydia, *Pismo, Novara, 11. 12. 2011*, arhiv Borisa Hajdinjaka.

ROSNER BUSTI Lydia, *Pismo, Novara, 18. 9. 2011*, arhiv Borisa Hajdinjaka.

ROSNER BUSTI Lydia, *Pismo, Novara, 21. 1. 2011*, arhiv Borisa Hajdinjaka.

ROSNER Karlo, *Spomini*, Trst 1998, arhiv Borisa Hajdinjaka.

RUBENSTEIN Joshua, NAUMOV Vladimir P., *Stalin's secret Pogrom. The postwar inquisition of the Jewish Anti-fascist Committee*, New Haven, London, 2005.

RUSSINOW Dennis I., *Italy's Austrian Heritage 1919–1945*, Oxford 1969.

SAFRIAN Hans, *Eichmann's Men*, Cambridge 2010.

Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für die k.u.k. Kriegsmarine, Wien 1911.

SCHINDLER John R., *Isonzo – Il massacro dimenticato della Grande Guerra*, Gorizia 2002.

SCHLEMMER Thomas, WOLLER Hans, Der italienische Faschismus und die Juden 1922 bis 1945, *Vierteljahrsschrift für Zeitgeschichte*, 53, št. 2, 2005.

SCHMIDL Erwin A., *Juden in der k.u.k. Armee 1788 – 1918*, Eisenstadt 1989.

SCHRÖDER H. J., Südosteuropa als „Informal Empire“ Deutschlands, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas Nr. 23, Konzept der nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik für Suedosteuropa*.

SENEKOWITSCH Martin, *Feldmarschalleutnant Johann Friedländer, 1882–1945: Ein vergessener Offizier des Bundesheeres*, Wien 1995.

SENEKOWITSCH Martin, *Gleichberechtigte in einer grossen Armee: zur Geschichte des Bundes Jüdischer Frontsoldaten Österreichs, 1932–1938, Militärkommando Wien, Abt. für Öffentlichkeitsarbeit*, Wien 1994.

SINGER Isaac Bashevis, *Ljubezan in izgnanstvo. Antobiografska trilogija*, Ljubljana 2011.

SINOBAD Jure, Zakaj bi se morali v Linhartovem letu spominjati tudi Valentina in Uroša Žuna?, *Linhartovi listi*, leto 5, št. 17, Radovljica, 7. 2. 2006.

Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, XI, št. 83, 16. oktober 1940.

SOBOLEVSKI Mihael, Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest*, letnik 24, št. 1, Zagreb 1992.

STARHA Gorazd, Z nobenim delom se ne pečajo, le z lažnivo beračijo, *Zgodovina za vse, leto XIV*, Celje 2007.

STEINER AVIEZER Miriam, *Pravičniki med narodi – Slovenci, Zgodovina v šoli 19, št. 1–2 (Pouk zgodovine o holokavstu)*, Ljubljana 2010.

STEINER AVIEZER Miriam, *rokopisno gradivo in življenjepisi slovenskih pravičnikov v Yad Vashemu*, arhiv Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor.

STRUTZ Andrea, „Suddely I was a Judenbua“, Intervju z Leonom D. (anonimiziran na lastno zahtevo), *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz*, št. 38/39, Graz 2009.

STULLI B., *Židovi Dubrovnika*, Dubrovnik 1980.

SUNDHAUSSEN Holm, Der „Unabhängige Staat Kroatien (einschließlich Dalmatien)“, *Die Dimension des Völkermordes*, BENZ W. (ur), München 1996.

SUPPAN Arnold, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938*, Wien 1996.

ŠIFTAR Vanek, Romi u Sloveniji 1941–1945, *Naše teme*, Zagreb 1984.

ŠIFTAR Vanek, *Že dolgo so med nami – a smo še daleč narazen*, Murska Sobota 1997.

TANCER Mladen (ur.), *Dr. Vanek Šiftar – slovenski romolog: ob devetdesetletnici rojstva in desetletnici smrti (1919–1999–2009)*, Ljubljana 2011.

TEPPERBERG Christoph, »... 27. VIII. 1942 nach Theresienstadt abgemeldet«. Oberst Otto Großmann 1873–1942. Laufbahn und Ende eines k.u.k. Offiziers jüdischer Herkunft, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Band 41, Wien 1990.

TOMŠIČ France, *Nemško-slovenski slovar*, 4. izdaja, Ljubljana 1980.

TOŠ Marjan, *Andrej Tumpej – »stari Balkanec« in slovenski Schindler iz Beograda*, Maribor 2012.

TOŠ Marjan, Migracije in mobilnost judovskega prebivalstva na Slovenskem – od srednjeveških izgonov iz slovenskih dežel 1496–1515 do množičnih deportacij in uničenja v holokavstu 1941–1945, *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Zbirka Zgodovinskega časopisa 39, Ljubljana 2010.

TOŠ Marjan, *Otroci med holokavstom*, referat za 36. zborovanje slovenskih zgodovinarjev na Rogli 18.–20. 10. 2012, rokopis.

TOŠ Marjan, Slovenski Schindler iz Beograda, *7 dni*, 61, 7. 3. 2012.

TOŠ Marjan, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, Ljubljana 2012.

TOŠ Marjan, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, rokopis doktorske disertacije, Maribor 2007.

Traungen, *Mariborer Zeitung* 73, št. 303, 12. 11. 1933.

TUMPEJ Andrej, rokopisno gradivo, zasebni arhiv Andreja Tumpeja z Zgornje Hajdine.

VALENČIČ Vlado, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana 1992.

VESELINOVIĆ Jovanka, Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, Beograd 1992.

VOIGT Klaus, *Joškos Kinder – Flucht und Alija durh Europa, 1940–1943. Josef Indigs Bericht, Bücher des 9 November 10*, Berlin 2006.

VOIGT Klaus, *Zuflucht auf Widerruf: Exil in Italien 1933–1945*, 2. knjiga, Stuttgart 1993.

VULESICA Marija, *Kroatien, Der Ort des Terrors*, Band 9 (BENZ Wolfgang – DISTEL Barbara, ur.), München 2009.

WALZL August, *Die Juden in Kärnten und das Dritte Reich*, Klagenfurt 1987.

WEBER Sebastian, intervju s STARMAN Hannah, *Dobro jutro*, 3. 11. 2008.

WEDEKIND Michael, *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik in Norditalien 1943 bis 1945, Die Operationszonen ‚Alpenvorland‘ und ‚Adriatisches Küstenland‘*, München 2003.

WILD Georg, *Die Deutsche Evangelische Kirche in Jugoslawien 1918–1941*, München 1980.

WILDT Michael, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2008.

Yad Vashem, International tracing service in Bad Arolsen, Central name index.

ZADRAVEC Jože, *Zdravstvena kultura Romov v Prekmurju*, Murska Sobota 1989.

ZAJC Marko, Judovski begunci, *Premoženjski in civilnopravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, rokopis študije, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2008.

Zakon o državljanstvu Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, X, št. 109, 19. november 1928.

Zaplemba in nacionalizacija judovskega premoženja po drugi svetovni vojni (1946–1949), popravljena in dopolnjena verzija, Ljubljana 2005.

ZATEZALO Đuro, *Jadovno, Kompleks ustaških logora 1941*, Beograd 2007.

ZEČEVIĆ Miodrag, POPOVIĆ Jovan (ur.), *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz drugog svetskog rata*, Beograd 1999.

ZORE Janoš, Med žrtvami holokavsta tudi 20.000 slovenskih otrok, *Delo*, 28. 1. 2011.

ZVONAR Darka, Policijski komisar je pomagal bežati, *7D*, Maribor 23. 7. 1987.

ŽITNIK Edvard, *dokumentarni film Pravičnik*, TV Slovenija.

ŽNIDARIČ Marjan, *Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*, Maribor 1997.

ŽONTAR Jože, *Kaznovana podjetnost: Kranjski trgovci in industrialec Franjo Sirc*, Ljubljana 2005.

Žrtve rata 1941–1945: Jevreji, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992 (dostopno na YVCD).

Žrtve vojne in revolucije, Zbornik Državnega sveta RS, Ljubljana 2008.

АМУЛИ Јаша, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, Београд 2010.

БОЖОВИЋ Бранислав, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, Београд 2004.

КОЉАНИН Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији: 1918–1941*, Студије и монографије [Институт за савремену историју] 59, Београд 2008.

МИЛЕНТИЈЕВИЋ Зоран, *Јевреји заточеници логора Црвени крст*, Ниш 1978 (v latinico transkribirano dostopno na <http://logorcrvenikrst.wikidot.com/jevreji-zatocenici-logora-crveni-krst>, [26. 11. 2011]).

РИСТОВИЋ Милан, *У потрази за уточиштем: југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*, Београд: Службени лист СРЈ, 1998.

ЖАРКОВИЋ Ненад, Пролазни логор Топовске шупе, *Наслеђе* 10, 2009.

SPLETNI VIRI:

<http://archive.is/of07> [8. 4. 2013].

http://de.wikipedia.org/wiki/August_Meyszner [22. 3. 2013], *August Meyszner*.

http://de.wikipedia.org/wiki/Bruno_Sattler [22. 3. 2013], *Bruno Sattler*.

http://de.wikipedia.org/wiki/Emanuel_Sch%C3%A4fer [22. 3. 2013], *Emanuel Schäfer*.

http://de.wikipedia.org/wiki/Felix_Benzler [22. 3. 2013], *Felix Benzler*.

http://de.wikipedia.org/wiki/Franz_B%C3%B6hme [22. 3. 2013], *Franz Böhme*.

http://de.wikipedia.org/wiki/Franz_Rademacher [22. 3. 2013], *Franz Rademacher*.

http://de.wikipedia.org/wiki/Harald_Turner [22. 3. 2013], *Harald Turner*.

http://de.wikipedia.org/wiki/Herbert_Andorfer [22. 3. 2013], *Herbert Andorfer*.

http://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Fuchs_%28SS-Mitglied%29 [22. 3. 2013], *Wilhelm Fuchs*.

<http://elkundosefarad.wikidot.com/beate-niman> [22. 3. 2013], KOJANIN Milan, *Beate Niman, ćerka Bruna Zatlera, ponovo u Beogradu* [2011].

<http://elkundosefarad.wikidot.com/hedviga-senfajn> [22. 3. 2013], SCHÖNFEIN (Šenfajn) Hedviga, *Izjava Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 19. aprila 1947. godine*, Arhiv Jugoslavije, Beograd, Fond Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

<http://elkundosefarad.wikidot.com/sabirni-logor-dakovo-zoran-vasiljevc> [19. 3. 2013], Zoran VASILJEVIĆ, *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod 1988.

<http://hrcak.srce.hr/12037> [19. 3. 2013], Grgo GRBEŠIĆ, Prijelazi Židova u Katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945., *Croatica Christiana Periodica, Vol. 27, No. 52*, Prosinac 2003.

http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=11732 [19. 3. 2013], Berislav JANDRIĆ, Prijepori saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osumnjičenih za ratne zločine iz

savezničkih izbjegličkih logora u Italiji 1945–1947, *Časopis za suvremenu povijest*, 1. 38, št. 2, Zagreb 2006. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2182106 [7. 3. 2013], DIRICCHARDI–MUZGA Rinaldo, I Was Born as Sinti-Gypsy Or Crisis of Using the Ethnonym of Romani, *Glasnik Slovenskega etnološkega društva/Bulletin of the Slovene Ethnological Society*, 28. 11. 2012. http://resources.ushmm.org/Holocaust-Names/List-Catalog/search/searching_group.php [7. 3. 2013].

http://sv.wikipedia.org/wiki/Jovan_Rajs [22. 3. 2013], Jovan Rajs. http://www.2i.westhost.com/bg/1_5.html [18. 4. 2013], Mariana HAUSLEITNER predavanje na „Berliner Gesellschaft für Faschismus- und Weltkriegsforschung“ o Romuniji v drugi svetovni vojni in kult Antonesca po letu 1945: *Rumänien im Zweiten Weltkrieg und die aktuelle Auseinandersetzung mit dem Antonescu-Kult*. <http://www.annapizzuti.it/pdf/nazione-php?n=jugoslav&t=Jugoslavia> [19. 3. 2013], PIZZUTI Anna, *Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico, Internati di Jugoslavia*. <http://www.arhiv.hr/> [18. 3. 2013].

<http://www.austro-hungarian-army.co.uk/mmto.htm> [21. 3. 2013]. <http://www.bundesheer.at/cms/artikel.php?ID=4310> [21. 3. 2013]. <http://www.centropa.org/index.php?nID=1> [22. 12. 2011], CHANIN ASIEL Rachel, Matilda Kalef, por. Čerge, Beograd 2005, *CENTROPA*. <http://www.elmundosefarad.eu> [19. 3. 2013]. <http://www.ghetto-theresienstadt.de/pages/d/dokumentarfilm.htm> [21. 3. 2013]. <http://www.ghetto-theresienstadt.de/pages/f/friedlaenderj.htm> [21. 3. 2013]. <http://www.ghetto-theresienstadt.de/pages/p/prominente.htm> [21. 3. 2013]. <http://www.haaretz.com/weekend/week-s-end/the-roma-holocaust-memorial-that-wasn-t-built-in-a-day-1.464974> [7. 3. 2013]. <http://www.hagalil.com/archiv/2005/03/niemann.htm> [3. 5. 2012], JANDER Martin, Man wird stärker, wenn man sich stellt. Ein Interview mit Beate Niemann über ihren Vater, den Polizisten und NS-Massenmörder Bruno Sattler aus Berlin und die Reaktionen, die sie hervorruft, wenn sie von ihm erzählt, *haGalil*, 2005. <http://www.holocaust.cz/cz/victims> [21. 3. 2013]. <http://www.holocaust-history.org/hitler-final-solution> [18. 3. 2013], Gord MC FEE, *When did Hitler decide on the Final Solution*. <http://www.ifz-muenchen.de/archiv/zs/zs-0573.pdf> [16. 6. 2012], SCHAEFER Emanuel Dr. http://www.ifz-muenchen.de/bestaende_online.html [18. 4. 2013], Institut für Zeitgeschichte München-Berlin, Archiv, Zeugenschrifttum. <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5109> [18. 3. 2013]. <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6711> [18. 3. 2013]. <http://www.levandehistoria.se/forintelsen/vittnesmal/jovanrajs> [22. 3. 2013], *Forum för levande historia* – Jovan Rajs. <http://www.muzej-kampor.croatia-rab.com/hr/povijest.html> [19. 3. 2013], BARIĆ Ivo, *Talijanski fašistički logor Kampor*. <http://www.oci.fu-berlin.de/geschichte/soe/rezensionssseite/rezension55.html> [19. 3. 2013], SUNDHAUSSEN Holm, *Josip Jurčević: Die Entstehung des Mythos Jasenovac. Probleme bei der Forschungsarbeit zu den Opfern des II. Weltkrieges auf dem Gebiet von Kroatien*. <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Gledao-sam-kako-Jevreje-uvode-u-dusegupku.lt.html> [4. 2. 2013], GALOVIĆ Milan, Josef Žamboki: Gledao sam kako Jevreje uvode u dušegupku, *Полумука Online*. <http://www.semlin.info/> [22. 3. 2013], *Semlin Judenlager: in Serbian public memory = Jevrejski logor na Beograjskom sajmištu: istorija i sećanje; Semlin Judenlager = Jevrejski logor, Before 1941: The Belgrade Exhibition Grounds = Pre 1941: Beogradsko sajmište*. <http://www.serbianholocaust.org/Debor%20Borislava%20Ostojic%20Kabiljo/deborakabiljo.html> [22. 3. 2013], ČASAR Jelisaveta, *Debor Borislava Ostojić Kabiljo*, November 30, 2011, Belgrade – intervju. <http://www.starosajmiste.info/blog/wp-content/uploads/2012/05/katalog-holocaust-in-serbia-1941-1944.pdf> [16. 12. 2012], MITROVIĆ Momčilo et al., *Холокост у Србију 1941-1944: [каталог изложбе 27. јануар - 1. април 2012, Музеј историје Југославије, Београд 2012.] = Holocaust in Serbia 1941-1944: [exhibition catalogue January 27th – April 1st 2012, Museum of Yugoslav History, Belgrade 2012]*, Београд 2012.

http://www.theforgotten.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=58%3AAla-storia-dei-rom-e-sinti-nel-nazi-fascismo-di-luca-bravi&lang=en [8. 3. 2013], BRAVI Luca, *The history of the Roma and Sinti in Nazi-Fascism*.

http://www.udi.rs/dod_cla.asp?cla=627 [11. 11. 2012], RISTOVIĆ Milan, Jevreji u Srbiji u Drugom svetskom ratu, *Pravednici među narodima – Srbija*, Beograd 2010, (dostopno tudi kot Jews in Serbia during World War Two - Between “the final solution to the Jewish question” and “the Righteous among Nations”).

http://www.yadvashem.org/wps/portal/!ut/p/_s.7_0_A/7_0_9E [21. 3. 2013].

http://www.yadvashem.org/wps/portal/IY_HON_Entrance [18. 4. 2013], YVCD = The Central Database Of Shoah Victims' Names.

www.jusp-jasenovac.hr/poimenicnipopis [18. 3. 2013].

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

ISBN 978-961-93361-1-3

9 789619 336113